

Székely Melinda

**A RÓMAI BIRODALOM KELETI KERESKEDELME PLINIUS
NATURALIS HISTORIA CÍMŰ MŰVE ALAPJÁN**

PhD – értekezés

Témavezető: Dr. Wojtilla Gyula

Szegedi Tudományegyetem

Szeged

2005

TARTALOMJEGYZÉK

Bevezetés.....	1
Tudománytörténeti áttekintés.....	5
INDIA	
India leírása (Plinius 6, 21, 56 - 6, 23, 80).....	7
Az Indiába vezető kereskedelmi útvonal (Plinius 6, 26, 100-106).....	22
<i>Praesidium excubat</i>	27
<i>Vento navigant</i>	29
Kereskedelmi útvonal a Római Birodalom és India között.....	31
A visszaút Indiából.....	33
Kikötők a Vörös-tengeren.....	36
Kikötők Indiában.....	40
<i>Emporium</i> a keleti parton: Arikamedu.....	44
Kereskedők.....	48
Római pénzérték Indiában.....	56
Római üvegtermékek Indiában.....	64
Római amforák Indiában.....	74
<i>Terra sigillaták</i> Indiában.....	79
Római olajlámpák Indiában.....	81
Római bronztárgyak Indiában.....	82
Drágakövek és féldrágakövek Indiából.....	88
Növények és növényi termékek Indiából.....	93
Krémek és parfümök.....	101
Állatok és állati eredetű termékek Indiából.....	104
TAPROBANÉ	
Taprobané, a gyöngysziget (Plinius 6, 24, 81-91).....	109
Taprobané római felfedezése.....	120
Hátsó-indiai szigetek.....	124
A fényűzés gyűlölete.....	127
Igazgyöngyök.....	134
<i>Regnum hereditarium</i>	139

Isis - Pattini.....	151
ARÁBIA	
Arábia népei (Plinius 6, 32, 142-162).....	154
Acila.....	167
<i>Agrorum riguis</i>	168
Aelius Gallus hadjárata.....	170
A Perzsa-öböl.....	174
BIBLIOGRÁFIA	176

Bevezetés

Doktori disszertációmban a Római Birodalom és India közötti kereskedelmet, annak útvonalait, termékeit, a távolsági kereskedelem társadalmi és kulturális hatásait vizsgálom az írott források és a régészeti leletek alapján elsősorban a korai *principatus* idején. A kutatás idősebb Plinius műve, a *Naturalis Historia* 6. könyvének feldolgozásán alapszik. Ez a könyv Ázsia földrajzi leírását, népeit, kereskedelmi útvonalait tartalmazza. A disszertációban kiemelt szerepet kap India, Taprobané és Arábia. Ezeknek a területeknek a leírását magyar fordításban jegyzetekkel ellátva közlöm. Felhasználok ezen kívül Plinius keleti kereskedelemre utaló más könyveit is, így elsősorban a növényekről, az állatokról és a drágakövekről szóló részleteket, valamint a *principatus* korának irodalmi és egyéb görög, latin forrásait is, így a papiruszokat, a feliratokat és az *ostrakon*okat. A régészeti leleteket kutatási beszámolók alapján tanulmányozom. A *Naturalis Historia* alapján foglalkozom Plinius személyével, személyes véleményével, társadalmi helyzetével is. Ennek keretében a mű alapján vizsgálom a szerző uralkodóházhoz fűződő viszonyát, és az eddigi kutatások alapján erről kialakult képet megkísérelem árnyaltabbá tenni. Vizsgálom személyes véleményét a távolsági kereskedelemben részt vevő és a luxuscikket felhasználó rómaiakat illetően.

A disszertációban célul tűztem ki a Mediterráneum és a Kelet gazdasági, politikai és kulturális kapcsolatainak vizsgálatát, valamint ezeknek a kapcsolatoknak a Római Birodalom társadalmi, gazdasági és kulturális viszonyaira való hatásának elemzését. Témaválasztásomban szerepet játszott, hogy Plinius kora, a Kr. u. 1. századi Római Birodalom időszaka a távolsági kereskedelem fénykora volt. A Kr. e. 1. században számos tényező járult hozzá a keleti kereskedelem fellendüléséhez. Hippalus felfedezte a nyugati világ hajósai számára az Indiai-óceánon rendszeresen fújó monszunszeleket. A Földközi-tengeren az addig jelentős kalózproblémát Pompeius felszámolta. Fejlődött a hajózási technika. Augustus gazdaságpolitikai intézkedései, a birodalmi béke, a jólét hozzájárultak a távolsági kereskedelem virágkorának kialakulásához. A korabeli politikai helyzetnek megfelelően a rómaiak a tengeri útvonalat részesítették előnyben, mivel a szárazföldi útvonalak nagy részét a Parthus Birodalom tartotta ellenőrzés alatt. Plinius művén kívül számos fennmaradt irodalmi és egyéb forrás is foglalkozik a Kelet és a Római Birodalom

kapcsolatával. Fontos ugyanakkor megjegyezni, hogy mindezek a források csak utalásokat tartalmaznak. A témaválasztást befolyásolta az a tény is, hogy Plinius 37 könyve közül magyarul alig jelent meg fordítás. Szemelvények olvashatók az I-VI., a XII-XXI. és a XXXIII-XXXVII. könyvekből (Plinius: *A természet históriája. Válogatott részek az I-VI. könyvekből.* Fordította Váczy K. Bukarest 1973; *Plinius a növényekről.* Részletek a XII-XXI. könyvekből. Fordította Tóth S. Budapest 1987; Máthé E. fordításai a XXXIII-XXXVII. könyvekből *A görög művészet világa* (Budapest 1962) és *A római művészet világa* (Budapest 1974) című antológiákban). A *Naturalis Historia* műből teljes könyv magyar fordítása 2001-ben került kiadásra, a XXXIII-XXXVII. könyvek az ásványokról és a művészetekről (GESZTELYI - DARAB 2001). Hiányosak a külföldi kommentárok is. 1980-ban a Budé sorozatban elkészült Plinius VI. könyvéből a 2. kötet, amely a 18-26. fejezetek szövegét és fordítását, jegyzeteket és egy alapos tanulmányt tartalmaz. Az azóta eltelt 25 év alatt azonban nem került kiadásra a korábban ígért, az 1-17. és 27-39. fejezeteket tartalmazó két kötet. Témaválasztásomhoz hozzájárult, hogy a Plinius halálát is okozó Kr. u. 79-es Vezúv kitörés Pompeji korabeli életéről, a felhasznált termékekről, azok árairól, a bérekről, a Kr. u. 1. századi Római Birodalom lakosainak életmódjáról, művészetéről kitűnő keresztmetszetet nyújt számunkra. Egyiptomban az utóbbi évtizedekben újabb papiruszok, *ostrakonok* és feliratok kerülnek elő, rajtuk feljegyzések, amelyek az átmenő kereskedelmi forgalmat bizonyítják. 1980-ban egy papiruszra találtak Alexandriában, amelyet 1985-ben, Bécsben publikáltak. Ez a papirusz a Római Birodalom és India közötti kereskedelem legfontosabb írásos bizonyítéka. Indiában nemzetközi régészeti feltárások zajlanak, amelyek során az előkerült leleteket és eredményeket publikálják. Mindezek azonban csak töredékek, amelyek feldolgozását nemzetközileg elismert szakemberek végzik, csak így lehetséges például egy amforatöredékből megállapítani, hogy mikor, a Római Birodalom melyik tartományában készült az amfora, hogyan szállították, és mit tartalmazott. Új természettudományos kutatási módszerek is elősegítik a Kr. u. 1. század kereskedelmének jobb megismerését. Ezeket az eredményeket a munkám során felhasználom. Döntésemhez hozzájárult, hogy a római – indiai kereskedelem témájához eddig mindössze egy jelentős monografikus feldolgozás készült, Warmington 1928-ban kiadott munkája, amit lényegében változatlan formában adtak ki újra 1974-ben. A téma magyar nyelven feldolgozatlan.

A kutatás során a következő kérdéseket tettem fel: Mikor indult meg a Római Birodalom keleti kereskedelme? Milyen útvonalakon zajlott a kereskedelem? Mennyi ideig tartott az út? Mit tudunk a korabeli hajózásról? Melyek voltak a jelentősebb kikötővárosok? Kik voltak a

kereskedők? Milyen életmódú, anyagi helyzetű emberek voltak? Milyen termékekkel kereskedtek? Mennyibe került a szállítás? Kik tudták megfizetni ezeket a termékeket? Milyen mennyiségben szállították a Római Birodalomba a különböző árucikkeket? Mennyibe kerültek az áruk? Mivel fizettek a rómaiak? Hogyan hatott a keleti kereskedelem a római gazdaságra, a pénzgazdálkodásra? Mit tudtak a rómaiak a Keletről, Indiáról, Taprobanéről, Arábiáról? Meddig terjedt a *principatus* korában a rómaiak földrajzi horizontja? Milyen nyugati termékek kerültek Indiába? Kimutatható-e ezeknek valamilyen hatása? Az állam mennyiben avatkozott be a kereskedelembe, mennyiben segítette, vagy akadályozta? Milyen vámtételekről tudunk? Hogyan változtatta meg a keleti kereskedelem a Római Birodalom lakosainak életmódját, szokásait? Milyen változásokat tapasztalunk a társadalomban? Kimutatható-e a kereskedelem kulturális hatása Indiában és a Római Birodalomban? Hogyan változott a rómaiak India-képe a Kr. u. 1. században? Mi Plinius személyes véleménye a keleti kereskedelemről, az abban részt vevő személyekről, a keleti termékeket felhasználó rómaiakról? Megfogalmaz-e Plinius társadalomkritikát művében? Milyen kép rajzolható meg a szerző uralkodóházhoz fűződő viszonyáról?

Munkámban a rendelkezésre álló források komplex feldolgozására törekedtem. Munkamódszeremben Alföldy Géza elveit igyekeztem követni, amit Theodor Mommsen nyomán fogalmazott meg: Egységes ókortudomány létezik, amelynek a klasszika filológia, a felirattan, a numizmatika, a régészet, a papyrológia csak részei; egy szakterületből kiindulva törekedni kell a lehetőleg teljes történeti áttekintésre, és fel kell használni mindent, amit csak lehet (ALFÖLDY 2004, 159). Latin nyelvi képzettségű történész-kutatóként Wojtilla Gyula tanácsára kezdtem Plinius művével foglalkozni. A *Naturalis Historia* Kelettel foglalkozó részeit fordítottam, értelmeztem, és jegyzetekkel láttam el. A fordítás során nehézséget jelentett a műben előforduló sok archaizmus, egyszer használatos szavak, ma már gyakran azonosíthatatlan földrajzi helyek, törzsnevek, idegen szakkifejezések és elliptikus szerkezetek. Plinius enciklopédiáját több mint 100 görög és római szerző 2000 munkájának kivonatolásával állította össze, a részletek különböző stílusát azonban nem kívánta egységesíteni. Ez tovább nehezítette a fordítási munkát. A jegyzetek elkészítéséhez különböző tudományterületekben kellett elmélyülni, a csillagászatól az üvegfeldolgozáson és a fűszerek felhasználásán át a képzőművészetig. Figyelmem ezután az egyéb korabeli írott források felé fordult. Kiemelt jelentőségű ezek közül a *Periplus Maris Erythraei*, amely valószínűleg Plinius korában készült, valamint Strabón földrajzi munkája, a *Geographika*. A fenti alapelvek alapján igyekeztem felhasználni a korunkban is folyamatosan gyarapodó forrásokat, a

feliratokat, papiruszokat, *ostrakon*okat, érméket és a régészeti feltárások eredményeit is. E töredékek segítségével az írott forrásokat új megvilágításba helyezem, és a római - indiai kereskedelemről igyekszem teljesebb képet nyújtani.

Tudománytörténeti áttekintés

A 18. század fordulóján európai kutatók összegyűjtötték a klasszikus görög és latin nyelvű forrásokból a Római Birodalom és India közötti tengeri kereskedelemre vonatkozó utalásokat (THAPAR 1997, 11). Száz évvel később ezeket a forrásokat felhasználták India történelmének rekonstruálásához is. A 20. század első felében a Római Birodalom és India közötti kereskedelem története monográfiákban került leírásra, ezekhez is elsősorban a klasszikus forrásokat használták fel. A klasszikus európai nézőpont mellett az utóbbi időben előtérbe került az ókori Mediterráneum és India kapcsolatának indiai szemlélete is. Az indiai történészeket a görög-római irodalomból elsősorban az Indiáról szóló részek érdeklik, ezeket többnyire angol fordításban használják, így különös hangsúlyt kap a fordítás minősége. Rackham 1946-ban megjelent, és azóta számos új, változatlan kiadást megért Plinius fordítása hibákat tartalmaz. A klasszikus szerzők Indiáról szóló megjegyzései és adatai nem mindig valóságok, de ezekben az esetekben is fontos információkat nyújtanak arról, hogy milyen kép alakult ki az ókorban Indiáról.

A Római Birodalom és India közötti kereskedelem legjelentősebb klasszikus forrásai Strabón, Plinius és Ptolemaios munkái, valamint a *Periplus Maris Erythraei*. Az irodalmi források mellett nagy szerepet kap a régészet, a numizmatika és az egyéb írásos emlékek. A feltárt forrásanyag mennyisége ma is egyre nő, így új lehetőségek tárulnak fel a téma kutatói előtt.

A klasszikus világ és India kapcsolatával Otto Stein (1893-1942) foglalkozott először. Stein a 20. század első felének jelentős kutatója, indológus volt. Munkáiban összehasonlította Megasthenés írásait és Kautilja *Arthasásztra* című művét. Arra a következtetésre jutott, hogy az *Arthasásztra* később keletkezett, amelyet több, az utóbbi évtizedekben napvilágot látott kutatás is alátámaszt.

1928-ban jelent meg Warmington máig alapvető jelentőségű monográfiája *The Commerce between the Roman Empire and India* címmel, amelyet 1974-ben adtak ki újra.

A kutatás néhány évtizedes viszonylagos csendje után az 1960-as, 70-es években megélénkült a Nyugat és India kereskedelmi és kulturális kapcsolatai iránti érdeklődés, amit elsősorban Dihle és Schwarz munkássága fémjelez. Albrecht Dihle, a Heidelbergi Egyetem kutatója, számos kitűnő tanulmányt írt ezekben az években. Nagy figyelmet szentelt a görög

és római irodalom India képének tanulmányozására. Kutatásokat végzett az ókori indiai néprajzra és a görög világ Indiával való kapcsolatára vonatkozóan is. Jelentősek a rómaiak keleti kereskedelméről szóló tanulmányai is. Legfontosabb összefoglalója az ANRW II. 9. 2-es kötetében jelent meg 1978-ban *Die entdeckungsgeschichtlichen Voraussetzungen des Indienhandels der römischen Kaiserzeit* címmel. Összegyűjtött tanulmányait 1984-ben adta ki *Antike und Orient* című kötetében.

Az ANRW II. 9. 2-es kötetében jelent meg Raschke közel 800 oldalas tanulmánya is *New Studies in Roman Commerce with the East* címmel. A tanulmány maga kevesebb, mint 100 oldal, de 1791 lábjegyzet és 158 oldalas bibliográfia teszi teljessé.

Franz Ferdinand Schwarz, a Grazi Egyetem kutatója, az ókori irodalom és az indiai források felhasználásával vizsgálta a görög-indiai kapcsolatokat. Kutatásai között szerepelt a Csandragupta körül nyugaton kialakult legendák vizsgálata, és az aszkéták látványos öngyilkosságának kérdése is. Munkásságában kiemelt figyelmet szentelt Taprobanénak. 1974-ben jelentek meg *Ein Singalesischer Prinz in Rom* és *Pliny the Elder on Ceylon* című tanulmányai, amelyekben a páli irodalom forrásait is felhasználva foglalkozott a Rómába érkezett követséggel. 1976-ban görög források alapján vizsgálta a szigetet *Onesicritos und Megasthenes über den Tambapannidipa* című tanulmányában. 1995-ben összefoglalót írt *Magna India Pliniana: Zur Berichtsweise in der naturalis historia* címmel.

A híres francia indológus, Jean Filliozat (1906-1982) több tanulmánya mellett J. Andréval közösen Plinius szövegkiadásra és fordításra vállalkozott (Plin. 6. 2). A kommentárban India geográfiájával, az Appendixben India és Taprobané problémáival foglalkoznak. André és Filliozat közös munkája az Indiáról szóló latin irodalmi utalások összegyűjtése is, ami 1986-ban jelent meg *L'Inde vue de Rome* címmel.

A *Periplus Maris Erythraei* és az antik hajózási technika szakértője Lionel Casson. 1984 és 1991 között tanulmányai és kötetei jelentek meg *Ancient Trade and Society, The Periplus Maris Erythraei* és *The Ancient Mariners* címekkel.

Az utóbbi évtizedek legjelentősebb összefoglalói Klaus Karttunen nevéhez fűződnek. 1980-as évektől csaknem húsz tanulmánya látott napvilágot, köztük *On the Contacts of South India with the Western World in Ancient Times, and the Mission of the Apostle Thomas* című tanulmánya. 1997-ben Helsinkiben jelent meg átfogó, 439 oldalas monográfiája *India and the Hellenistic World* címmel. Ebben a kötetben India felfedezőivel, az ókori diplomáciával, természettudományos kérdésekkel és mesés történetekkel foglalkozik, amelyek az indiai növény- és állatvilággal kapcsolatban fennmaradtak. Művében kitér a keleten élő görögségre, valamint India és a görög világ kapcsolatára is.

INDIA

Adeo diversa et incredibilia traduntur (Plin. 6, 21, 59)

India leírása

India északnyugati részéről a görög irodalomban már a Kr. e. 6. században megjelennek az első tudósítások. Karyandai Skylax hadseregparancsnok és Knidosi Ktésias perzsa udvari orvos munkáiból töredékek maradtak fenn. Nagy Sándor Észak-Indiai hadjárata idején (Kr. e. 327-324) Krétai Nearkhos és Astypalaiai Onesikritos feljegyzéseket írtak az indiai faunáról, flóráról, éghajlatról, földrajzról, etnográfáról és vallásról. Onesikritos kapitány, kynikus filozófus és író is volt egy személyben. Skylax és Ktésias munkái után tehát Nagy Sándor hadjárata alapozta meg a Nyugat irodalmi ismereteit Indiáról. A korai hellenizmus idején Megasthenész írta az ókor talán legmértvadászból könyvét Indiáról, aki Szeleukida diplomata volt Pátaliputrában, az első indiai nagybirodalom fővárosában. A Kr. e. 3. század elején I. Antiokhos Sótér Ptalaiiai Daimakhost küldte Indiába. A Kr. e. 3. század közepén Dionysios II. Ptolemaios Philadelphus indiai követe volt. Ezek alapján a görög Nyugat két vagy három Maurja-uralkodóval tartott kapcsolatot, Megasthenész révén Csandraguptával, Daimakhos és Dionysios révén Bindusarahval, utóbbi követ talán Asóka király alatt is tevékenykedett. Patrokles I. Antiokhos uralkodási ideje alatt beutazta Belső-Ázsiát, Észak- és Dél-Indiát, valamint tudósított Srí Lankáról is. A hellenizmus fénykorától kezdve az Észak-Indiával való tengeri kereskedelem megélénkült. A hajózás megkönnyítésére a következő századokban logisztikai feljegyzések és kereskedelemmel kapcsolatos kézikönyvek kerültek forgalomba, ezek közül fennmaradt a Kr. u. 1. századi *Periplus Maris Erythraei*. Jelentősek Diodorus Siculus (Kr. e. 1. század) és kortársa, Alexander Polyhistor munkái, (utóbbi Indiát kultúrtörténeti szempontból vizsgálta, de csak töredékek maradtak fenn művéből), valamint Strabón geográfiai műve. A római írók közül a filozófus Seneca írt Indiáról, ez a munka elveszett (*De situ Indiae*). Augustus idejében Pompeius Trogus világtörténete nyújtott anyagot Indiáról. Plinius Maior *Naturalis Historia* művében egy egész fejezetet szentelt Indiának és Srí Lankának. A terület kiemelt fontosságát jelöli, hogy a 37 kötetes műben India és az Indiából képzett névalakok több mint 220-szor fordulnak elő, míg Egyiptomról csak 52 bejegyzés készült.

A rómaiak és az indiaiak közötti első közvetlen kapcsolat észak felől következett be. A

források alapján a Kr. e. 60-as években a kelta *boiusok* királya néhány indiait ajándékozott Q. Metellus Celernek, amikor *consul*ként Galliában intézte üzleti ügyeit (Mela 3, 5, 44/45; 9, 90; Corn. Nep. frg. 47, Plinius 2, 67, 170; Mart. Cap. 6, 621). A kérdésre, hogy honnan valók ezek az emberek, a források különböző magyarázatot adnak. Plinius és Martianus Capella Nepos nyomán hajótörött indiai kereskedőknek nevezi őket. A szakirodalomban vitatott kérdés az eredetük (SCHWARZ1995, 445-446).

A római irodalomban Augustus korától gyakori az Indiára történő utalás (Verg. *Aen.* 6, 792-795; 9, 30-32; Verg. *Georg.* 1, 56-57; 2, 116-117; 4, 292; Hor. *Ep.* 1, 1, 45-46; Liv. 37, 39, 13; Ov. *Metam.* 2, 248-249; 15, 413; *Am.* 2, 6, 1; *Trist.* 5, 3, 21-24; vö. TAR 2005). A Kr. u. 1. századból Seneca, Lucanus, Martialis, Statius, Iuvenalis, Valerius Maximus, Pomponius Mela, Curtius Rufus és Plinius Maior műveiben olvashatunk Indiáról. Követi kapcsolatokra történő utalás megjelenik Augustus kori forrásokban (RGDA 31, 1; Suet. *Aug.* 21, 6), és Plinius művében, aki Claudius császársága alatt Taprobané szigetéről érkezett követekről tudósít (Plin. 6, 24, 84-91). A 2. században Traianus idején Indiából, Hadrianus idején Indiából és Baktriából érkeztek követek a birodalomba.

A távol-keleti területekről azonban egymásnak ellentmondó, megbízhatatlan adatok érkeztek a Birodalomba. Strabón Indiáról szóló beszámolójában óvatosságra int, mivel a terület nagyon messze van, és a rómaiak közül csak nagyon kevesen jutottak el oda, és akik látták, azok is csak egyes részeit látták, a legtöbbet csak hallomásból beszélnek (Strab. 15, 1, 2). Plinius ehhez hasonlóan eltérő, hihetetlen adatokat említ Indiáról (Plin. 6, 21, 59), népeiről, növényi termékeiről, állatairól szinte mesés leírást ad (Plin. 6, 23, 79).

Ebben a fejezetben jegyzetekkel ellátva közöljük Plinius 6. könyvéből a 21-23. fejezetek magyar fordítását. A fordítás a *Sammlung Tusculum* szövegkiadása alapján készült (BRODERSEN 1996). A szöveg értelmezéséhez és a jegyzetekhez ezen kívül felhasználtam a *Budé*-sorozat megfelelő kötetét (ANDRÉ - FILLIOZAT 1980), és CONTE (1982) munkáját.

A fordítás során a személyneveket, földrajzi neveket, mértékegységeket a szerző által használt latin alakjukban hagytam, a jegyzetben ezekhez magyarázatot fűztem.

Plinius: *Naturalis Historia* 6, 21, 56 – 6, 23, 80.

6, 21, 56. De ahonnan már biztosan ismerik a népeket, ott emelkedik a *Hemodus*¹ hegység, és ott kezdődik az indiaiak népe, amely nemcsak a Keleti-tengernél² él, hanem a délinél is, amelyet mi Indiai-nak³ nevezünk. Az a rész, ami keletre néz, egyenes vonalban terjed a kanyarulatig; az Indiai-tengertől kezdve a hosszúsága 1875 mérföld,⁴ azután attól a helytől, ahonnan dél felé kanyarodik, *Eratosthenes*⁵ szerint 2475 mérföld,⁶ egészen az Indus folyóig,⁷ amely India nyugati határa.

57. Több szerző azonban az egész terület hosszát egy vitorlás hajóval tett 40 napi és éjszakai utazásban határozta meg, és északtól délig 2850 mérföldben.⁸ *Agrippa*⁹ a hosszúságát 3300,¹⁰ a szélességét 1300 mérföldben¹¹ adta meg. *Posidonius*¹² meghatározta a méreteit északkelettől délkeletig, elhelyezve az északnyugattól délnyugatig mért Galliával szemben, és megadta, hogy egész Indiát a *Favonius*¹³ szél fújja; így biztosan állította, hogy a szél nagyon egészségesse teszi a vidéket.

58. Ott más az égbolt és másként kelnek fel a csillagok; kétszer van nyár, és kétszer aratnak évente,¹⁴ közöttük van a tél; a passzátszelek¹⁵ miatt enyhe szellők fújnak, amikor nálunk tél

¹ *Hemodus* – lat. *Hemodi montes*; *Hemodus*, *Hemodes*; *Emodus* névalakokban is előfordul; a Himalája hegylánc keleti része; a név jelentése: havas hegység.

² Keleti-tenger - lat. *mare Eoum*, *oceanus Eous*; az ókori világszemlélet szerint a lakott világ keleti határa; vö. Plin. 6, 53.

³ Indiai-tenger – lat. *mare Indicum*, *mare Meridianum*, *oceanus Indicus*; vö. Plin. 6, 33; Mela 3, 61: *India non Eoo tantum adposita pelago, sed et ei quod ad meridiem spectans Indicum diximus*; Solin. 52, 1; Mart. Cap. 6, 694.

⁴ A római mérföld (*mille passuum*) 1480 méter. 1875 mérföld – 2775 kilométer.

⁵ *Eratosthenes* – Eratosthenész (Cyrene Kr. e. 282 k. – 202 k.) görög tudós, matematikus, geográfus. Földrajzi kérdésekben Anaximandrosra, Hekataiosra és Nagy Sándor hadjáratának kísérőire támaszkodott. Becslése eltér a korábban élt Megasthenész véleményétől. Ennek az lehet az oka, hogy a szerzők különbözőképpen becsülték a *stadium/stadion* nagyságát (157,5 - 173,3 méter). Vö. Plin. 6, 3.

⁶ 2475 mérföld – 3663 kilométer.

⁷ *Indus* - lat. *amnis Indus*; India legnagyobb folyama, a szanszkrit forrásokban *Szindhu(ja)* (folyó) a neve; erről a folyóról kapta India a nevét. Vö. Plin. 6, 48.

⁸ 2850 mérföld – 4218 kilométer. A kelet-nyugati kiterjedést ókori eszközökkel nem lehetett pontosan meghatározni, ezért az utazás idejére vonatkozó adatok használata volt szokásos. Mela adata eltérő, nem 40, hanem 60 napot ad meg: *quantum per sexaginta dies noctesque velificantibus cursus est* (Mela 3, 61).

⁹ *Agrippa* - *Marcus Vipsanius Agrippa* (Kr. e. 64-63 - Kr. e. 12) római államférfi, Augustus kitűnő hadvezére és jó barátja. Íróként is működött, földrajzi kommentárjai jelentősek. A Római Birodalom általa vezetett felmérése szolgált alapul egy nyilvánosan felállított világtérképhez, amely a *Tabula Peutingeriana* mintája lett.

¹⁰ 3300 mérföld – 4884 kilométer.

¹¹ 1300 mérföld – 1924 kilométer.

¹² *Posidonius* – *Poseidonius*, Poseidónios (Syria, Kr.e. 135 k. - Athén, Kr. e. 51 k.) hellenisztikus filozófus, történész, geográfus és csillagász.

¹³ *Favonius* – enyhe nyugati szél; vö. Plin. 2, 121; Solin. 52, 1: *Favonii spiritu saluberrima... Hanc Posidonius adversam Galliae statuit*.

¹⁴ A rizst kétszer aratták, ezért gondolták úgy, hogy Indiában kétszer van nyár. Vö. Solin. 51, 1: *In anno bis aestatem habet, bis legit frugem, vice hiemis etesias patitur*; Mart. Cap. 6, 694: *salubris favonii vegetabilibus flabris vegetatur bisque frugem metit. Pro hieme etesias perfert*; Isid. Orig. 14, 3, 6: *Terra Indiae favonii spiritu*

van, és a tenger hajózható.¹⁶ Népei és városai megszámlálhatatlanok, ha valaki is fel akarná sorolni valamennyit. Mindez nemcsak Nagy Sándor¹⁷ serege és királyi utódai révén jutott tudomásunkra, - *Seleucus*¹⁸ és *Antiochus*,¹⁹ valamint ennek tengernagya, *Patrocles*,²⁰ körülhajózták még a *Hyrcaiai*²¹ és a Kaszpi-tengert is -, hanem más görög szerzők révén is, akik az indiai királyoknál tartózkodtak: mint *Megasthenes*²² és *Dionysius*,²³ utóbbit *Philadelphus*²⁴ kifejezetten e célból küldött oda; ezek a szerzők is tudósítottak az ott élő népek erejéről.

59. Azonban itt nincs helye a gondos vizsgálatnak, annyira eltérőek és nehezen hihetőek az adatok.²⁵ Nagy Sándor kísérei az általa legyőzött Indiáról azt írták, hogy 5000 városuk van, egyik sem kisebb Kósznál,²⁶ és 9000 törzs él ott.²⁷ Azt állították, hogy India az összes szárazföld egyharmad részét kiteszi,²⁸ és hogy lakossága megszámlálhatatlan, ami nagyon valószínű feltételezés, mivelhogy az indiaiak szinte az egyetlen nép, amely sohasem vándorolt a határokon túlra.²⁹ *Liber Patertől*³⁰ kezdve Nagy Sándorig 153 királyuk volt, 6451 évig és

saluberrima in anno bis metit fruges; vice hiemis etesias patitur.

¹⁵ Passzátszelek – *etesiae*, -*arum f*; vö. Strab. 15, 1, 17; Arrian. *Anab.* 6, 25, 4.

¹⁶ A rómaiak számára fontos megjegyzés, mivel a Mediterráneumban a téli hónapokban nem hajóztak.

¹⁷ Nagy Sándor - Alexandros Megas (Pella, Kr. e. 356 - Babilon, Kr. e. 323) makedón király. Kr. e. 327-ben vezette hadjáratát Indiába, átkelt az Induson is. Kr. e. 325-ben saját csapatainak kimerültsége és zendülései végül visszatérésre kényszerítették. Vö. Solin. 52, 2: *Nam Alexandri Magni armis comperta et aliorum postmodum regum diligentia peragrata penitus cognitioni nostrae addicta est.*

¹⁸ *Seleucus* – I. Seleukos Nikatör (Kr. e. 356 k. – Kr. e. 281/280), 305-től uralkodott. Nagy Sándor hadvezére, a Szeleukida Birodalom megalapítója. Az uralkodó aktív kapcsolatban állt a Maurjakkal, Megasthenés nevű követé éveket töltött Csandragupta udvarában. Vö. Plin. 6, 31.

¹⁹ *Antiochus* - I. Antiokhos Sótér (megmentő) (Kr. e. 324 – Kr. e. 261), szír király, I. Seleukos Nikatör fia.

²⁰ *Patrocles* – I. Seleukos Nikatör flottájának parancsnoka. Azt a megbízást kapta, hogy a Kaszpi-tenger partját térképezze fel. Kr. e. 285-282 között végighajózott a keleti parton és talán elért az Oxus folyó torkolatáig is.

²¹ *Hyrcaiai* tenger - lat. *mare Hyrcanium*, vagy más néven Kaszpi-tenger, lat. *mare Caspium*; vö. Plin. 6, 15.

²² *Megasthenes* - Megasthenés, ión származású etnográfus és geográfus, aki I. Seleukos Nikatör követeként Kr. e. 303 – Kr. e. 292 között többször megfordult Indiában Csandragupta udvarában. Indiké (Indiai történet) című munkája a Maurja-kor egyik legjobb forrása. Megasthenés műve Arrianus elsődleges forrása volt. Vö. Solin. 52, 3: *Megasthenes sane apud Indicos reges aliquantis moratus res Indicas scripsit ut fidem, quam oculis subiecerat, memoriae daret. Dionysius quoque, et ipse a Philadelpho rege spectator missus gratis periclitandae veritatis paria prodidit.*

²³ *Dionysius* – II. Ptolemaios Philadelphos követé.

²⁴ *Philadelphus* - Ptolemaios Philadelphos (Kr. e. 285 – Kr. e. 246) egyiptomi uralkodó, aki követeket küldött Indiába és fogadta az Asóka által küldött buddhista hittérítőket.

²⁵ Vö. Strab. 15, 1, 2.

²⁶ Vitatott adat. Detlefsen (1866) szerint: *MM minus*, ezt követi Rackham (1942). Detlefsen (1904) és Mayhoff (1906) szerint: *Coo minus*. André, Filliozat és a *Tusculum* utóbbi változatot fogadták el. Vö. Strab. 15, 1, 3. A Kószhoz hasonlítás oka, hogy Nagy Sándor egyik görög útítárs szerzője ebből a városból származott.

²⁷ Vitatott adat. Egyes szövegkiadásokban kilenc törzs szerepel, Detlefsen (1866) kilencezer törzset javasol. André, Filliozat és a *Tusculum* ezt a véleményt fogadták el.

²⁸ Vö. Onesikritos (FGrHist 134 F 6); Arrian. *Ind.* 3, 6.

²⁹ Vö. Arrian. *Ind.* 9, 9.

³⁰ *Liber Pater* - a termékenység ősi latin istene, később azonosították *Bacchussal*. Bakkhos vagy Dionysos a szőlő, a bor, a mámor istene a görög mitológiában, Zeus és Semelé fia. Diadalmenete egészen Indiáig vitte őt. Az Indiába érkező püspökök a Siva tiszteletére rendezett ünnepeket, a vallási szertartásokban a mámor szerepét

három hónapig uralkodtak.³¹

60. A folyók csodálatosan nagyok.³² Azt mesélik, hogy Nagy Sándor az Induson hajózva egy nap sem tett meg 600 *stadium*nál³³ kevesebbet, mégsem tudta elérni a folyó torkolatát csak öt hónap és néhány nap elteltével,³⁴ pedig bizonyos, hogy az Indus kisebb, mint a Gangesz.³⁵ *Seneca*,³⁶ aki a mi íróink közül beszámolót készített Indiáról, 60 folyót és 118 törzset írt le. Hasonló fáradságos munka lenne megszámolni hegyeit is. Egy hosszú, folytonos láncot alkot az *Imavus*,³⁷ a *Hemodus*, a *Paropanisus*³⁸ és a *Caucasus* hegy,³⁹ amelyekről az egész terület egy hatalmas, Egyiptomhoz hasonló síkságba lejt.

61. De, hogy a földrajzi leírásokat megértsük, Nagy Sándor nyomdokait kell követnünk. *Diognetus* és *Baeton*,⁴⁰ hadjáratának mérnökei azt írták, hogy a Kaszpi kaputól⁴¹ a *parthusok* *Hecatompylos*⁴² városáig a távolság annyi mérföld, amennyit fentebb már elmondtunk.⁴³ Innen az *ariusok*⁴⁴ *Alexandria*⁴⁵ nevű városáig, amelyet a király maga alapított, 575 mérföld,⁴⁶ a *drangeusok*⁴⁷ *Prophthasia*⁴⁸ nevű városáig 199 mérföld,⁴⁹ az *arachosiusok*⁵⁰ városáig 565

hasonlónak látták a bakkhanáliákhoz, és ezért úgy vélték, hogy Dionysos járt Indiában, ott meghonosította a szőlőt, a bortermelést. Vö. Plin. 6, 49.

³¹ 153 király – vö. Megasthenés (FGrHist 715 F 14); Arrian. *Ind.* 9, 9. Az évek száma történelmileg helytelen adat, talán Senecától származik; vö. Plin. 6, 60.

³² Vö. Arrian. *Ind.* 4, 13.

³³ A *stadion/stadium* görög hosszsmérték, amely koronként, szerzőnként és területenként eltérő hosszúságot jelölt. A rómaiak, így Plinius is, 185 méterként használták. 600 *stadium* – 111 kilométer.

³⁴ Nagy Sándor Kr. e. 325. februártól júliusig hajózott az Induson.

³⁵ Gangesz - a legszentebb folyó Indiában, szanszkrit *Gangá*. Plinius megállapítása téves, a Gangesz 200 kilométerrel rövidebb az Indusnál, de abban az időben a folyó igazi hosszúságát nem ismerhették.

³⁶ *Seneca* - L. Annaeus Seneca (Kr. e. 4 - 65) római államférfi, filozófus és író. Indiáról készült munkája elveszett.

³⁷ *Imavus* – gör. *Imaos* (Arrian. *Ind.* 2, 3), a régiéknél az India északi határán végighúzódó hegység nyugati részét jelentette. Az *Imavus* és a *Hemodus* a mai Himalája részei.

³⁸ *Paropanisus* – más néven *Paropamisus*, Belső-Ázsia hegysége, ma a Hindukus része. Vö. Plin. 6, 48.

³⁹ *Caucasus* - az indiai Caucasus hegység, ma a Hindukus része. Vö. Plin. 6, 14.

⁴⁰ *Diognetus* és *Baeton* - Nagy Sándor felderítő csapatának tagjai. Jelentéseiket Strabón felhasználta földrajzi munkáiban, Eratosthenés is ismerte ezeket.

⁴¹ Kaszpi kapu - lat. *Caspiae portae*; az armeniai határhegység szorososa. Vö. Plin. 6, 40.

⁴² *Hecatompylos* - Parthia fővárosa, 1260 *stadium*ra (233 kilométer) északkeleti irányban a Kaszpi kaputól. Görög neve onnan eredt, hogy sok országút találkozott a "száz-kapus" városnál, vö. Strab. 11, 514; Curt. 6, 6; Plin. 6, 44.

⁴³ Vö. Plin. 6, 44.

⁴⁴ *Ariusok* - lat. *Arii*, a perzsa birodalom *Aria* nevű provinciájának lakói.

⁴⁵ *Alexandria* – Nagy Sándor Kr. e. 330-ban alapította *Artakoanánál* (vö. Plin. 6, 93). Leggyakrabban *Alexandreia Areios* néven emlegetik; ma Herat Afganisztánban.

⁴⁶ 575 mérföld – 851 kilométer.

⁴⁷ *Drangeusok* - lat. *Drangae*. *Drangiana* (*Arianában* levő satrapia) lakói. Vö. Plin. 6, 94.

⁴⁸ *Prophthasia* – város Irán keleti részén, a *drangeusok* területén. Vö. Strab. 11, 8, 9. Ma Farah Afganisztánban.

⁴⁹ 199 mérföld – 294,25 kilométer.

⁵⁰ *Arachosiusok* - *Arachosia* perzsa tartomány lakói.

mér föld,⁵¹ *Ortospanus*ig⁵² 175 mér föld,⁵³ és innen Nagy Sándor városáig⁵⁴ 50 mér föld⁵⁵ a távolság.

62. Néhány példányban azonban eltérő számokat találunk.⁵⁶ Erről a városról azt állítják, hogy közvetlenül a *Caucasus* hegy lábánál fekszik; ettől a *Cophes* folyóig⁵⁷ és az indiaiak *Peucolatis*⁵⁸ városáig 237 mér föld⁵⁹ a távolság, onnan az Indus folyóig és *Taxilla*⁶⁰ városig 60 mér föld,⁶¹ a híres *Hydaspes*⁶² folyóig 120 mér föld,⁶³ a nem kevésbé nevezetes *Hypasis*⁶⁴ folyóig pedig 390 mér föld.⁶⁵ Ez volt Nagy Sándor hadjáratainak a végpontja,⁶⁶ bár átkelt a folyón, és oltárokat⁶⁷ állított a túlsó parton is. A király levelei összhangban állnak ezekkel a megállapításokkal.

63. A többi részről *Seleucus Nicator* felfedezőútjai⁶⁸ alapján értesülünk: a *Sydrus*ig⁶⁹ 169 mér föld,⁷⁰ a *Iomanes*⁷¹ folyóig ugyanannyi - néhány példány 5 mér földet⁷² még hozzáad -, ezután a Gangeszig 112 és fél mér föld,⁷³ a *Rhodaphas*ig⁷⁴ 569 mér föld⁷⁵ - mások 325

⁵¹ 565 mér föld – 836,25 kilométer.

⁵² *Ortopanus* – vö. Strab. 11, 6, 91; Amm. Marc. 23, 6, 70 (*Ortopana*); nem teljesen azonosított hely a mai Shar-i-Ghulgulánál Kabul közelében.

⁵³ 175 mér föld – 259 kilométer.

⁵⁴ Nagy Sándor Kr. 330-329-ben alapította a várost; nem teljesen azonosított hely a Kaukázusnál. Vö. Arrian. *Anab.* 3, 28, 4; Strab. 15, 2, 10; a mai Begramnál.

⁵⁵ 50 mér föld – 74 kilométer.

⁵⁶ Vö. Plin. 6, 61.

⁵⁷ *Cophes* - az Indus jobboldali mellékfolyói közül a legjelentősebb; vö. Arrian. *Ind.* 1, 1 (*Kophen*); ma Kubha.

⁵⁸ *Peucolatis* – ókori kikötőhely; vö. Strab. 15, 1, 27 (*Peukolaitis*); Arrian. *Anab.* 4, 22, 7 (*Peukelaotis*) és *Ind.* 1, 8 (*Peukolaitis*); Ptol. 7, 1, 44 (*Poklaeis*); valószínűleg a mai Peshawar közelében található.

⁵⁹ 237 mér föld – 350,75 kilométer.

⁶⁰ *Taxilla* - fontos gazdasági, kulturális központ észak-nyugat Indiában a kelet-nyugati kereskedelem útján. Vö. Strab. 15, 1, 17 (*Taxila*); ma Bir.

⁶¹ 60 mér föld – 88,75 kilométer.

⁶² *Hydaspes* – az Indus baloldali mellékfolyója; vö. Plin. 6, 71; Arrian. *Anab.* 5, 3, 6 és *Ind.* 4, 9; Ptol. 7, 1, 26 (*Bidaspes*); ma Jhelum / Vitasta.

⁶³ 120 mér föld – 177,50 kilométer.

⁶⁴ *Hypasis* – a Sydrus jobboldali mellékfolyója, vö. Plin. 6, 71; 2, 183; Arrian. *Ind.* 2, 8 (*Hyphasis*); Curt. Ruf. 9, 1, 35 (*Hypasis*); Ptol. 7, 1, 26 (*Bibasis*); ma Bias / Vipasa.

⁶⁵ 390 mér föld – 577,25 kilométer.

⁶⁶ Vö. Strab. 3, 5, 4 és 15, 1, 27.

⁶⁷ Vö. Plin. 6, 49; 6, 110; Curtius Rufus (9, 3, 19) azt állítja, hogy Nagy Sándor két oltárt állított itt, Diodorus (17, 95, 1) viszont két isten tiszteletére állított oltárt említ.

⁶⁸ I. Seleukos Nikátor Kr. e. 311 és 304 között járt ezen a területen. Vö. Strab. 15, 2, 9; Iustin. 15, 4.

⁶⁹ *Sydrus* – folyó Indiában, ma Sutlej / Satlaj.

⁷⁰ 169 mér föld – 250,25 kilométer.

⁷¹ *Iomanes* - a Gangesz legnagyobb mellékfolyója; vö. Plin. 6, 69; 6, 73; Strab. 15, 1, 72 (*Oidanes*); Arrian. *Ind.* 8, 5 (*Iobares*); Ptol. 7, 1, 29 és 42 (*Diamounas*); ma Yamuna / Jamuna.

⁷² 5 mér föld – 7,5 kilométer.

⁷³ 112 és fél mér föld – 166,5 kilométer.

⁷⁴ *Rhodaphas* – csak itt megnevezett folyó, nem azonosított.

⁷⁵ 569 mér föld – 842,25 kilométer.

mérőföldet⁷⁶ adnak meg ehhez a távolsághoz -, *Callinipaza*⁷⁷ városáig 167 és fél mérőföld,⁷⁸ mások szerint 265 mérőföld.⁷⁹ Ezután a *Iomanes* és a Gangesz összefolyásáig 625 mérőföld⁸⁰ – a legtöbbben hozzáadnak még 13 és fél mérőföldet⁸¹ -, *Palibothra*⁸² városáig 425 mérőföld,⁸³ és a Gangesz torkolatáig 637 és fél mérőföld⁸⁴ a távolság.

64. Az említésre méltó törzsek a *Hemodus* hegységtől kezdve, - amelynek a nyúlványát *Imaus*nak hívják, ez a helyi lakók nyelvén havasat jelent -, a következők: az *isarusok*, a *cosirusok*, az *izusok*, és a hegygerinceken a *chirotosagusok*;⁸⁵ majd a *bragmaneusok*,⁸⁶ a név számos törzset jelöl, közöttük a *mactocalingeusok* is.⁸⁷ Folyóik a *Prinas*⁸⁸ és a *Cainnas*,⁸⁹ az utóbbi a Gangeszbe ömlik, mindkettő hajózható. A tengerhez legközelebb a *calingeusok*⁹⁰ népe él, és feljebb a *mandeusok*,⁹¹ a *mallusok*,⁹² hegyük a *Mallus*, területüket a Gangesz határolja.

6, 22, 65. Néhányan úgy tartják, hogy a Gangesz ismeretlen forrásból ered, mint a Nílus, és hogy a szomszédos területeket is ugyanolyan módon öntözi, de mások azt mondják, hogy a *Scythiai* hegyekben ered;⁹³ 19 mellékfolyója van,⁹⁴ amelyek közül a már említetteken kívül⁹⁵ hajózható a *Crenacca*,⁹⁶ az *Eramnombovas*,⁹⁷ a *Casuagus*⁹⁸ és a *Sonus*. Mások azt állítják, hogy nagy robajjal tör ki már a forrásainál,⁹⁹ és azután kőszirteken és sziklákon át zuhan,

⁷⁶ 325 mérőföld – 481 kilométer.

⁷⁷ *Callinipaza* – csak itt említett város a Gangesz vidékén.

⁷⁸ 167 és fél mérőföld – 248 kilométer.

⁷⁹ 265 mérőföld – 392,25 kilométer.

⁸⁰ 625 mérőföld – 925 kilométer; A *Iomanes* és a Gangesz összefolyása a mai Allahabad / Prayaga.

⁸¹ 13 és fél mérőföld – 20 kilométer.

⁸² *Phalibothra* – a *prasiusok* fővárosa; vö. Plin. 6, 68; Strab. 15, 1, 36; Arrian. *Ind.* 10, 5 - 7; a mai Patna.

⁸³ 425 mérőföld – 629 kilométer.

⁸⁴ 637 és fél mérőföld – 943,5 kilométer.

⁸⁵ *Isarusok*, *cosirusok*, *izusok*, *chirotosagusok* – csak itt megnevezett törzsek.

⁸⁶ *Bragmaneusok* – vö. Ptol. 7, 1, 74 (*Brachmanai mágoi*); Arrian. *Anab.* 6, 7, 4.

⁸⁷ *Mactocalingeusok* – csak itt említett törzs.

⁸⁸ *Prinas* – csak itt megnevezett folyó, nem azonosított.

⁸⁹ *Cainnas* – a Gangesz hajózható mellékfolyója; vö. Arrian. *Ind.* 4, 3; talán a mai Ken.

⁹⁰ *Calingeusok* – indiai törzs, fővárosuk *Pertalis* (vö. Plin. 6, 65).

⁹¹ *Mandeusok* – csak itt említett indiai törzs; talán a Ptolemaios (7, 1, 72) által megnevezett *Mandalai*.

⁹² *Mallusok* – indiai törzs, a mai Panjab területén. Vö. Arrian. *Ind.* 4, 10; 19, 8.

⁹³ Vö. Strab. 15, 1, 72; Mela 3, 68: *Ille multis fontibus in Hemodo monte conceptus*; Solin. 52, 6: *Gangen quidam fontibus incertis nasci et Nili modo exultare contendunt; alii volunt a Schyticis montibus exoriri*; Mart. Cap. 6, 694, Isid. *Orig.* 13, 21, 8.

⁹⁴ 19 mellékfolyó – vö. Arrian. *Ind.* 4, 3-5, Megasthenés nyomán (17 mellékfolyó).

⁹⁵ A már említettek – *Prinas* és *Cainnas* (Plin. 6, 64).

⁹⁶ *Crenacca* – csak itt megnevezett, és nem azonosított mellékfolyó.

⁹⁷ *Eramnombovas* – vö. Arrian. *Ind.* 4, 3 (*Erannoboas*); a Gangesz jelentős mellékfolyója *Palimbothránál* (ma *Pataliputra*).

⁹⁸ *Casuagus* – folyó Indiában; vö. Arrian. *Ind.* 4, 3 (*Kossoanos*); ma valószínűleg Kausiki.

⁹⁹ Vö. Arrian. *Ind.* 4, 3; Mela 3, 68: *multis fontibus*; Solin. 52, 6: *fontibus incertis*.

majd amint először egy szelíd síksághoz ér, megpihen egy tóban. Innen lassú áramlással folyik tovább, a legkeskenyebb részen 8 mérföld,¹⁰⁰ átlagosan 100 *stadium*,¹⁰¹ a mélysége sehol sem kevesebb 20 *passus*-nál.¹⁰² A folyótól legtávolabb élő törzs a *gargaridiai calingeusok*,¹⁰³ királyi székhelyüket *Pertalisk*-nak¹⁰⁴ hívják.

66. Királyuknak 60 000 fős gyalogság, 1000 fős lovasság és 700 elefánt áll rendelkezésére mindig harcra készen.¹⁰⁵ India békésebb népei igen különböző életmódot folytatnak: egyesek a földet művelik, mások katonáskodnak, ismét mások áruikat elszállítják, és idegen árukkal térnek vissza.¹⁰⁶ A legkiválóbbak és a leggazdagabbak irányítják az állami ügyeket, ítéletet hirdetnek, és a királyokat tanácsaikkal segítik. Az ötödik rend azokból a nagy tiszteletben tartott, és majdnem isteneknek tekintett emberekből áll, akik életüket a tudományoknak szentelik; ők mindig önkéntes halállal fejezik be életüket, máglyán elégetve magukat.¹⁰⁷ Ezeken kívül van még egy réteg, amely félig vad és a legnehezebb munkát végzi: az elefántvadászatot és az elefántok megszelídítését. Ettől a munkától a fentebb említett rendek távol tartják magukat. Az elefántokkal szántanak, terheket szállítanak és az állattenyésztésük is főként ebből áll; az elefántokat használják háborúikban és határaik védelmére; az állatokat erejük, koruk és nagyságuk alapján választják ki a háborúra.¹⁰⁸

67. A Gangeszben van egy nagy sziget, ahol egyetlen nép él, a *modogalingeusok*.¹⁰⁹ Utánuk találhatóak a *modubeusok*, a *molindeusok*, az *ubereusok*,¹¹⁰ azonos nevű pompás városukkal,

¹⁰⁰ 8 mérföld – 11,75 kilométer; vö. Solin. 52, 7; Mart. Cap. 6, 694. Strabónnál 30 *stadium* szerepel – 5,55 kilométer (Strab. 15, 1, 35); Arrianosnál 100 *stadium* 18,5 kilométer (Arrian. *Ind.* 4, 7).

¹⁰¹ 100 *stadium* – 18,5 kilométer; vö. Strab. 15, 1, 35 (Megasthenés nyomán).

¹⁰² 20 *passus* – 28,5 méter; vö. Strab. 15, 1, 35).

¹⁰³ *Gargaridiai calingeusok* – vö. Plin. 6, 64; Ptol. 7, 1, 81.

¹⁰⁴ *Pertalis* – a *calingeusok* fővárosa; valószínűleg a mai Tosala.

¹⁰⁵ Vö. Solin. 52, 8: *Gangarides extimus est Indiae populus, cuius rex equites mille, elephantos septingentos, peditum sexaginta milia in apparatu belli habet*; Diod. Sic. 17, 93, 2.

¹⁰⁶ A különböző életmód említése Megasthenésre vezethető vissza (FGrHist 715 F 19 a (Arrian. *Ind.* 11-12) és b (Strab. 15, 1, 39-41). Vö. Solin. 52, 9: *Indorum quidam agros exercent, militiam plurimi, merces alii; optimi ditissimique res publicas curant, reddunt iudicia, adsident regibus*.

¹⁰⁷ Vö. Mela 3, 65: *At ubi senectus aut morbus incessit, procul a ceteris abeunt mortemque in solitudine nihil anxii expectant. prudentiores et quibus ars studiumque sapientiae contingit non expectant eam, sed ingerendo semet ignibus laeti et cum gloria arcessunt*; Plinius itt valószínűleg Melát követi. Az önkéntes halál legismertebb példája Kalanos, aki Nagy Sándor szeme láttára vetette tűzbe magát; vö. Strab. 15, 1, 4; 68; Diod. Sic. 17, 107; Curt. 8, 9, 31: *Unum agreste et horridum genus est, quod sapientes vocant. Apud eos occupare fati diem pulchrum; et vivos se cremari iubent, quibus aut segnis aetas aut incommoda valetudo est*; Solin. 52, 9: *Quietum (Plin. quintum) ibi eminentissimae sapientiae genus est vita repletos incensis rogis mortem accersere*.

¹⁰⁸ Az elefántokhoz lásd Strab. 11, 1, 42; Arrian. *Ind.* 13-14; Solin. 52, 11: *Qui ferociori sectae se dederunt et silvestres agunt vitam, elephantos venantur, quibus perdomitis ad mansuetudinem aut arant aut vehuntur*.

¹⁰⁹ *Modogalingeusok* – csak itt említett nép és sziget; valószínűleg a Gangesz-deltánál és attól délnyugatra lakó *calingeusok* egy része; vö. Plin. 6, 64.

¹¹⁰ *Modubeusok*, *molindeusok*, *ubereusok* – csak itt megnevezett törzsek. Városaik: *Mutiba*, *Pulinda*, *Sabara*, vö.

a *modresseusok*, a *praetusok*, az *calisseusok*,¹¹¹ a *sasurusok*,¹¹² a *passaleusok*,¹¹³ a *colebeusok*, az *orumcoleusok*,¹¹⁴ az *abalusok* és a *thaluteusok*.¹¹⁵ Ez utóbbi törzs királya 50 000 fő gyalogságból, 4000 fő lovasságból és 4000 elefántból álló sereg felett rendelkezik. Még hatalmasabb az *andareusok* törzse,¹¹⁶ igen sok falujuk, valamint 30, falakkal és tornyokkal megerősített városuk van, királyuknak 100 000 fős gyalogságot, 2000 fős lovasságot és 1000 elefántot biztosítanak. Aranyban igen gazdag a *dardeusok*¹¹⁷ vidéke, a *seteusoké*¹¹⁸ pedig ezüstben is.

68. De nemcsak az itt lakó népek, hanem India összes népei közül hatalomban és dicsőségben kiemelkednek a *prasiusok*,¹¹⁹ akiknek a legnagyobb és leggazdagabb városuk *Palibothra*;¹²⁰ e név nyomán egyesek magát a népet is *palibothrusok*nak hívják,¹²¹ sőt a Gangesz egész vidékén lakó népeket szintén így nevezik. Királyuk 600 000 gyalogosból, 30 000 lovasból és 9000 elefántból álló állandó hadsereget tart fenn, s ebből mérhetetlen gazdagságára lehet következtetni.

69. Tőlük beljebb élnek a *monaedesek* és a *suarusok*,¹²² akiknek a területén található a *Maleus* hegy, ahol az árnyék télen észak felé, nyáron dél felé esik, 6 hónapoként váltakozva.¹²³

ANDRÉ – FILLIOZAT 1980, 97.

¹¹¹ *Modresseusok*, *praetusok*, *calisseusok* – csak itt említett törzsek.

¹¹² *Sasurusok* – csak itt megnevezett törzs; valószínűleg a Ptolemaios által említett *Saisadai* (Ptol. 7, 2, 15).

¹¹³ *Passaleusok* – csak itt említett törzs; valószínűleg azonos a Ptolemaios által megnevezett *Passadai* törzsszel (Ptol. 7, 2, 15).

¹¹⁴ *Colebeusok*, *orumcoleusok* – csak itt megnevezett törzsek; utóbbi valószínűleg azonos a Ptolemaios által megnevezett *Korandakaloi* (*Korankaloi*) törzsszel (Ptol. 7, 2, 15).

¹¹⁵ *Abalusok* és a *thaluteusok* – csak itt említett törzsek; utóbbi valószínűleg azonos a Ptolemaios által megnevezett *Tiladai* törzsszel (Ptol. 7, 2, 15).

¹¹⁶ *Andareusok* – csak itt megnevezett törzs a *prasiusok* birodalmának határán; vö. Plin. 6, 68. Valószínűleg az Andhrák törzse, amely a Kr. e. 1. század közepétől a Kr. u. 3. századig az Indiában lévő egyik legnagyobb birodalmat hozták létre.

¹¹⁷ *Dardeusok* – a Darada törzs Dardistan területén; a mai Afganisztánban; a *dardeusok* gazdagságáról ír Megasthenész (FGrHist 715 F 23 a = Arrian, *Ind.* 15, 4-7, und b= Strab. 15, 1, 44: *Derdai*), aki az aranyásós hangyákról azt említi, amit Hérodotos a *Kaspayrosba* (ma Multan) való indusokról (3, 102-105). Vö. Plin. 11, 111: *Aurum hae (sc. Indicae formicae) cavernis egerunt terra in regione septentrionalium Indorum qui Dardae vocantur*; Mela 3, 62, Aelian. 16, 15.

¹¹⁸ *Seteusok* – a törzs nem határozható meg biztosan, talán a Svat-völgy lakói (Ptol. 7, 1, 42).

¹¹⁹ *Prasiusok* – Elő-India régi népe, amely Nagy Sándor idejében nagy hatalommal rendelkezett; vö. Strab. 15, 1, 36; Arrian. *Ind.* 10, 5-7; Solin. 52, 12: *Prasia gens validissima. Palibothram urbem incolunt, unde quidam gentem ipsam palibothros nominaverunt. Quorum rex sexcenta milia peditum, equitum triginta milia, elephantorum octo milia omnibus diebus ad stipendium vocat*. Plinius idejében az *andareusok* (Andhrák) leigázták.

¹²⁰ *Palibothra* – ma Patna; vö. Plin. 6, 67.

¹²¹ Vö. Strabón és Mela 3, 7.

¹²² *Monaedések*, *suarusok* – csak itt említett, nem azonosított törzsek; vö. Plin. 6, 94).

¹²³ Az adatok csak az Egyenlítőnél elhelyezkedő hegyre vonatkozhatnak, amely azonban Indián nem megy keresztül; vö. Plin. 2, 184; ANDRÉ – FILLIOZAT 1980, 99.

*Baeton*¹²⁴ szerint a Nagymedve csillagkép ezen a területen csak egyszer látható egy évben, és akkor is csak két héten át; *Megasthenes*¹²⁵ pedig azt állítja, hogy ez a jelenség India több részén is tapasztalható.¹²⁶ A déli területet az indiaiak *Dramasának* nevezik. A *Iomenes* folyó¹²⁷ a *palibothrusok*¹²⁸ területén keresztül folyik a Gangeszbe, *Methora*¹²⁹ és *Chrysobora*¹³⁰ városa között.

70. A Gangesztől délre fekvő területek lakosainak a bőrét a nap sötét színűre festi, de mégsem annyira feketék, mint az etiópieiak;¹³¹ minél inkább közeledünk az Indushoz, annál sötétebb színűek az emberek. Az Indus a *prasius* nép határa, hegyes vidékein a *pygmeusok*¹³² élnek. *Artemidorus*¹³³ a két folyó távolságát 2100 mérföldben¹³⁴ adja meg.

6, 23, 71. Az Indus folyó,¹³⁵ amelynek az ott lakók a *Sindus* nevet adták, a *Caucasus* hegy *Paropanisusnak*¹³⁶ nevezett gerincén ered, keleti irányban folyik, és tizenkilenc folyó ömlik bele.¹³⁷ Közülük a legismertebb a *Hydaspes*,¹³⁸ (amelyik négy másik folyót is hoz magával), a *Cantaba*,¹³⁹ (amely hármat sodor), a magában is hajózható *Acesinus*¹⁴⁰ és a *Hypasis*.¹⁴¹ A

¹²⁴ *Baeton* – FgrHist 119 F 4; vö. Plin. 6, 61; Solin. 52, 13. *Septentriones in eo tractu in anno semel nec ultra quindecim dies parent, sicut auctor est Baeton, qui perhibet hoc in plurimis Indiae locis evenire.*

¹²⁵ *Megasthenes* – FgrHist 715 F 7 b; vö. Plin. 6, 58.

¹²⁶ *Baeton* és *Megasthenes* adatai a déli félteke területeire helyesek, Indiára nem érvényesek; vö. Plin. 2, 185. Az adatok hajósok félreértett információin nyugodhattak (hasonlóképpen Plin. 6, 87).

¹²⁷ *Iomanes* – vö. Plin. 6, 63.

¹²⁸ Vö. 6, 63.

¹²⁹ *Methora* – Arrianos szerint a *surasenaesok* törzse (Arrian. *Ind.* 8, 5); vö. Ptol. 7, 1, 50 (*Modura*); ma Mathura / Muttra. A *Iomanes* Gangesz-torkolata valójában 500 kilométerre délkeleti irányba található ettől a várostól; vö. Plin. 6, 63.

¹³⁰ *Chrysobora* – nem lokalizált város; vö. Arrian. *Ind.* 8, 5 (*Kleisobora*).

¹³¹ Vö. Solin. 52, 14: *Indo flumini proximantes versa ad meridiem plaga ultra alios torrentur calore; denique vim sideris prodit hominum color*; Mart. Cap. 6, 695; Strab. 2, 3, 7; 15, 1, 3; Arrian. *Ind.* 6, 9.

¹³² *Pygmeusok* – gör. „csak ököl nagyságú” emberek; Plinius Arisztotelészt idézi 7, 27 alatt, hasonlóképpen Isid. *Orig.* 11, 3, 7 és 26; vö. Ktésias FGrHist 688 F 45 (21; Photios alapján); Strab. 2, 1, 9; Gell. 9, 4, 10; Solin. 52, 15: *montana Pygmaei tenent.*

¹³³ Vö. Plin. 6, 36.

¹³⁴ 2100 mérföld – 3108 kilométer. A tényleges távolság 500 kilométer. André – Filliozat jegyzetében helytelenül 210 mérföld – 310 kilométer szerepel (ANDRÉ – FILLIOZAT 1980, 101).

¹³⁵ Indus – vö. Plin. 6, 48; indus: *Sindos*; vö. Ptol. 7, 1, 2: *Sinthos*; Mela 3, 69: *Indus ex monte Paropanis exortus.*

¹³⁶ *Caucasus*, *Paropanisus* – vö. Plin. 6, 14; 48; a mai Hindukush részei.

¹³⁷ 19 mellékfolyó – mint a Gangesznél; vö. Plin. 6, 65. Strabón 15 mellékfolyót ad meg (15, 1, 32); Arrianos összesen 15 mellékfolyót említ (Arrian. *Ind.* 4, 8-12).

¹³⁸ *Hydaspes* – vö. Plin. 6, 62. Arrianos csak egy mellékfolyót említ, a *Sinarost* (Arrian. *Ind.* 4, 9).

¹³⁹ *Cantaba* – csak itt megnevezett folyó; valószínűleg a Ptolemaiosnál Indus mellékfolyójaként említett *Sandabal* (Ptol. 7, 1, 26).

¹⁴⁰ *Acesinus* – az Indus baloldali mellékfolyója; vö. Plin. 37, 200; Diod. Sic. 2, 37. Plinius 12, 23 és 16, 162 alatt *Acesines* nevet használ, ezeken a helyeken valószínűleg más forrást, talán Theophrastost használja; vö. Arrian. *Ind.* 4, 10; ma Chenab/Canab.

¹⁴¹ *Hypasis* – vö. Plin. 6, 62.

folyóvíz szokatlan higgadtsága miatt azonban az Indus sehol sem szélesebb 50 mérföldnél¹⁴² vagy mélyebb 15 *passus*nál,¹⁴³ és egy igen nagy szigetet hoz létre, amelyet *Prasianénak*¹⁴⁴ hívnak, és egy másik kisebbet is, amelynek neve *Patale*.¹⁴⁵

72. Maga a folyó a legmértékletesebb szerzők szerint is 1240 mérföld¹⁴⁶ hosszan hajózható, és miután a nap járását követi nyugatra, az óceánba ömlik. Meg fogom adni a partvonal hosszát a folyó torkolatáig, ahogy én tudom, szakaszokra osztva, bár egyik beszámoló sem egyezik meg a másikkal. A Gangesz torkolatától a *Calington* hegyfokig,¹⁴⁷ és *Dandaguda* városáig¹⁴⁸ 625 mérföld,¹⁴⁹ *Tropin*áig¹⁵⁰ 1225 mérföld,¹⁵¹ a *Perimula* hegyfokig,¹⁵² ahol India leghíresebb vásárhelye van, 750 mérföld,¹⁵³ a szigeten található *Patala* városáig¹⁵⁴ pedig, amelyet főntebb már említettünk, 620 mérföld.¹⁵⁵

73. Az Indus és a *Iomenes*¹⁵⁶ között élnek a *caesusok* hegyi törzsei, az erdőlakó *caetribonusok*, azután a *megalleusok*, (akiknek a királya 500 elefánt és bizonytalan számú gyalogság valamint lovasság felett rendelkezik), a *chryseusok*, a *parasangeusok* és az *asmagusok*,¹⁵⁷ akiknek a területe hemzseg a vad tigrisektől, és akik 30 000 gyalogost, 300 elefántot és 800 fős lovasságot fegyvereztek fel. Ezeket a népeket az Indus határolja, hegykoszorúk és sivatagok határolják. A pusztaságok után 625 mérföld¹⁵⁸ távolságra vannak a *darusok*, a *sureusok*,¹⁵⁹ és azután ismét sivatag található 187 mérföld¹⁶⁰ távolságban. Ezeket a helyeket általában homok veszi körül, éppen úgy, ahogyan a szigetet körülöleli a tenger.

¹⁴² 50 mérföld – 9,25 kilométer.

¹⁴³ 15 *passus* – 22 méter. Az Indus csekély szélességét és mélységét Strabón is megerősíti (Strab. 15, 1, 32); Ktésias nagyobb számait (FGrHist 688 F 45, 1; Photios alapján) Arrianos megkérdőjelezi (*Anab.* 5, 4, 2).

¹⁴⁴ *Prasiane* – a *prasiusok* csak itt említett szigete; vö. Plin. 6, 68.

¹⁴⁵ *Patale* – sziget és azonos nevű kikötőváros az Indus torkolatánál; valószínűleg a mai Hyderabadnál.

¹⁴⁶ 1240 mérföld – 1835,25 kilométer; Arrianos 13 000 *stadiumot*, azaz 2405 kilométert ad meg az Indus hosszaként (Arrian. *Ind.* 3, 2). Az Indus valós mérete: 2900 kilométer hosszú.

¹⁴⁷ *Calington* hegyfok – vö. Plin. 6, 64. Ptolemaios (7, 11, 1) tévesen az *ákron Kalligikon* másik nevéként *Kóru ákron*-t adja meg, mint Plinius 6, 86: *promunturium Coliacum*.

¹⁴⁸ *Dandaguda* – csak itt megnevezett város; nem azonosított.

¹⁴⁹ 625 mérföld – 925 kilométer.

¹⁵⁰ *Tropina* – csak itt említett kikötőhely India partján; nem azonosított.

¹⁵¹ 1225 mérföld – 1813 kilométer.

¹⁵² *Perimula* hegyfok – vö. Plin. 9, 106 (ott: gyöngyökben gazdag); Aelian. 15, 8 (ott: egy város neve). Plinius távolságadatai nem felelnek meg a Ptolemaios által megnevezett délkelet-ázsiai *Perimula* elhelyezkedésének (Ptol. 7, 2, 5).

¹⁵³ 750 mérföld – 1110 kilométer.

¹⁵⁴ *Patala* – vö. Plin. 6, 71.

¹⁵⁵ 620 mérföld – 276,75 kilométer.

¹⁵⁶ *Iomanes* – vö. Plin. 6, 63.

¹⁵⁷ *Caesusok*, *caetribonusok*, *megalleusok*, *chryseusok*, *parasangeusok*, *asmagusok* – csak itt említett törzsek.

¹⁵⁸ 625 mérföld – 925 kilométer.

¹⁵⁹ *Darusok*, *sureusok* – csak itt megnevezett törzsek.

74. Ezen sivatagok után találhatók a *malthaecoreusok*,¹⁶¹ a *singeusok*, a *maroeusok*, a *rarungeusok* és a *morunusok*.¹⁶² E népek lakják azokat a hegyeket, amelyek összefüggő vonulattal nyúlnak az óceán partjáig. Lakóik szabadok, királyaik nincsenek,¹⁶³ és hatalmuk alatt tartják a hegyvidék alacsonyabban fekvő részeit sok várossal együtt. Ezután találjuk a *nareusok* népét,¹⁶⁴ akiket az indiaiak legmagasabb hegye, a *Capitalia*¹⁶⁵ vesz körül. E hegy másik oldalának lakói arany- és ezüstbányákat művelnek.

75. Ezek után az *orateusok*¹⁶⁶ találhatók, akiknek a királya csak tíz elefántot birtokol, de nagy erejű a gyalogsága, azután a *suarattarateusok*,¹⁶⁷ akiknek, bár király vezetése alatt állnak, elefántjaik nincsenek, inkább a lovasságukra és a gyalogságukra bízzák magukat; az *odonbaeoreusok*, a *sarabastreusok*,¹⁶⁸ szép városuk *Thorax*, amelyet mocsaras árkokkal erősítettek meg. Itt emberi húsról éhes krokodilok teszik lehetetlenné a bejárást, úgyhogy csak egy hídon lehet átmenni. Egy másik városról is elismeréssel beszélnek országukban, a piacról híres *Automuláról*,¹⁶⁹ amely öt folyó találkozásánál, a parton található. Királyuk 1600 elefánt, 150 000 gyalogos és 5000 lovas fölött rendelkezik. A *charmeusok*¹⁷⁰ királya szegényebb, 60 elefántja és csak kevés más jellegű hadereje van.

76. Az ezekhez legközelebbi nép a *pandaeusok*,¹⁷¹ Indiában egyedül felettük uralkodnak királynők. Azt mondják, hogy *Herculesnek* csak egy leánya született, ezért ő kedvesebb volt a többi gyermeknél, és egy kitűnő királyságot adományozott neki. A királynők, akik tőle származtatják magukat, háromszáz város fölött uralkodnak, és egy 150 000 fő gyalogosból és 500 elefántból álló seregük van. A háromszáz város után találhatók még a *derangeusok*,

¹⁶⁰ 187 mérföld – 276,75 kilométer.

¹⁶¹ *Malthaecoreusok* – csak itt megnevezett törzs Indiában; valószínűleg azonosítható a Ktésias FG rHist 688 F 57, 7 alatt említett *Martichoreusokkal*.

¹⁶² *Singeusok*, *maroeusok*, *rarungeusok*, *morunusok* – csak itt említett törzsek.

¹⁶³ Vö. Solin. 52, 15: *At hi quibus est vicinus Oceanus sine regibus degunt*; Mart. Cap. 6, 695: *et qui confines Oceano sine regibus degunt*.

¹⁶⁴ *Nareusok* – csak itt megnevezett törzs.

¹⁶⁵ *Capitalia* – csak itt említett magaslat; valószínűleg a mai Araval(i).

¹⁶⁶ *Orateusok* – csak itt és Plin. 31, 17 alatt említett törzs; nem azonosítható a Plin. 6, 95 alatt megnevezett, nem indiai oritiai *ichthyophagusokkal*; vö. Arrian. *Ind.* 21, 8; 22, 10.

¹⁶⁷ *Suarattarateusok* – indiai törzs; vö. Ptol. 7, 1, 3 (*Systra*).

¹⁶⁸ *Odonbeoresek*, *sarabastreusok* – csak itt említett indiai törzsek.

¹⁶⁹ *Thorax*, *Automula* – csak itt megnevezett városok; nem lokalizálhatók.

¹⁷⁰ *Charmeusok* – csak itt említett indiai törzs.

¹⁷¹ *Pandaeusok* – Plinius a 7, 28 alatt a *pandaeusok* hosszú életét említi; vö. Ptol. 7, 1, 46 (*Pandouoi*); Solin. 52, 15: *Pandaea gens a feminis regitur, cui reginam primam adsignant Herculis filiam*; Mart. Cap. 6, 695: *Pandaeam gentem feminae tenent, cui prior regina Herculis filia*; Arrian. *Ind.* 8, 6-7. Arrianos szerint *Pandaia* a lány neve, serege 500 elefántból, 4000 lovasból és 130 000 gyalogosból áll.

*posingeusok, buteusok, gogareusok, umbreusok, nereusok, brangosusok, nobundeusok, cocondeusok, neseusok, palatiteusok, salobriaseusok,*¹⁷² és az *orostreusok,*¹⁷³ ez az utolsó nép, mely *Patala*¹⁷⁴ szigetével szomszédos; ennek a legvégső pontjától a távolság a Kaszpi kapuig¹⁷⁵ állítólag 1925 mérföld.¹⁷⁶

77. Innen ezután az Indusnál élő törzsek a következők (felsorolásunk a folyásnak felfelé halad): a *mathosok, bolingeusok,*¹⁷⁷ *gallitalutusok, dimurusok, megarusok, ardabeusok, meseusok,*¹⁷⁸ *abisarusok*¹⁷⁹ és a *sileusok,*¹⁸⁰ azután 250 mérföld¹⁸¹ sivatag következik, s miután átkeltünk rajta, az *organageusok, aborteusok* és a *brasurteusok* élnek, és közvetlenül ezek mellett egy lakatlan terület található, mely kiterjedésében hasonló az előzőhöz. Azután a *sorofageusok, arbeusok, marogomatreusok, umbriteusok* és a tizenkét törzset egyesítő *ceeusok* élnek, mindegyiküknek két-két városa van. Az *asinusok*¹⁸² három város lakói; fővárosuk *Bucephala,*¹⁸³ melyet Nagy Sándor király alapított, hogy azonos nevű harci lovának itt legyen a temetkezési helye.

78. Ezután hegyi törzsek élnek a *Caucasus*¹⁸⁴ lábánál, a *sosaeadeusok* és a *sondreusok.*¹⁸⁵ Átkelve az Induson és követve azt folyásirányban a *samarabieusok, sambracenusok, bisambriteusok, orsusok* és *andisenusok* törzse¹⁸⁶ található, és a *taxileusok*¹⁸⁷ híres városukkal. Ettől fogva az egész vidék, amely az *Amenda*¹⁸⁸ nevet viseli, egy síkságot alkot,

¹⁷² *Derangeusok, posingeusok, buteusok, gogareusok, umbreusok, nereusok, brangosusok, nobundeusok, locondeusok, neseusok, palatiteusok, salobriaseusok* – csak itt említett indiai törzsek.

¹⁷³ *Orostreusok* – csak itt megnevezett törzs; valószínűleg a Ptolemaios által említett *Syrastra* (ma Surat) lakói (Ptol. 7, 1, 3).

¹⁷⁴ *Patala* – vö. Plin. 6, 71.

¹⁷⁵ Kaszpi kapu – vö. Plin. 6, 40.

¹⁷⁶ 1925 mérföld – 2849 kilométer.

¹⁷⁷ *Mathosok, bolingeusok* – csak itt megnevezett törzsek; Ptolemaios egy másik területre helyezi a *Bolingtai* törzset (Ptol. 7, 1, 69).

¹⁷⁸ *Gallitalutusok, dimurusok, megarusok, ardabeusok, meseusok* – csak itt említett törzsek.

¹⁷⁹ *Abisarusok* – csak itt megnevezett törzs; valószínűleg azonos a Plin. 6, 64 alatti *isareusok*kal. Arrianos *Abissareis* törzset ismer az Indusba folyó, *Soanos* nevű mellékfolyónál (Arrian. *Ind.* 4, 12); Strabón az Indus és a Hydaspes közé helyezi őket (Strab. 15, 1, 28).

¹⁸⁰ *Sileusok* – csak itt megnevezett törzs.

¹⁸¹ 250 mérföld – 370 kilométer.

¹⁸² *Organageusok, aborteusok, brasurteusok, sorofageusok, arbeusok, marogomatreusok, umbriteusok, ceusok, asinusok* – csak itt megnevezett törzsek.

¹⁸³ *Bucephala* – Nagy Sándor által Kr. e. 326-ban alapított, kedvenc lova (*Bukephalos*) után elnevezett város a *Hydaspes*nél; vö. Diod. Sic. 17, 95, 5; Strab. 15, 1, 29; Curt. Ruf. 9, 3, 23; Arrian. *Anab.* 5, 29, 5; ma valószínűleg Jalapur.

¹⁸⁴ *Caucasus* – vö. Plin. 6, 14.

¹⁸⁵ *Sosaeadeusok, sondreusok* – csak itt említett törzsek.

¹⁸⁶ *Samarabieusok, sambracenusok, bisambriteusok, orsusok, andisenusok* – csak itt megnevezett törzsek.

¹⁸⁷ *Taxileusok* – Taxil(l)a lakói; vö. Plin. 6, 62.

¹⁸⁸ *Amenda* – csak itt megjelölt terület neve az Indus középső részén.

ahol négy törzs lakik, a *peucoliteusok*,¹⁸⁹ *arsagaliteusok*, *gereteusok* és az *assousok*.¹⁹⁰ Valójában a szerzők nagy része nem az Indus folyamot tekinti nyugati határnak, hanem hozzátesz még négy *satrapiát*,¹⁹¹ *Gedrosia*, *Arachosia*, *Aria* és *Paropanisadae* területét a *Cophes* folyóval,¹⁹² mint szélső határral. Mások azonban azt állítják, hogy mindez az *ariusokhoz* tartozik.

79. A többség Indiához kapcsolja *Nysa* városát¹⁹³ és a *Liber Pater*nek szentelt *Merus* hegyet¹⁹⁴ is. (Ez az a hely, ahonnan *Liber Pater Iuppiter* combjából való születésének mítosza származik.) Ezenkívül ide értik még az *aspaganus* törzs¹⁹⁵ területét is, ahol szőlő, babérfa, puszpáng és Görögország minden gyümölcse megterem. Ami az említésre méltó és szinte mesés sajátságokat illeti, melyeket a föld termékenységről és különböző terméseiről, a fajtákról vagy vadállatokról, madarokról és más állatokról mondanak, mindegyiket a maga helyén fogjuk megemlíteni művünk további részében.¹⁹⁶ Ez vonatkozik a négy *satrapiára* is, hogy gyorsabban elérkezzünk *Taprobane* szigetéhez.¹⁹⁷

80. De előtte van még számos sziget. *Patale* szigete,¹⁹⁸ amint azt az Indus torkolatánál jeleztük már, háromszög alakú és 220 mérföld széles.¹⁹⁹ Az Indus torkolatán túl található *Chryse* és *Argyre*;²⁰⁰ ezek a szigetek véleményem szerint bányákban gazdagok, mert nehezen tudom elhinni más szerzők állítását, hogy ott a föld aranyból és ezüstből van. Tőlük 20

¹⁸⁹ *Peucoliteusok* – vö. Plin. 6, 62.

¹⁹⁰ *Arsagaliteusok*, *gereteusok*, *assousok* – csak itt említett törzsek.

¹⁹¹ Négy *satrapia* – vö. Plin. 6, 92-95.

¹⁹² *Cophes* – vö. Plin. 6, 62.

¹⁹³ *Nysa* – Strabón 15, 1, 8 alapján *Dionysos* isten alapítása, biztosan nem azonosítható; vö. Arrian. *Ind.* 2, 5; Mela 3, 66: *Urbium... Nysa est clarissima et maxima, montium Meros Iovi sacer. Famam hinc praecipuam habent; in illa genitum, in huius specu Liberum arbitrantur esse nutritum, unde Graecis auctoribus ut femori Iovis insitum dicerent aut materia ingessit aut error*; Solin. 52, 16: *Et Nysa urbs regioni isti datur, mons etiam Iovi sacer, Meros nomine, in cuius specu nutritum Liberum patrem veteres Indi adfirmant; ex cuius vocabuli argumento lascivienti fama creditur Liberum femine natum*; Mart. Cap. 6, 695; Curt. Ruf. 8, 10, 11-12.

¹⁹⁴ *Merus* hegy – gör. comb; *Dionysos* istennek szentelt hegy Indiában.

¹⁹⁵ *Aspaganus* – csak itt megnevezett törzs. Több forrásban az *astacanus* név fordul elő: Strab. 15, 1, 27; Arrian. *Ind.* 1, 1; Solin. 52, 24: *Astacanorum gens laureis viret silvis, lucis buxeis; vitium vero et arborum universarum, quibus Graecia dulcis est, proventibus copiosissima*.

¹⁹⁶ Plinius 7-32. könyvei.

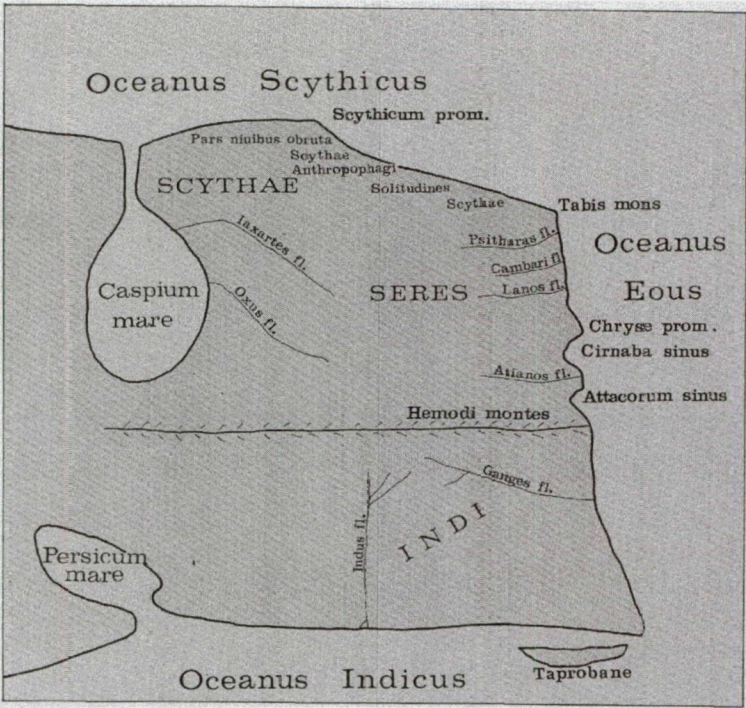
¹⁹⁷ Plin. 6, 81-91.

¹⁹⁸ *Patale* – vö. Plin. 6, 71, vagy *Patala* (Plin. 6, 72); vö. Arrian. *Ind.* 2, 6; Mela 3, 71: *et inter ipsa ostia (sc. Indí) Patalene regio, ob aestus intolerabilis alicubi cultoribus egens*.

¹⁹⁹ 220 mérföld – 325,5 kilométer; vö. Strab. 15, 1, 33: 1000 *stadium*; Nearkhos 800, Onesikritos 2000 *stadium*-ot ad meg (333-370 kilométer).

²⁰⁰ *Chryse*, *Argyre* – gör. Arany, Ezüst sziget; *Chrysé*hez lásd Plin. 6, 54; Mela *Argyrét* az Indus torkolatvidékéhez helyezi (Mela 3, 70); vö. Solin. 52, 17: *Extra Indi ostium sunt insulae duae Chryse et Argyre adeo fecundae copia metallorum ut plerique eas aurea sola habere prodiderint et argentea*; Curt. Ruf. 10, 1, 10-11. *insulam ostio amnis subiectam auro abundare*.

mérföldre²⁰¹ fekszik *Crocala* szigete,²⁰² 12 mérföldre²⁰³ attól *Bibaga*,²⁰⁴ tele osztrigával és kagylóval, aztán *Coralliba*,²⁰⁵ 8 mérföldre²⁰⁶ az előzőtől, és található még ott sok másik sziget is, amelyeknek még nevük sincs.

Ázsia Plinius szerint

ANDRÉ – FILLIOZAT 1980.

²⁰¹ 20 mérföld – 29,5 kilométer.
²⁰² *Crocala* – sziget *Indo-skythia* és *Gedrosia* között; vö. Arrian. *Ind.* 21, 7-8.
²⁰³ 12 mérföld – 17,75 kilométer.
²⁰⁴ *Bibaga* – vö. Arrian. *Ind.* 21, 11 (*Bibakta*), Nearkhos nyomán; ma Baba.
²⁰⁵ *Coralliba* – csak itt említett szigetcsoport; nem azonosított.
²⁰⁶ 8 mérföld – 11,75 kilométer.

Donec compendia invenit mercator lucroque India admota est

(Plin. 6, 26, 101)

Az Indiába vezető kereskedelmi útvonal

A kereskedelmi útvonalak bemutatásának Plinius nagy figyelmet szentel művében. A 6, 26, 101 alatt kiemeli, hogy az Egyiptom és India közötti útvonal leírásához első ízben áll rendelkezésre megbízható ismeretanyag, amit igen fontosnak tart, mivel állítása szerint India minden évben nem kevesebb, mint 50 millió *sestertius* vesz el a birodalomtól. Egy másik helyen 100 millió *sestertius* teszi azt az összeget, mely évente az Indiával, Arábiával és Kínával folytatott kereskedelem során a birodalomból kiáramlik (Plin. 12, 84). Schwarz kiemeli, hogy Plinius nem kis büszkeséggel ír a korában friss információnak számító ismeretekről, az Egyiptomon keresztül Indiába vezető hajóútról (SCHWARZ 1995, 461).

Plinius: *Naturalis Historia* 6, 26, 100-106.

100. Ezután az *Euphrates*²⁰⁷ torkolata, az *Eulaeus*²⁰⁸ és *Tigris*²⁰⁹ által alkotott tó *Charax*²¹⁰ közelében, majd a *Tigris* melletti *Susa*²¹¹ következett. Itt találtak az ünnepnapokat tartó Nagy Sándorra,²¹² hét hónappal azután, hogy *Patalénál*²¹³ elvált tőlük, hajóútjuk harmadik havában. Ezen az útvonalon haladt Nagy Sándor hajóhada. Ezután az tűnt a legbiztosabbnak, hogy az arabiai *Syagrus*²¹⁴ hegyfokától a *Favonius* széllel,²¹⁵ amelyet ott *Hippalusnak*²¹⁶ neveznek,

²⁰⁷ *Euphrates* – vö. Plin. 6, 145.

²⁰⁸ *Eulaeus* – folyó Elamban.

²⁰⁹ *Tigris* – vö. Plin. 6, 25; 6, 145.

²¹⁰ *Charax* – vö. Plin. 6, 138-139; 6, 145.

²¹¹ *Susa* – Elam fővárosa, a perzsa királyok fő székhelye; ma: Sus.

²¹² *Susában* Nagy Sándor közös nászünnepet tartott Kr. e. 324-ben, ő maga III. Dareios legidősebb lányát, Stateirát vette feleségül, az előkelő makedónokhoz előkelő perzsa nőt adott feleségül. A lakomára állítólag kilencezren voltak hivatalosak. Vö. Plut. *Alex.* 70, 3; Diod. Sic. 17, 107, 6.

²¹³ *Patalé* – vö. Plin. 6, 71.

²¹⁴ *Syagrus* – arabiai hegyfok Adentől 800 kilométerre; vö. *PME* 30; Ptol. 6, 7, 10; ma Ras Fartak.

²¹⁵ *Favonius* – vö. Plin. 6, 57.

²¹⁶ *Hippalus* – Hippalos tengerész, hajókormányos lehetett, valószínűleg a Kr. e. 1. században élt. A görögök számára felfedezte a rendszeresen fújó monszunszeleket, melyek titkát addig az arab és indiai hajósok őrizték. Vö. *PME* 57; SALGÓ 1996, 97-110; MAZZARINO 1997, 72-79; Vit. 1, 6.

haladjanak *Patale* felé; a távolságot 1332 mérföldre²¹⁷ becsülték.

101. A következő időszakban rövidebb és biztonságosabb útnak ítélték, hogy ugyanettől a hegyfoktól az indiai *Sigerus*²¹⁸ kikötője felé induljanak. Hosszú ideig ezt az útvonalat követték, mígnem egy kereskedő rövidebb utat talált, és így a haszonszerzés vágya közelebb hozta Indiát; a hajóutat azonban a kalózok²¹⁹ gyakori támadása miatt minden évben íjászcsoportok kíséretében tették meg. Most, amikor első ízben áll rendelkezésünkre megbízható ismeretanyag, örömmre fog szolgálni, hogy előadhatom az egész utat Egyiptomból kiindulva.²²⁰ ez igen fontos téma, mivel évente legalább 50 millió *sestertius* áramlik birodalmunkból Indiába, az onnan hozott áruk pedig százszoros áron kerülnek eladásra nálunk.²²¹

102. *Alexandriától*²²² két mérföldre²²³ található *Iuliopolis*²²⁴ városa. Innen a Níluson 309 mérföldet²²⁵ hajóznak *Coptus*²²⁶ városáig; ez az út 12 napig tart, ha a passzátszelek²²⁷ fújnak. *Coptustól* tévékkel haladnak tovább, az állomáshelyeken vízvételvezési lehetőség biztosított: az első ilyen helyet *Hydreumának*²²⁸ nevezik, 32 mérföldnyire²²⁹ található; a második a hegyekben egy napi járásnyira, a harmadik egy másik *Hydreumatában* *Coptustól* 85 mérföldnyire,²³⁰ a következő vízfelvevő hely pedig a hegyekben van. Ezt követően jutunk *Apollo Hydreumájához*,²³¹ ami 184 mérföldre²³² található *Coptustól*; a következő állomás

²¹⁷ 1332 mérföld – 1971,25 kilométer.

²¹⁸ *Sigerus* – helység India nyugati partján (esetleg a nyugati part előtt található szigeten); vö. *PME* 53 (*Melizeigara*); Ptol. 7, 1, 95 (*Milizigeris*); nem azonosított.

²¹⁹ Kalózok – a vörös-tengeri kalózokra panaszkodott Agatharchides (Diod. 3, 43, 5); Strab. 16, 4, 18; *PME* 20. Vö. Plin. 6, 104.

²²⁰ Vö. Solin. 54, 7: *Dicendum hoc locorum quatenus ab Alexandria Aegypti pergatur in usque Indiam.*

²²¹ Innen kezdődik az Indiába vezető kereskedelmi út leírása, amely 6, 106-ig tart. Vö. Plin. 12, 84.

²²² *Alexandria* – Nagy Sándor alapításai közül a legismertebb város Egyiptomban, fontos kikötő, kereskedelmi és kulturális központ.

²²³ 2 mérföld – 3 kilométer.

²²⁴ *Iuliopolis* – csak itt megnevezett helység Egyiptomban. Mint behajózó helyet (berakodó helyet) nevezi meg Iosephus *Bell. Iud.* 4, 659 a Strabón által megemlített, Augustus győzelme után elnevezett várost, *Nicopolist* (17, 1, 10).

²²⁵ 309 mérföld – 457,25 kilométer.

²²⁶ *Coptus* – a Nílus-völgy legkeletibb partjának városa. Az Indiából és Arábiából származó áruk rakodóhelye (raktára); vö. Plin. 5, 60. Ma Qift / Kuft. Vö. Iuv. 15, 28; Strab. 17, 815.

²²⁷ Passzátszelek – lat. *etesiae*. Egyiptomban július 20.-tól fújnak. Plinius adata a passzátszelek tartamára nézve téves; vö. Plin. 2, 124; 18, 270; Solin. 54, 7: *Nilo vehente Coptum usque etesiis flantibus cursus est.*

²²⁸ *Hydreuma* – gör. vízfelvevő hely; nem azonosítható. Vö. Solin. 54, 7: *Deinde terrestre iter Hydraeum tenus. Post transactis aliquot mansionibus Berenicen pervenitur, ubi Rubri maris portus est.*

²²⁹ 32 mérföld – 47,25 kilométer.

²³⁰ 85 mérföld – 125,75 kilométer.

²³¹ *Apollo Hydreumája* – egy *Ap(p)ollonos* nevű állomást megemlít a *Tabula Peutingeriana* (*Tab. Peut.*). Vö. Plin. 6, 49.

²³² 184 mérföld – 272,25 kilométer.

ismét a hegyekben van.

103. Ezután jutunk *Novum Hydreumába Coptustól* 236 mérföldre.²³³ Ezen kívül van még egy *Vetus Hydreuma* is, amely *Trogodyticum*²³⁴ néven ismert, ahol őrség vigyáz egy 2000 fő befogadására alkalmas szállásra; *Novum Hydreumától* 7 mérföldnyire²³⁵ van. Azután következik *Berenice* városa,²³⁶ ahol vörös-tengeri kikötő található, *Coptustól* 257 mérföldnyire.²³⁷ Mivel azonban az út nagyobb részét éjjel teszik meg a hőség miatt, és a nappalokat állomásokon töltik, a *Coptustól Berenicéig* terjedő teljes utat a tizenkettedik napon fejezik be.

104. Hajózni nyár közepén kezdenek, a Kutya csillagkép feljövetele előtt, vagy közvetlenül utána,²³⁸ és körülbelül a harmincadik napon érkeznek az arábiai *Ocelis*,²³⁹ vagy a tömjéntermő vidék *Cane* kikötőjéhez.²⁴⁰ Van egy harmadik kikötő is, *Muzának* nevezik;²⁴¹ ezt a várost azonban az Indiába hajózók nem keresik fel, csak a tömjén- és arab illatszer-kereskedők. Beljebb is található egy város, a királyi székhely, *Sapphar*,²⁴² és egy másik város is, amelynek a neve *Save*.²⁴³ Az Indiába hajózóknak azonban az a legelőnyösebb, ha *Ocelisből* indulnak; ebből a kikötőből 40 napig tart az út India első vásárhelyéig, *Muzirisig*,²⁴⁴ ha a *Hippalus* szél fúj. Ezt a várost azonban nem érdemes érinteni a szomszédos kalózok miatt, akik egy *Nitrias*²⁴⁵ nevű helyet tartanak birtokukban, másrészt mert áruban sem bővelkedik. Ezen kívül a szárazföldről csak messze horgonyozhatnak le a hajók, és így a rakományt csónakokon kell

²³³ 236 mérföld – 349,25 kilométer.

²³⁴ Vö. Plin. 6, 154; Strab. 17, 1, 3.

²³⁵ 7 mérföld – 10,25 kilométer.

²³⁶ *Berenice* – jelentős kikötőváros, kereskedőtelep a Vörös-tengeren, a *Sinus Arabicus* kijáratánál. II. Ptolemaios Philadelphos (Kr. e. 283-246) (vö. Plin. 6, 84; 6, 186) alapította, anyja tiszteletére nevezte el. Fontos szerepet játszott az Indiával, Arábiával és Etiópiával folytatott kereskedelemben, jelentőségét a késő antik korig megőrizte. Vö. Plin. 2, 183. Ma romok Bender-el-Kebirnél.

²³⁷ 257 mérföld – 380,25 kilométer.

²³⁸ A Kutya csillagkép (*Sirius*) feljövetele előtt – július 18. vagy közvetlenül azután, tehát körülbelül a passzátszelek fújásának kezdetén; vö. Plin. 6, 102. Vö. Solin. 54, 9: *Petentes Indiam ante exortum Canis aut protinus post exortum navigia media aestate solvunt*.

²³⁹ *Ocelis* – kikötő a Bab el-Mandeb arábiai partján. Régebbi névformája *Acila*; vö. Plin. 6, 151; Strab. 16, 4, 5. *Ocilia* névváltozata is előfordul: Plin. 12, 88; vö. *PME* 25-26; Ptol. 6, 7, 7; 8, 22, 7. Ma Shykh Sa'id lagúnája / Khawr Ghurayrah. Vö. Solin. 54, 8: *Inde Oceli Arabiae portus tangitur*.

²⁴⁰ *Cane* – kikötőváros Arábia déli partján; vö. Ptol. 6, 7, 10; *PME* 27.

²⁴¹ *Muza* – jelentős kikötőváros a Vörös-tenger arábiai partján; vö. *PME* 6; 8; 16; 17; Ptol. 6, 7, 7; 8, 22, 6. Ma Mauza.

²⁴² *Sapphar* – a homeriták fővárosa (Plin. 6, 158), akiknek a királya a Kr. e. 1. század közepe táján egyben a *sabaeusok* uralkodója is volt; vö. Plin. 6, 154; *PME* 23; Ptol. 6, 7, 41; Amm. Marc. 23, 6, 47. Ma Zufar.

²⁴³ *Save* – város a Vörös-tenger partján; vö. *PME* 22; Ptol. 6, 7, 38 (*Sabe*). Ma Sawwa, délre Ta'izz-től.

²⁴⁴ *Muziris* – jelentős kikötőváros India nyugati partján; vö. *PME* 53-54; Ptol. 7, 1, 8; 8, 26, 4. Ma valószínűleg Cranganore/Cranganur.

²⁴⁵ *Nitrias* – kikötő India nyugati partján; vö. Ptol. 7, 1, 7 (*Nitraiai empóron*), valószínűleg azonos a *PME* 53

ki- és beszállítani. Amikor ezeket lejegyeztem, *Muziris* királya *Caelobothras*²⁴⁶ volt.

105. A másik, alkalmasabb kikötő a *neacyndus* nép²⁴⁷ területén található, *Becare*²⁴⁸ a neve. Itt *Pandion*²⁴⁹ uralkodott, egy *Modura*²⁵⁰ nevű városban, messze a kereskedőteleptől a szárazföld belsejében. Azt a területet pedig, ahonnan *Becaréba* fekete borsot²⁵¹ szállítanak egyetlen fatörzsből készült csónakokon, *Cottonarának*²⁵² hívják. Mindezen nép-, kikötő- és városneveket egyetlen korábbi szerzőnél sem találjuk meg, amiből nyilvánvaló, hogy változik a helyük.

106. Indiából az egyiptomi *Tybis* hónap kezdetén²⁵³ indulnak vissza a hajók, a mi decemberünkben, vagy legalábbis az egyiptomi *Mechir* hatodik napja előtt,²⁵⁴ ez a mi januárunk idusa (13.) előtti napoknak felel meg: így történhet, hogy még ugyanabban az évben visszatérnek. Indiából a *Volturnus* széllel²⁵⁵ hajóznak el, és amikor a Vörös-tengerhez²⁵⁶ jutnak, az *Africus* vagy az *Auster* széllel²⁵⁷ folytatják útjukat. Most térjünk vissza kitűzött témánkhoz.²⁵⁸

alatt említett *Naurával*, akkor a mai Mangalore.

²⁴⁶ *Caelobothras* – ebben a névformában csak itt megnevezett indiai király, korábban valószínűleg királytitulus. Bizonyára azonos a Ptolemaios által említett *Kerobothras*-szal (Ptol. 7, 1, 86), és a *PME* 54 alatt megnevezett *Keprubotos*-szal.

²⁴⁷ *Neacyndus* nép – csak itt megnevezett indiai törzs; vö. azonban *PME* 53-55 (*Nelkynda*); Ptol. 7, 1, 9 (*Melkyda*); *Tab. Peut.* XII (*Nincildae*).

²⁴⁸ *Becare* – a *neacyndusok* kikötője egy folyó torkolatánál, vö. *PME* 55; 58 (*Barare*); Ptol. 7, 1, 8 (*Bakare*); valószínűleg a mai Pirakkad.

²⁴⁹ *Pandion* – a Pandja-királyságot megnevezi a *PME* 54 és Ptol. 7, 1, 89, mint *Pandion* királyságát; ez az antik világ számára Megasthenes jelentései óta ismert. Ennek a királyságnak egy megbízottja Kr. e. 20-ban Augustushoz érkezett; vö. Strab. 15, 1, 4; *RGDA* 31.

²⁵⁰ *Modura* – város India délkeleti részén; vö. Ptol. 7, 1, 89; 8, 26, 17; ma Madura.

²⁵¹ Fekete bors – lat. *piper*; a fekete borsot hosszú idő óta Dél-India nyugati partjainál termesztették, és az antik világ számára nemcsak fűszerként, hanem gyógyszeranyagként is szolgált.

²⁵² *Cottonara* – város India délnyugati részén; vö. *PME* 56 (*Kottanarike*); Ptol. 7, 1, 9 (*Kottiarai*); *Tab. Peut.* XII (*Cotiarai*); ma Cochin. Vö. Solin. 54, 8: *Deinde per diversos portus Cottonare pervenitur, ad quam monoxylis lintribus piper convehunt.*

²⁵³ Az egyiptomi *Tybis* hónap kezdetén – december vége. Vö. Solin. 54, 10: *Revertentes renavigant Decembri mense.*

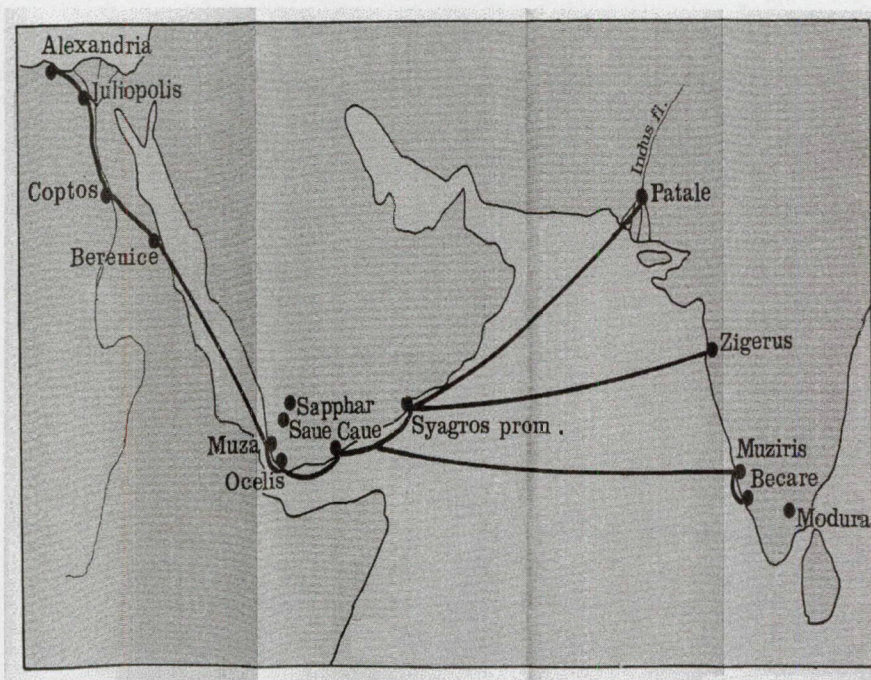
²⁵⁴ Az egyiptomi *Mechir* hatodik napja előtt – január vége, február eleje.

²⁵⁵ *Volturnus* szél – keleti, délkeleti szél; vö. Plin. 2, 121. Vö. Solin. 54, 10: *Secundus ex India ventus est vulturnus; at, cum ventum est in Rubrum mare, aut africanus aut auster vehunt.*

²⁵⁶ Vörös-tenger – vö. Plin. 6, 84.

²⁵⁷ *Africus* vagy az *Auster* szél – nyugati, délnyugati illetve déli szél; vö. Plin. 2, 121.

²⁵⁸ Itt fejeződik be a 6, 101 alatt kezdődő leírás az Indiába vezető kereskedelmi útról.

Tengeri kereskedelmi útvonalak Plinius szerint

ANDRÉ – FILLIOZAT 1980.

Praesidium excubat

(Plin. 6, 26, 103)

A *praesidium excubat deverticulo duum milium* (Plin. 6, 26, 103), a *sagittariorum cohortibus inpositis* (Plin. 6, 26, 101), és az *aquationum ratione mansionibus dispositis* (Plin. 6, 26, 102) kifejezésekből következtethetünk a római hadsereg szerepére az egyiptomi Keleti-sivatagon átmenő kereskedelemben. A Római Birodalomnak jelentős bevételei származtak a vörös-tengeri kereskedelemről, ezért a kereskedelem biztosítására katonaságot állomásoztattak a területen. A karavánutak mentén biztonsági pontokat építettek ki. Ezek neve *hydreumata* volt, amelyek mindig közvetlenül az út mellett, a völgyek közepén feküdtek. Kiépítésük alkalmával nem a jól védhető helyeket részesítették előnyben, tehát nem a sivatagi törzsek elleni harc, hanem a kereskedelmi utak ellenőrzése volt a fő céljuk (YOUNG 2001, 69). Ezeket fallal vették körül, és az erősség közepére egy kövekkel körülfalazott vízlelőhelyet építettek, a *hydreumát*, ahonnan ezek az őrhelyek a nevüket kapták. A *hydreumata* rendszert őrtoronyhálózat egészítette ki, amelyek jól védhető, magaslati helyen épültek. Ezeknek egyrészt védelmi, másrészt kommunikációs szerepük volt. Az út mentén kiemelkedő őrtornyok hálózata révén (zászlókkal, csiszolt fémlappal, pajzzsal) az út egyik végétől a másikig jelzéseket lehetett leadni. Az útonállók, akik ellen meg kellett védeni a keleti kereskedelemről származó igen értékes árukat, a *trogodytes* közül kerültek ki. A rómaiak összefoglaló néven *trogodytáknak* nevezték a sivatagi nomádokat és a helyi lakosokat. Az útonállás a római hódítás, vagyis Kr. e. 31/30 előtt is jelentős probléma volt, ám virágkorát a 2.-3. században élte. Ennek fő oka, hogy a város-, és falulakóknak a rómaiak adói hatalmas terhet jelentettek, így sokan elhagyták otthonaikat, és a sivatagban telepedtek le, ahol rablásból tartották fenn magukat. Ez a folyamat a települések lakosságának csökkenéséhez vezetett, aminek következtében a birodalomnak fizetett adó is megcsappant. Ez a helyzet a rómaiakat a kereskedelmi útvonalak fokozottabb védelmére ösztönözte. Egyrészt saját hadsereget, másrészt a helyiekből álló rendfenntartó erőket alkalmaztak. Utóbbiak neve *dekanoi* volt, ezek 10 főből álló félkatonai egységek voltak. Élükön a *dekanos*, egy római tisztviselő állt (YOUNG 2001, 71).

Az *ubi praesidium excubat deverticulo duum milium* kifejezés vitatott értelmezésű. A *deverticulum* ugyanis „mellékút” és „szállás” jelentésben egyaránt előfordul, ezért különböző fordításokkal találkozunk. Rackham fordításában: „where a guard is stationed on outpost duty

at a caravanserai accomodating two thousand travellers” (RACKHAM 1942). André fordításában: „où veille un poste de garde, sur une traverse a 2 milles de là” (ANDRÉ - FILLIOZAT 1980). Conte fordításában: „dove c’è un presidio che vigila in una via laterale a due miglia da lì” (CONTE 1982). A *Tusculum* fordításában: „wo eine Besatzung liegt in einer Herberge für 2000 (Man)” (BRODERSEN 1996). Bolonyai G. fordításában: „ahol őrség tart szolgálatot egy 2 mérföld hosszú mellékúton” (BORHY 1998). Plinius munkáját vizsgálva megállapíthatjuk, hogy a szerző a mérföldben kifejezett távolságot következetesen adja meg, így például 6, 26, 102 alatt a 2 mérföld jelölése: „*MM p*”. A *duum milium* tehát nagy valószínűséggel nem 2 mérföldet jelöl. Esettanilag *genitivus quantitatis*, tehát egy kétezres nagyságú *deverticulum*-ról van szó. Mivel a mérföldet kizártuk, a *deverticulum* „mellékút” fordítása nem valószínű. Marad tehát egy őrség által felügyelt szállás, amelynek a nagysága *duum milium*, ez a szám a férőhelyre vonatkozhat. Plinius megjegyzése azért fontos, mert a szállítás volumenére vonatkozóan nagyon kevés adattal rendelkezünk. Strabón művében találunk egy utalást: a szerző leírja, hogy amikor Egyiptomban tartózkodott barátja, Aelius Gallus helytartó társaságában, hallotta, hogy Myos Hormosból 120 hajó indult Indiába, míg a Ptolemaiosok idejében csak keveseknek volt bátorsága odahajózni és indiai árucikkeket behozni (Strab. 2, 5, 12). Dihle helytelenül Cornelius Gallus, az első egyiptomi *praefectus* idejére (Kr. e. 30-27) teszi Strabón egyiptomi utazását (DIHLE 1978, 548). Strabón egy másik helyen Alexandriáról ír, és megjegyzi, hogy azelőtt 20 hajó sem mert az Arab-öblön átvitorlázni, most pedig nagy hajóhadakat küldenek Indiáig és az etiópiai hegyfokig (Strab. 17, 1, 13).

Vento navigant
(Plin. 6, 26, 104; 106)

A római kereskedelmi hajók általában vitorlás hajók voltak. A nagyobb hajók rendelkeztek segéd evezősorokkal, melyeket bizonyos kikötőkbe való behajózáskor, illetve az onnan való távozáskor használtak. Nagy szerepük volt szélcsendes időszakokban, mikor nem volt elegendő szél a hajó mozgatásához. A hajók nagyságát az amfora- és gabonaszállító kapacitás fejezte ki. Egy 240 tonnás teherbírású hajó legalább 10 méter széles és 30 méter hosszú lehetett, egy 450 tonnát is elszállító hajó 10-12 méter széles és 35-40 méter hosszú lehetett. A forrásokból tudjuk, hogy a rómaiak 300-400 tonnás, sőt még 1000 tonnás hajót is építettek. Cicero korában egy 2000 amforás hajó jelentős méretűnek számított (Cic. *Fam.* 12, 15, 2). Plinius írja, hogy az Indiába tartó hajó úrtartalma 3000 amfora, azaz 75 tonna volt (Plin. 6, 21, 82). A víz alatti régészet megerősíti, hogy léteztek ekkora hajók, és főleg gabona szállítására használták azokat. A tengerek mélyén talált, több száz éve hajótörést szenvedett hajók maradványai nyújtják jelenleg a legfontosabb információkat a Római Birodalom kereskedelmének vizsgálatához. A hajók felépítése, szerkezete, a megmaradt szállítmányok jelentősen hozzájárulnak az ismeretekhez. A maradványok alapján úgy tűnik, hogy a vegyes rakományt szállító, 70 tonna körüli teherbírású hajó volt a legelterjedtebb. Az Indiába hajózóknak figyelembe kellett venni a szél erősségét is, hiszen a délnyugati monszun viharos szele a 100 km/órát is eléri, így ide csak nagy, erős hajóval lehetett eljutni (CASSON 1989, 34-35). Az arab hajósok gyengébb hajóikkal nem is merték vállalni az utat, így ők a hosszabb ideig tartó, part menti hajózást választották továbbra is (CASSON 1993, 9-10). Hourani tanulmányában hangsúlyozza, hogy az arab hajók útvonala Hippalus felfedezése után sem esett egybe a rómaiakéval. Ennek oka az arab hajók különleges konstrukciója, mivel az arabok még az iszlám időszakban sem használtak szögeket a hajóépítésnél. Kókuszdió vagy pálmafa rostokkal öltötték össze a hajó alkatrészeit, így érthető, hogy a hajóik nem bírtak a nagy hullámokkal (HOURANI 1951, 27; SIMON 2002, 315).

Plinius szerint a tengeri utazás a nyár közepén kezdődik, és a kereskedők a Vörös-tengeri Bereniké kikötőjétől indulva vitorlás hajóikkal harminc nap alatt érik el Ocelis vagy Cane

kikötőjét.²⁵⁹ Hangsúlyozza, hogy ha Indiába akarunk hajózni, a legelőnyösebb, ha Ocelisből indulunk. Ebből a kikötőből negyven napig tart az út India vásárhelyéig, Muzirisig, hogyha a *Hippalus* szél fúj (Plin. 6, 26, 104).²⁶⁰ Indiából decemberben indulnak vissza a hajók a *Voltumnus* széllel, és amikor a Vörös-tengert elérik, az *Africus* vagy az *Auster* széllel folytatják útjukat (Plin. 6, 26, 106). Plinius leírása a széliránnyal kapcsolatban azonban nem pontos. Az Arábiából Indiába tartó kereskedők a délnyugati monszunt használták ki, a visszaúton pedig az északkeletit. Pliniusnál a délnyugati monszun, mint nyugati *Favonius* szél jelenik meg, az északkeleti monszun pedig mint kelet – délkelet felől fújó *Voltumnus* szél. Ez De Romanis szerint annak tudható be, hogy Plinius félreértelmezte forrását, Poseidónioszt²⁶¹ (DE ROMANIS 1997, 175). Plinius a *Favonius* elnevezést Poseidónios *Zephyrus* szelének meghatározásából fordíthatta, ami Arisztotelész *Zephyrus* és *Eurus* szélpárosának leírására vezethető vissza. Arisztotelész azt írja, hogy a déli tengert *Lybián* túl a *Zephyrus* és az *Eurus*, nyugati és keleti szelek váltakozása jellemzi. Plinius abban hibázhatott De Romanis szerint, hogy az Aristotelész és Poseidónios által meghatározott *Zephyrus* és *Eurus* szelek irányát a nyolcas szélrózsza alapján értelmezte, holott azok csak egy egyszerű négyes szélrózsára vonatkoznak. A *Zephyrus* szelek elnevezés nyugatról fújó szelekre utal, ami jelentheti a délnyugati monszunt is. Egy nyolcas szélrózsán belül azonban a *Zephyrus* szél, éppúgy, mint a *Favonius* elnevezés egy egyenesen nyugatról fújó szélre utal. Hasonlóképpen a nyolcas szélrózsán belül mind az *Eurus* szél, mind a *Voltumnus* elnevezés délkeleti szelet jelent. Mindezek alapján érthető, miért hibázott Plinius. A szerző félreértelmezésének eredménye nemcsak az égtájak elforgatása lett, hanem a két monszun irányának szöge is megváltozott (DE ROMANIS 1997, 176; 219-220). Plinius hibája azonban egyáltalán nem meglepő, figyelembe véve, hogy az első században az Indiai-óceánon hajózó tengerészek közül csak nagyon kevesen tudták többé-kevésbé jól meghatározni a monszunok irányát.

²⁵⁹ Vö. SIDEBOTHAM 1991, 12-38; AVANZINI 1994, 53-59; YOUNG 2001, 27-89.

²⁶⁰ *Hippalus* – vö. Plin. 6, 26, 100.

²⁶¹ Poseidónios (Kr. e. 135-51) – hellenisztikus filozófus, történész, geográfus és csillagász.

Kereskedelmi útvonal a Római Birodalom és India között

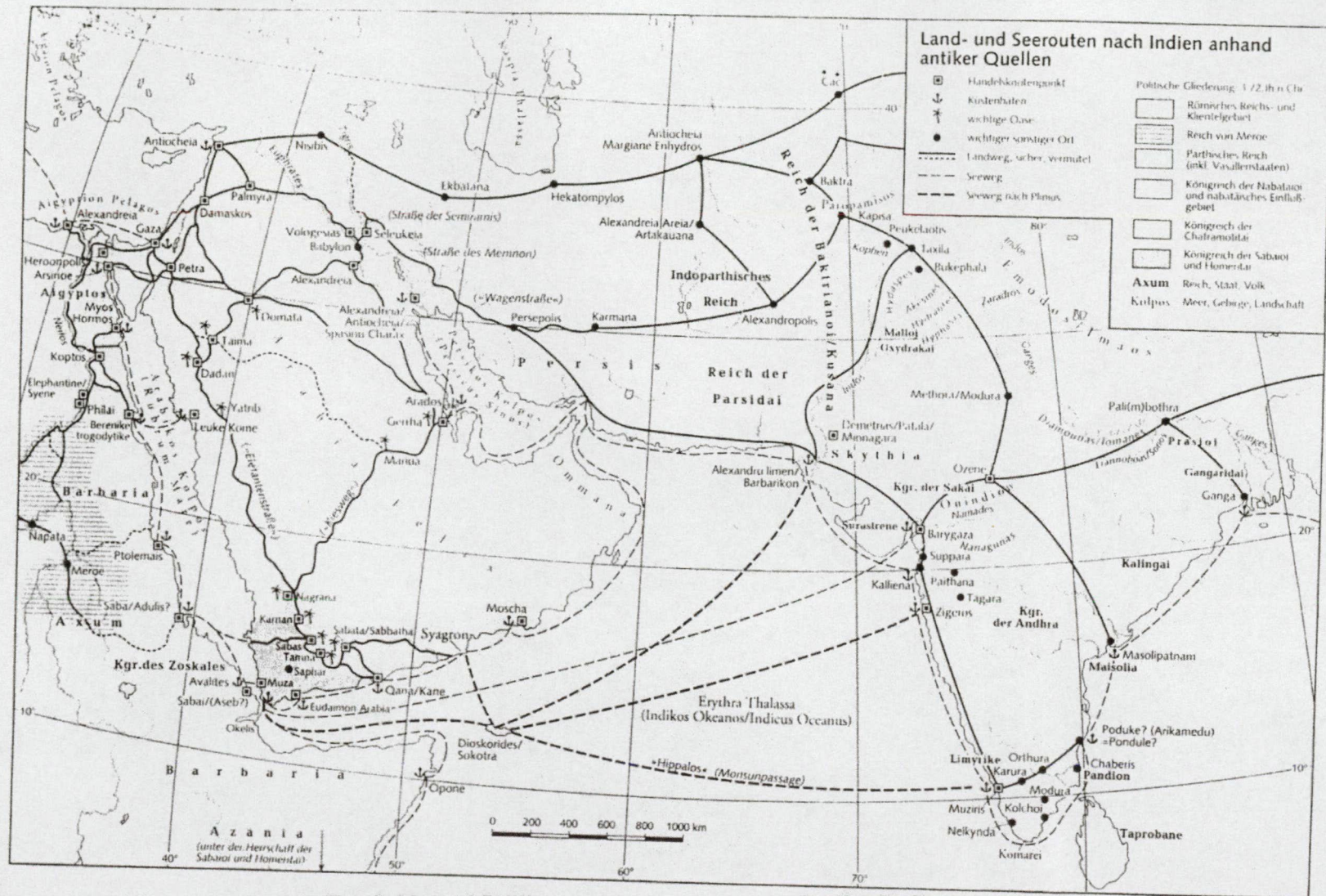
A Római Birodalom és India közötti kereskedelmi útvonal megrajzolásához az irodalmi források mellett Egyiptomban talált papiruszok és *ostrakonok*, feliratok, valamint az újonnan előkerülő régészeti leletek is hozzájárulnak. A Rómától Alexandriáig vezető hajóutat a gabonaszállítmányok miatt jól ismerjük a források alapján. Az Alexandriából Indiába vezető karaván- és hajóutat Plinius írja le (6, 26, 100-106). A kutatók szerint Plinius korában keletkezett a *Periplus Maris Erythraei*, amely egy alexandriai kereskedő leírása a Vörös-tengertől Indiáig elvezető hajóútról. A visszaúthoz értékes adatokat szolgáltat az 1980-ban, Alexandriában előkerült papirusz, amely az indiai Muziristól Alexandriáig tartó szállítási útvonalat írja le.

A principatus korában, a Kr. u. 1. és 2. században Rómából Indiába az út Egyiptomon és a Vörös-tengeren keresztül vezetett. Itáliából Egyiptomot mindig tengeri úton közelítették meg, legalábbis eddig nem került elő olyan irat, ami azt bizonyítaná, hogy egy korabeli utazó vagy kereskedő ezt az utat szárazföldön tette volna meg (DIHLE 1978, 579). A tengeri útvonal előnyben részesítéséhez a korabeli politikai helyzet is hozzájárult, hiszen a rómaiak ilyen módon tudták a szárazföldi útvonalakat ellenőrzésük alatt tartó Parthus Birodalmat kikerülni. A kereskedelmi hajók Puteoliból vagy Ostiából indultak. Puteoli illetve Ostia kikötővárosok elsőbbségéről viták folynak a kutatók között. Ostia, a Tiberius torkolatánál fekvő kikötő, Rómától 20 kilométerre fekszik, fejlődését azonban homokzátonyok gátolták. Claudius császár Kr. u. 62-ben Ostiától körülbelül 3 kilométerre északra, Portusban hatalmas mesterséges kikötőt építtetett. Traianus idejében ezt tovább bővítették, hatszögű kikötőt alakítottak ki. Puteoli (ma Pozzuoli) Rómától 150 kilométerre délre található, öble azonban kedvezőbb, mélyebb járatú hajók is befuthattak. A források alapján valószínűsíthető, hogy a 2. századig Puteoli meghatározó szerepet játszott a római élelmiszer és keleti luxusáru kereskedelemben.

A Puteoli és Alexandria közötti távolság 1000 tengeri mérföld, ez 1852 kilométernek felel meg. A széljárás, az évszak és az áru mennyisége nagymértékben befolyásolta az utazás időtartamát és biztonságát, így a szállított termékek árát is (HOPKINS 1982, 82). A széljárás nagyon meghatározó volt, Casson számításai szerint a hajók Rómától körülbelül 20-25 nap alatt érték el Alexandriát, a visszaút azonban a széllel szemben jóval tovább, akár 53-73 napig

is tarthatott (CASSON 1989, 11-12). A Puteoli – Alexandria közötti utat 15-20 nap alatt lehetett megtenni. Plinius megemlíti, hogy Valerius Marianus *senator* nyári időszakban, kedvező széllel 9 nap alatt eljutott Puteoliból Alexandriába, de ezt az utat a szerző a csodás, rendkívüli dolgok között említi (Plin. 19, 3-4).

Alexandria fontos szerepet játszott, mint a gabona exportkikötője, különösen azután, hogy Egyiptom Kr. e. 30 után Róma gabonaszállítója lett (Strab. 17, 1, 3). Évente 200-500 hajó szállította innen az élelmet Rómába. A római lakosság éves gabonaigénye mintegy 200 000 tonna volt, ennek 1/3-a Egyiptomból érkezett (GARNSEY 1983, 118). Alexandriában a Rómából érkezett árut kisebb folyami hajókra rakták át, a vízi szállítás a Níluson ugyanis olcsóbb volt a szárazföldinél. Alexandria tengeri kikötőjét csatorna kötötte össze a belső kikötővel. A hajók a folyami rendőrség által felügyelt Níluson ideális körülmények között érkeztek meg Koptosba (a mai Kuft), vagy ritkábban az északabbra fekvő Kainepolisba. Plinius szerint 12 nap alatt értek Koptosba (Plin. 6, 26, 102). Itt szállítóvállalatok vették át az árut, és tevén vagy számaron vitték tovább a Keleti sivatagon át az egyik vörös-tengeri kikötővárosba. Myos Hormos és Leukos Limen 5-6 napi járóföldre helyezkednek el, 160 illetve 172 kilométerre fekszenek Koptostól (HARRAUER 1985, 127). A legdélebbi kikötő Bereniké, 412 kilométerre fekszik Koptostól. Plinius szerint a Koptos – Bereniké közötti távolságot 12 nap alatt teszik meg a karavánok, mert a hőség miatt csak éjszaka lehet haladni (Plin. 6, 26, 103). Útközben a vízellátást és a szállást *hydreumata* és *mansiones* biztosították (Plin. 6, 26, 102-103). Az útvonal katonai biztosítását őrtornyok felállításával oldották meg. A hajók júliusban hagyták el a vörös-tengeri kikötőket, és hátszállal Afrika legkeletebbre fekvő pontjához, a Guardafui hegyfokhoz hajóztak (Plin. 6, 26, 104). Egy ókori hajó sebessége 4-6 csomó/óra volt, így egy nap alatt körülbelül 50 tengeri mérföldet tudtak megtenni. Indiába a délnyugati monszun segítségével jutottak el, ami heves, viharos időszakot jelent, a szél sebessége akár a 100 km/órát is eléri. Berenikéből Canéba 30 nap alatt, Canéból Muzirisba 40 nap alatt lehetett eljutni (Plin. 6, 26, 104). Muziris mellett kedvelt indiai kikötők voltak még: Barbarikon, Barygaza és Nelkynda is. Az egész út Rómából Indiába 114 napig tarthatott átrakodás nélkül. A szállítási költség, a vámok, és egyéb költségek tovább fokozhatták a drágaságot. Indiából december és január között indultak vissza a hajók Egyiptomba az északkeleti monszun segítségével (Plin. 6, 26, 106), ami nyugodt, csendes időszak, tehát az oda-vissza út mintegy egy évig tartott az átrakodási időt nem számolva.

Kereskedelmi utak Indiába

Der Neue Pauly

***Ex India renavigant* (Plin. 6, 26, 106)**

A visszaút Indiából

Az Indiától Alexandriába vezető kereskedelmi útról egy 1980-ban előkerült, és 5 évvel később Bécsben publikált papirusz tájékoztat. Ez a papirusz az India és a Római Birodalom közötti kereskedelem egyik legfontosabb írásos bizonyítéka. Egy alexandriai régiségkereskedésből került elő a barna színű, nagyon finom és vékony anyagú, 38×27cm nagyságú papirusz, amit H. Harrauer és P. J. Sijpesteijn 1985-ben Bécsben publikált (P. Vindob. G 40822). A szöveg nem tartalmaz dátumot, de valószínűsíthető, hogy a 2. század közepe körül keletkezett (HARRAUER 1985, 129). A papiruszlap mindkét oldalán fekete tintával készített írás található. A papirusz elülső oldalán egy hajó kölcsönbérleti szerződése áll, amelyet az indiai Muziris városban fogalmaztak meg. A szöveg tanúsága szerint a kölcsönszerződésről igen magas ismeretekkel rendelkeztek. A papirusz tartalmazza a pontos szállítási útvonalat Indiától egy vörös-tengeri kikötővárosig, onnan a sivatagon keresztül Koptosig, majd Koptostól Alexandriáig. Bár az iratot Alexandriában találták meg, valószínűsíthető, hogy a végcél Róma volt. A papirusz másik oldalára az Alexandriából induló szállítmány útját írták le, és az ezzel járó vámeljárást.

A szerződés alapján kiderül, hogy Muzirisban egy hajótulajdonos – neve a papirusz elveszett részén állt – szállítási szerződést kötött egy kereskedővel vagy annak képviselőjével azokra az árukra, amiket a kereskedő még Muzirisban vett meg. A hajós kötelezettséget vállalt az árucikkek eljuttatására Koptoson keresztül Alexandriáig, ahol átadja azokat a kereskedőnek, aki a szállításért megkapja a bérét. Ugyanakkor a hajós egy nagyobb összegű kölcsönt vett fel a kereskedőtől még Muzirisban. Azt ugyan nem lehet tudni, hogy mire használta fel ezt az összeget, de bizonyos, hogy az a fuvarozási díjánál jóval magasabb volt, olyan magas, hogy még zálogot is letétbe kellett tennie – feltételezések szerint a hajóját – ha esetleg nem tudná kielégíteni a tartozását. Ha az utóbbi eset bekövetkezne, akkor a kereskedőnek jogában áll a hajós vagyonának $\frac{1}{4}$ -ét lefoglalnia, és ha még a továbbiakban sem tudja visszafizetni a kölcsönt, akkor a maradék $\frac{3}{4}$ -ed rész is őrá száll (HARRAUER 1985, 133; 144-146). Nyilvánvaló, hogy egy hiányos szöveggel van dolgunk. A szövegkihagyásokból arra következtethetünk, hogy a papiruszt feltehetőleg egy másik dokumentumról másolták le. Annyi bizonyos, hogy a szerződésből minimum két példány létezett, egy a kereskedőnél és

egy a hajósnál, de nem tudhatjuk, hogy melyik példányt találták meg. Eltérőek a vélemények arról, hogy pontosan hol született a szerződés: Muzirisban, Alexandriában, vagy abban a vörös-tengeri kikötővárosban, ahol kirakodták az árut (THAPAR 2003, 579).

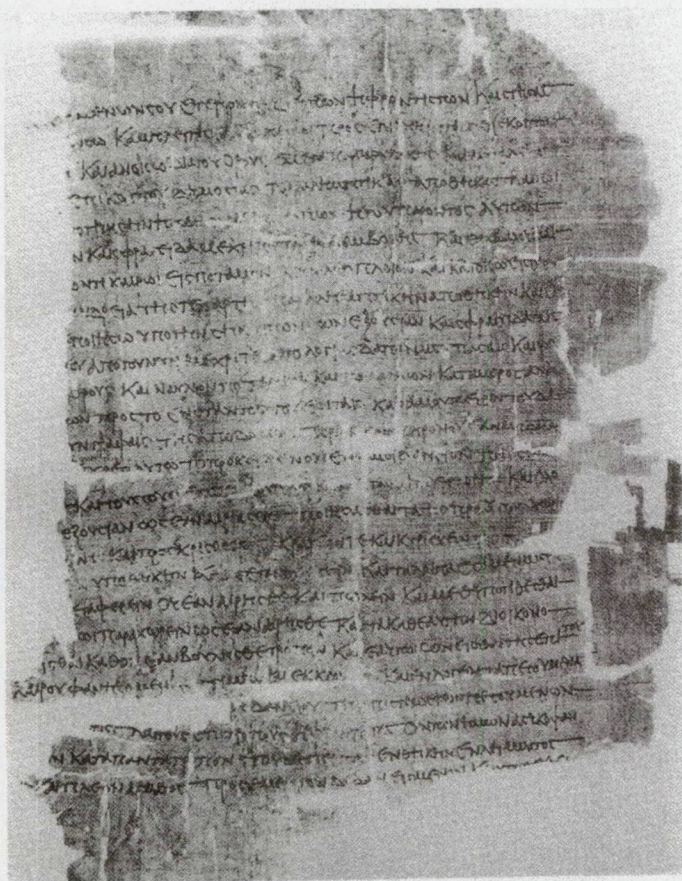
A szöveg elején betekintést nyerhetünk a szállítmány tartalmába. Részletes leírást kapunk arról, hogy milyen árut, milyen mennyiségben és milyen értékben szállítottak a rakományban. Így 60 láda gangeszi nárdus ára 4500 drachma volt, ami 45 ezüst talentumnak felel meg. A papirusz hátoldalán feltüntetik az Indiából az alexandriai tetralógiába szállított áruk összértékét: 1154 ezüst talentum, 2852 drachma (HARRAUER 1985, 134). A rakomány 700-1700 font gangeszi nárdust, 4700 font elefántcsontot, 790 font textíliát tartalmazott. Ezeket a luxusárukat 25%-os vámmal terhelték (THAPAR 2003, 579).

A papirusz a kereskedőpartner megjelölésére két különböző szót használ: *epitropos* és *frontistés*. Preisigke véleménye szerint a két kifejezés más-más jelentést takar, az egyik helyettest, a másik üzletvezetőt jelent. Seidl szerint erre a különbségre nem szabad túl nagy hangsúlyt fektetni. (SEIDL 1973, 223). A szövegből az is kiderül, hogy a kereskedőnek más üzlettársai voltak Muzirisban, és mások a vörös-tengeri kikötőkben. Egy olyan kereskedő esetében, aki áruát Indiában szerzi be és onnan Egyiptomon keresztül Rómába juttatja el, belátható, hogy minden útba eső helyen üzlettársakat keres magának, de ezek olyan megbízottak lehetnek, akik nem ugyanazzal a hajóval utaznak, amivel az árut szállítják. Mivel az első bekezdés hiányzik, igen nehéz megmondani, hogy melyik vörös-tengeri kikötőbe akarták vinni az árut. Több lehetőség is felmerül: Arsinoe (ma Clysma-Suez), Myos Hormos, Philoteras, Leukos Limen (ma Quseir al-Quadim), Nechesia és Bereniké. Philoterast és Nechesiát a római időkben igen ritkán említették, így ezek földrajzi meghatározása eléggé bizonytalan (HARRAUER 1985, 136). Ezután következett a sivatagi szállítás, amelyért a hajós maga is felelős volt, és aminek végrehajtásával egy tevehajcsárt bízott meg. A tevehajcsár pénzt kapott a hajóstól, hiszen a Koptosba vezető utak használatáért útdíjat kellett fizetni. Ez a hajcsár valószínűleg mindig ugyanabban a kikötőben tevékenykedett, és már többször szállított ugyanannak a kereskedőnek. A papirusz beszámol arról is, hogy Koptosban állami áruraktárak is voltak, ahol tárolási díj fejében megőrizték az árucikkeket. Mindebből egyértelművé válik, hogy Koptos kiemelkedő jelentőségű tranzitkikötő és árukereskedelmi hely volt (HARRAUER 1985, 133; 137-138). A régi Egyiptomban pontosan dokumentálták a vámokat, de azt nem tudjuk, hogy kellett-e fizetni azon a helyen, ahol az áruk a Nílushoz értek.

A szállított áruk főleg luxuscikkek voltak. Muzirisból elsősorban borsot, gyöngyöket, gangeszi nárdust, elefántcsontot, gyapjút, drágaköveket, teknőcpáncélt hoztak be a Római

Birodalomba. A felsoroltak közül három árucikket, a nárdust, az elefántcsontot és a textíliát feljegyezték a papirusz hátoldalára (HARRAUER 1985, 142). A szerződés jelentős tőkebefektetésre utal, melynek nemcsak a szállítmány értékét, hanem a hajó legénységének bérét, illetve szállásának költségét is fedeznie kellett, mivel a monszun beköszöntével a legénységnek a kikötőben kellett maradnia. A költséghez még hozzájárult az áru biztosítása az útközben felbukkanó útonálló bandákkal szemben is (THAPAR 2003, 579).

A muzirisi szerződésben leírtak alapján arra lehet következtetni, hogy a Kr. u. 2. században jelentős kereskedelem folyt Dél-Indiával. Muziris, mint piac, megőrizte jelentőségét, ahová a Mediterráneumból és a keleti partról egyaránt érkeztek áruk. A szerződésből kiderül, hogy a távolsági kereskedelem óriási kiadásokkal jár, ami meglehetősen csökkentette a római pénzmennyiséget az Indiai-félszigeten.

Muzirisi papirusz

***Portus Rubri maris* (Plin. 6, 26, 103)**

Kikötők a Vörös-tengeren

A Róma és India közötti kereskedelem virágzó időszakában, a Kr. e. 1. század közepétől a Kr. u. 1-2. századig a Vörös-tengeren hét fontos kikötő volt: hat az egyiptomi, és egy az arabiai parton. Ezek közül több kikötő már a római korszakot megelőzően is létezett. Néhányat a Ptolemaiosok alapítottak, de csak a rómaiak idejében váltak igazán jelentőssé. A kikötőket a Kr. e. 2. és a Kr. u. 2. század között élt írók, így Agatharkhidész (Diodorus Siculus és Photios alapján), Artemidorus (Strabón nyomán), Strabón, idősebb Plinius, a *Periplus*, valamint Ptolemaios leírásaiból ismerjük. Utóbbi szerző hat egyiptomi kikötő helyét határozta meg: Arsinoe-Clysma, Myos-Hormos, Philoteras, Leukos Limen, Nechesia és Bereniké (Ptol. 4, 5, 8).

Arsinoe-Clysma (ma Szuezi) kikötőjét a Ptolemaiosok alapították, ezt egy 1930-as francia ásatás is bizonyította (SIDEBOTHAM 1991, 15). Régészeti eredményeik alapján kimutatták, hogy a kikötő a Kr. u. 4. században és később is aktív volt. Al-Magrizi arab író leírta, hogy a kikötőt még a 9. században is használták. Ebben nagy szerepe volt az egész évben uralkodó nyugati széljárásnak, valamint annak a csatornának, ami összekötötte Clysmát a Nílussal (SIDEBOTHAM 1991, 16). Már I. Dareios és II. Ptolemaios Philadelphos építettek átjárót a Vörös-tenger és a Nílus-delta között. Utóbbi feltöltődött medrét Traianus tisztította ki, és ásatta szélesebbre, neve *Amnis Traianus* (YOUNG 2001, 75-76). A csatorna megkönnyítette a teheráru mozgását, ezáltal elkerülték azt a költséges lépést, hogy teherhordó állatokkal juttassák el a rakományt a vörös-tengeri kikötőkbe. Az Indiából érkező áruk legfontosabb fogadó kikötője azonban ennek ellenére Bereniké maradt, de még ez a kikötő sem volt képes monopolizálni a térség kereskedelmét. A csatorna nagyobb hajók átengedésére nem volt alkalmas, később megszüntették.

Myos Hormos kikötővárosát J. R. Wellsted, amikor a 19. század első felében körbehajózta a Vörös-tengert, a mai Abu Sha'ar városával azonosította (SIDEBOTHAM 1991, 17). A környéken található egy erőd, amelynek a nyugati kapuja még ma is látható. Egy 20. századi kutató expedíció feltárt egy északi kaput is. A vizsgálatok szerint az erődöt sokáig használták, majd békésen elhagyták valamikor a Kr. u. 5-7. század között. Egyes vélemények szerint az erőd részét képezte annak az újraerődítésnek, amelyet I. Anastasius (Kr. u. 491-518), vagy I.

Iustinianus (527-565) végeztetett (SIDEBOTHAM 1991, 18). Az erőd így közvetlen bizonyítéka annak, hogy ez a terület a római kor után is virágzott, mivel az ókori leírásokban nem említenek erődöt. Az erőd alapterülete 62-64 méter×77,5 méteres, 3, 5-4 méter magas és 1,5 méter vastag falai kőből és földből készültek. Didoros Siculus (3, 39, 1-2), Strabón (2, 5, 12; 16, 4, 24; 17, 1, 45), és a *Periplus* (1; 19) leírásai arról tanúskodnak, hogy Myos Hormos működésének fénykora a Kr. e. 1. és a Kr. u. 1. századra tehető. A 19. század óta számos tudós azonosította Abu Sha'art az ókori Myos Hormosként, annak ellenére, hogy a területen azóta végrehajtott ásatások közül egy sem találta meg a városhoz tartozó kikötői részt (SIDEBOTHAM 1991, 19).

Philoteris pontos helyét soha nem határozták meg. Ball és Meredith úgy gondolták, hogy a kikötő valahol Safaga déli részén van, Philoterist pedig a Wadi Gawasis térségében lévő Mersa Gasusban lévő romokkal azonosították (KEES 1941, 180-181). De az is elképzelhető, hogy a két tudós más korszakbeli romokra bukkant. Az ókori irodalomban nincs arra vonatkozó utalás, hogy mikor alapították a várost és mikor élte virágkorát. Arról sincsenek pontos információink, hogy mikor és miért hagyták el a várost, valamint, hogy mikor szűnt meg mint kikötő.

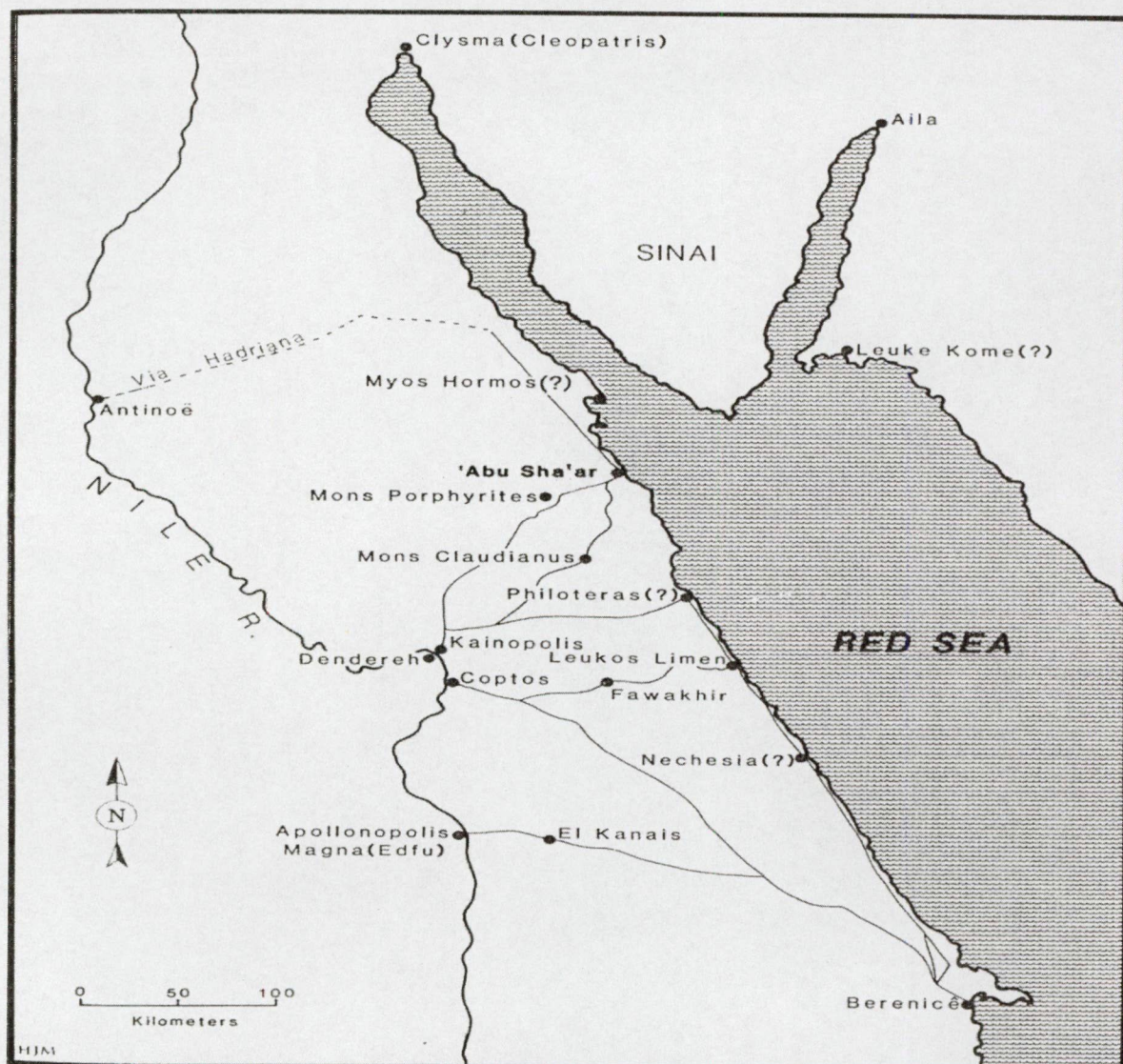
Leukos Limen (Quseir al Qadim) a legjobban ismert vörös-tengeri kikötő. Ezen a területen a Chicagói Egyetem Keleti Intézete vezetett több feltárást (1978, 1980, 1982). Az összes egyiptomi vörös-tengeri kikötő közül Leukos Limen található a legközelebb a Nílushoz. Viszonylagos közelsége csökkentette a szállítás idejét és költségét. Régészeti feltárások során előkerült érmék és cserépdarabok alapján Leukos Limen alapítását a Kr. u. 1. századra datálják. A 2. századig folyamatosan használták, és az ásatások eredményei alapján úgy tűnik, hogy a 2. század végén vagy a 3. század elején elhagyták. Ez ma még vitatott kérdés (SIDEBOTHAM 1991, 20). Néhány kutató úgy gondolja, hogy Leukos Limen délebbre fekszik Quseir al-Qadimnál. Van, aki úgy gondolja, hogy Quseir al-Qadim valójában Myos Hormos, de az is lehet, hogy Ptolemaios tévedett, Leukos Limen és Myos Hormos talán azonos (YOUNG 2001, 44). Számos ásatási terület bizonyította fontosságát Indiával és Dél-Arábiával való kereskedelemmel kapcsolatban. Az ásatások során amforákat, rácsozott kőveket, üvegsalakot és cserépdarabokat találtak, amelyeken *sabaeus* és *himjarita* feliratok olvashatók. A kikötő közelében találtak egy jól megépített épületet, ami valószínűleg raktárként funkcionált. Az épület közelében vastag kötéltekercset és fakarikákat találtak, olyat, amelyet a tengerjáró hajókon használtak. A kikötő későbbi működése jól nyomon követhető a középkori iszlám időszakban is (SIDEBOTHAM 1991, 20).

Nechesia kikötőjét Ptolemaios leírása ellenére soha nem lokalizálták (4, 5, 8). Meredith

két helyszínt tart lehetségesnek: Mersa Mubarak-ot vagy Mersa Nakari-t (KEES 1935, 2167). Bizonytalan, hogy hol található, mikor alapították, és meddig működött (SIDEBOTHAM 1991, 20). A Delaware-i Egyetem tanulmánya bizonyítja, hogy ezt a helyet út kötötte össze Edfu-val. Ezt az utat a ptolemaios-i időktől kezdve egészen a késő római időkig használták (YOUNG 2001, 44).

Az egyiptomi vörös-tengeri kikötők közül **Bereniké** található legdélebbre. A Kr. e. 1. és a Kr. u. 2. század között valószínűleg a legnagyobb és legfontosabb is volt. A *Periplus* szerint minden távolságot innen mértek, nem Myos Hormostól. A Kr. e. 3. században II. Ptolemaios Philadelphos alapította, és anyjáról nevezte el. Strabón (17, 1, 45), idősebb Plinius (6, 26, 103) leírásaiból és a Nikanór-archívum *ostrakon* gyűjteményből kiderül, hogy a kikötő a Kr. e. 1. század vége és a Kr. u. 1. század között igen aktív volt (O. Petrie 106-125). A Nílus-völgyi északi területnek Bereniké volt az adminisztratív központja. Az itteni felelős kormányzó ügyelt a kikötőre, a bányákra, a kőbányákra és a keleti sivatagból befolyó jövedelmekre (YOUNG 2001, 44). Az utolsó datálható díszablák, amelyeket egy templomban találtak, megemlítik Marcus Aureliust és Lucius Verust. A hely valószínűleg a Kr. u. 5-7. század között vált elhagyatottá, miután már nem használták kikötőként (SIDEBOTHAM 1991, 20).

Leuke Kome a Vörös-tenger keleti partján, az Arab-félsziget északnyugati sarkán található. Fontos szerepet játszott a kereskedelemben. Egy korábbi *colonia* helyén alapították (Plin. 6, 32, 168-159). Virágkora a Kr. e. 1. és a Kr. u. 1. század között volt (*PME* 19). Helyőrségét egy *centuria* adta (SIDEBOTHAM 1991, 21).

Vörös-tengeri kikötők

SIDEBOTHAM 1991.

Emporium Indiae (Plin. 6, 26, 104)

Kikötők Indiában

A tengeri utak végső célja az Indiai-félsziget nyugati partja volt. Négy kikötő emelhető ki: északon Barbarikon és Barygaza, ezek a *Periplus* idején a saka és a Szátaváhana királyságokhoz tartoztak, délen pedig Muziris és Nelkynda.

Barbarikon (Barbaricum, Barbariké) az Indus torkolatvidékén feküdt, a delta állandó változása miatt pontosan nem azonosítható. A kikötőjében előforduló import római termékek a következők: jó minőségű, díszítés nélküli ruhák, nyomott mintás szövetek, korall, üvegedények, pénz, színes kelmék, ezüstáruk, storax,²⁶² kis mennyiségben bor, és Arábiából tömjén (*PME* 39).

Barygaza (Bharukaccha, a mai Baruch, angolul neve Broach) a Cambay-öböltől 30 mérföldre, a Narmada folyó jobb partján fekszik egy dombos magaslaton. A város csaknem ezer évig India nyugati partjának fontos kikötővárosa volt. Tengeri kereskedelmi kapcsolatai északon Sindig, délen Vengurláig terjedtek. Szárazföldi kapcsolatai az indiai-félszigeten délen Paithanon keresztül Tamil Naduig és Andhra Pradeshig, északnyugaton Taxiláig, keleten Ujjayinin át Pataliputráig terjedtek ki. Tengerentúli kereskedelmi kapcsolatai Nyugat-Ázsiában a Vörös-tengert, Perzsa-öblöt, Délkelet-Ázsiában Malajziát és Indonéziát érintették (GOKHALE 1987, 67). A városról és kereskedelméről kevés, töredékes információt találunk szanszkrit és páli irodalmi forrásokban, feliratokon, érméken és a klasszikus európai irodalomban. A buddhista szövegek szerint Buddha korában Barygaza már fontos kikötőváros volt. Két különböző forrás támasztja alá ezt a feltételezést. A *Thera* és a *Theri-gathas* Vaddháról és annak anyjáról beszél. Vaddha egy *gahapati* (háztulajdonos), valószínűleg egy Barygaza-i kereskedő, aki találkozott Buddhával, és ezután anyjával együtt megtért. Az esemény Kr. e. 483 előtt történhetett, mert Buddha ekkor halt meg. A másik bizonyíték a *Jataka*-gyűjtemény, a páli buddhista kánon része. A gyűjtemény két történetében (360. és 463.) Barygaza mint nagy kikötő szerepel. A történet egyik szereplője kereskedőhajón Suvannabhumi-ba (Malajzia / Indonézia) utazik, ami azt bizonyítja, hogy Barygaza rendszeres kereskedelmi kapcsolatot tartott fenn délkelet-ázsiai területekkel már a Maurja-kor előtti időszakban is (GOKHALE 1987, 69). A Kr. u. 1-2. század uralkodói közül Nashapana és veje,

Ushavadata ellenfele a terjeszkedő Szátaváhana királyság volt. Érmék és feliratok tanúskodnak erről. Ushavadata egyik feliratán azt olvashatjuk, hogy az uralma alá tartozó terület a parton Barygazától Soparáig, a szárazföldön Malwa-tól közép-Rajasthanig terjedt. A Gupta-birodalom időszaka alatt, a 4. században Barygaza a nyugati part legfontosabb kikötőjévé vált (GOKHALE 1987, 70).

A kikötőről és a városról a legjobb beszámolót a *Periplus*ban találjuk. A leírás szerint a városig nagyon nehéz elhajózni, mert egy olyan öböl mélyén fekszik, melynek a bejáratánál sziklás hegyfokok találhatók. Horgonyozni a sziklás tengerfenék miatt nehéz, a kikötést az erős hullámozás és a sok zátony akadályozza. Az érkező és távozó hajókat helyi királyi tengerészek segítik jellegzetes hosszú hajóikkal. A veszélyek ellenére megérte a kikötés, mert a kereskedelmi lehetőségek jók voltak. Évente körülbelül 128 hajó érkezett Nyugat-Ázsiából Indiába, sok közülük valószínűleg érintette Barygazát is (GOKHALE 1987, 76). Kautilja *Arthasásztra* című művében szerepel egy „kikötői megbízott” elnevezésű tiszt, akinek az volt a feladata, hogy a szabályokat megalkossa és betartassa (BOTTO 1993, 178). A leírás alapján a hajózási felügyelő a tengeri utakkal, valamint a folyók torkolatánál, természetes és mesterséges tavakban működő kompokkal kapcsolatos ügyekben intézkedett. Ő gyűjtötte be az adót a tenger- és folyóparton a halászsoktól, akik csónakbérletre a zsákmány egy hatodát fizették be. Adót szedtek a kereskedőktől és a királyi hajókon utazóktól is. A hajózási felügyelő feladata volt megmenteni az útirányról letért vagy szélről eltérített hajókat. A vízbe esett árut vagy vámmentessé kellett nyilvánítani, vagy csak a vám felét kellett behajtania. A hajókat a megbeszélrt időben kellett elindítani. Azokon a nagy folyókon, ahol télen-nyáron komp járt, nagy csónakokat kellett járatnia kapitánnyal és révkalauzzal, a kisebb folyókon pedig az esős évszakban kis csónakokat kellett biztosítani. Az átkelőhelyeket biztonságossá kellett tennie. A kikötőben tehát több hivatalnok dolgozott az ügyintézésben: az egyik a kikötői megbízott volt, a másik a hajózási felügyelő, míg egy harmadik talán a vámszedésért volt felelős (BOTTO 1993, 178-180).

A kereskedők között voltak arabok, perzsák, sindhik, gujarati-k, a Maharashtra és Konkan területéről származók, a Malabar-partról valók, tamilok, görögök és rómaiak (GOKHALE 1987, 76). A *Periplus* leírja a sokféle árut, amivel a városban kereskedtek: mindenféle díszítés nélküli ruha, réz, korall, bőr, sokszínű selyemöv, nyersüveg, realgar,²⁶³ arany és ezüst római

²⁶² A storax egy fa illetve bokorszerű növény gyantája, melyet füstölőszerként és gyógyszerként használtak.

²⁶³ Realgar, arzén-szulfid – görögül sandaraké, festőanyagként és gyógyszerként használták (vö. Diosk. 5, 122) SALGÓ 1996, 106.

pénz, antimon-szulfid,²⁶⁴ storax, ón, mézlótusz, nagyrészt itáliai bor (kis mennyiségben laodiceai és arábiai is) (*PME* 49). Az indiai uralkodók luxuscikkek után vágyódtak, számukra bármely kikötőbe érkezhettek a következő termékek: szép rabszolgalányok ágyasoknak, kiváló minőségű gyógyírek, drága, díszítés nélküli ruhák, kitűnő borok, értékes ezüstárak és muzsikusszolgák (*PME* 49). A kereskedelem itt közvetlenül a helyi uralkodók felügyelete alatt állt, amelyet ügynökeik segítségével irányítottak. A Barygaza alá tartozó két legfontosabb piac Ujjayini és Paithan volt (*PME* 48; 51).

A himalájai területekről számos különlegességet hoztak: nárduszt,²⁶⁵ kostost,²⁶⁶ bdelliumot,²⁶⁷ lykiont,²⁶⁸ a keleti partról pedig pamut és muszlin ruhákat (*PME* 48-49). Ezeken a területeken jellemző áruk az ónixkő,²⁶⁹ achát, elefántcsont²⁷⁰ és különösen a bors egyik fajtája, a hosszú bors.²⁷¹

A Muziris és Nelkynda kikötőibe importált római termékek a következők: sok pénz, topáz, egy kevés egyszerű ruhanemű, réz, korall, bőr, tarka szövetek, vörös és sárga arzén-szulfid, realgár, nyers üveg, ón, ólom, antimonpor, nem sok bor, és annyi gabona, amennyi a hajók legénységének elegendő (*PME* 56; SALGÓ 1996, 108). Exportálnak borsot, sok és kiváló igazgyöngyöt, elefántcsontot, kínai selyem ruhaneműt, gangeszi nárduszt, malabathront,²⁷² mindenféle átlátszó követ, gyémántot, zafírt, és teknőcpáncélt,²⁷³ melyet részben Chryse szigetéről (Szumátra vagy Malajzia) hoznak (*PME* 56; SALGÓ 1996, 108).

²⁶⁴ Antimon-szulfid – antimónpor, a görög, egyiptomi és indiai nők szemhéjfestékének alapanyaga, gyógyszerként is használták (SALGÓ 1996, 106).

²⁶⁵ Nárdus - élő növény a Himalája magasabb részeiről, levelét gyógyászati olajok illatosító adalékául használták; Plinius szerint a korabeli Rómában a nárdus volt a legkedveltebb balzsam (Plin. 12, 26); SALGÓ 1996, 105.

²⁶⁶ A kostos a szanszkrit kushtha szóból származik, egy főleg Kasmír völgyeiben élő, magas törzsű, élő növénynek a gyökere, melyet gyakran említene az egyiptomi görög papiruszok is. Az apróra vágott gyökeret a rómaiak ételízesítőnek és illatszer alapanyagának használták (SALGÓ 1996, 105).

²⁶⁷ A bdellium egy Északnyugat-Indiában honos kis fának (balsamodendron, helyi néven mukul) áttetsző, illatos gyantája; orvosi és szakrális célokat szolgált. Plinius megemlíti, hogy a legkiválóbb fajtája Baktriából származik (Plin. 12, 9); SALGÓ 1996, 105.

²⁶⁸ A lycium vagy lykion név alatt több növényt ismerünk. Létezik egy borbolyafajta, ami a Himalája vidékén honos, gyökerét sárga festőanyagként használták, szárát, gyümölcsét és gyökerének kérget pedig vérzéscsillapító szerként. (WARMINGTON 1974, 205-206) Casson viszont az ókori gyógyszerészet szakértőjének, John Scarboroughnak a javaslatát tartja valószínűbbnek, mely szerint itt az ugyancsak gyógyszer alapanyagul szolgáló acacia catechuról van szó (CASSON 1989, 192-193).

²⁶⁹ Az ónixkőből ékszereket (vésett gemmákat), csészéket, kisebb szobrokat készítettek (SALGÓ 1996, 106).

²⁷⁰ Az elefántcsont Egyiptomban már Kr. e. 2600 körül fontos kereskedelmi cikk volt.

²⁷¹ A hosszú bors (*piper longum*) élő növény, amely Indiában többfelé is megerem: Kelet-Assamban, a Khasia-hegyekben, Bengálban, Bombaytól délre és nyugatra, valamint Nepálban. A szanszkrit „pippali” tulajdonképpen ezt a növényt jelölte, és csak később használták ezt a szót rokonsága alapján a fekete borsra. A termést zöld állapotban szedték le, gyökerével együtt napon szárították, s mindkét részt gyógyszerként használták. A rómaiak főleg gyógyhatása miatt értékelték, s az ára is sokkal magasabb volt a fekete borsénál. (WARMINGTON 1974, 232-234; SALGÓ 1996, 106).

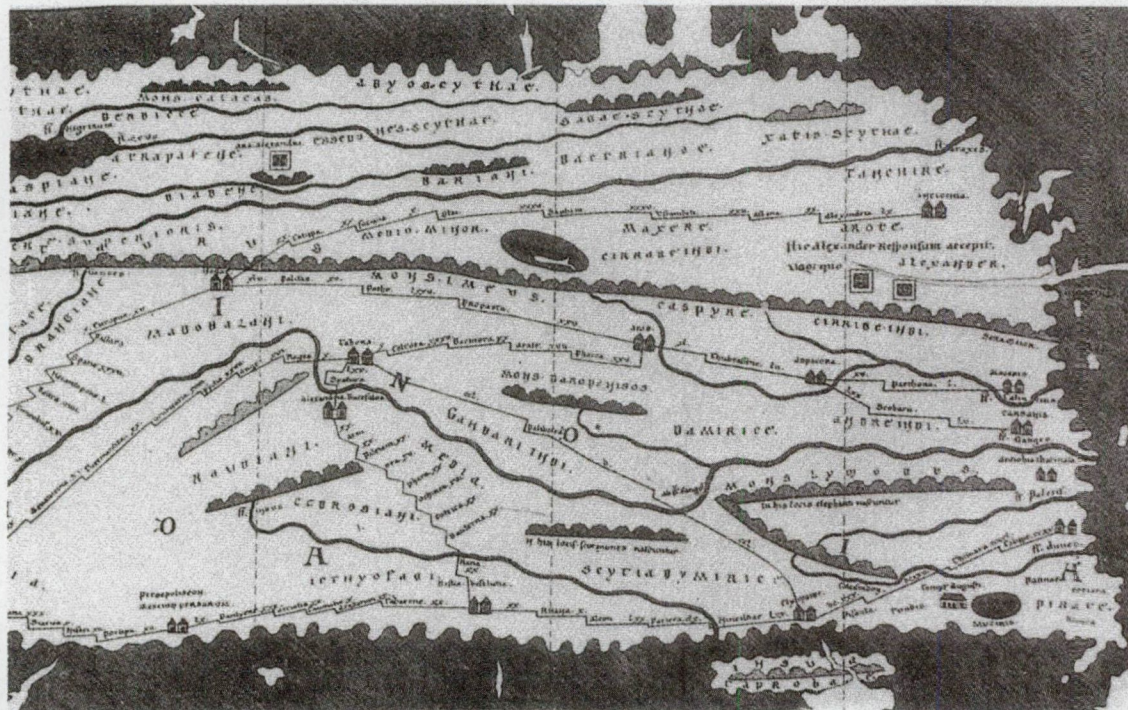
²⁷² Malabathron - balzsamokhoz használt fa levele.

²⁷³ A teknőcpáncélt különféle célokra használták, a nagyobbakból székeket továbbá kerevetek és egyéb bútorok intarziáit készítették, a kisebbekből gyűrűket, bróssokat, fésűket faragtak (SALGÓ 1996, 105).

Muziris és Nelkynda mellett megemlíthetjük még Tyndis, Comari, Colchi és Sopatma kikötőket is (PUSKÁS 1987, 155). A déli királyságok szabad kereskedelmet folytattak, amely a nyugati kereskedőkkel kötött egyezségeken alapult. Valószínűleg a görögök, egyiptomiak vagy arabok szerepeltek helyi közvetítőként a nagy export-import társaságoknál a római világban. Tamil forrásokban szó esik a *yavanák* hajójáról, ami mikor befutott, tele volt áruval, olajjal, borral, üvegáruval, arany- és ezüsttermékekkel (CIMINO 1994⁴, 64-70).

Északnyugat- és Dél-India között számos különbséget tapasztalunk az exportált és importált termékek tekintetében, de a fő különbség a kereskedő közösségek jellegében mutatkozik meg. Barygázában az export-import a helyi kereskedők kezében összpontosult, a déli területeken viszont nyilvánvaló jelei vannak a külföldi *coloniának*. A régészeti bizonyítékok mellett a *Tabula Peutingeriana* is ábrázol Muziris mellett egy épületet, *Templum Augusti* felirattal. Augustus szentélyét csak ott élő rómaiak állíthatták. Az idegen telepésekre vonatkozóan a *Periplus*ban is található utalás. A szerző azt állítja, hogy Muziris és Nelkynda csak a hajósok számára elegendő mennyiségű gabonát importált, mert a helyi kereskedők nem vásárolták. Casson szerint a helyi kereskedők rizst fogyaszthattak, míg a nyugati hajósok ragaszkodtak az általuk megszokott gabonához, még akkor is, ha több ezer mérföldről kellett odaszállítani (CASSON 1989, 24). Közülük sokan letelepedtek, és közvetítőként működtek a helyi kereskedők és a Római Birodalomból érkező áruszállítók között. A Dídárganjban folytatott ásatások során egy olyan fiatal lányt ábrázoló szobrot találtak, akinek a hajviselete hasonló az Augustus-kori római mellszobrokéhoz. Casson szerint ez azt bizonyítja, hogy nemcsak nyugatról érkező kereskedők, hanem feleségeik, leányaik is jelen lehettek Indiában (CASSON 1989, 25).

A *Periplus* szerzője megemlíti a keleti partokat is, de sokkal szűkszavúbban ír a kikötőkről, és a termékekről, valószínűleg erre a területre már nem jutott el személyesen (SALGÓ 1996, 109). A *Periplus* alapján arra következtethetünk, hogy a nyugati hajósok nem jutottak el a Bengáli-öbölíig, hanem Muzirisban és Nelkyndában vették fel a keleti part árucikkeit. Ennek oka az India déli részén található Comorin-fok és Sri Lanka szigete közötti szűk, zátonyokkal teli átjáró, ami nem felelt meg a nagy méretű római hajóknak. Ezért a Bengáli-öbölbe a helyi hajósok szállították tovább a termékeket, akik kisebb hajóikkal helyismeretüknek és tapasztalatuknak köszönhetően könnyebben boldogultak. Az árucikkek gyakorlatilag az egész régióra jellemzőek: nárdus, muszlin, értékes ruhaanyagok a Gangesz-deltából, teknőcpáncél, igazgyöngy és kínai selyem. A selyem itt hajóra is kerülhetett, ami India és Kína fejlett kereskedelmi, gazdasági kapcsolataira utal.

Ázsia a Tabula Peutingeriana-n

Cimino 1994.

Emporium a keleti parton: Arikamedu

India egyik híres kereskedelmi kikötővárosa Arikamedu, India délkeleti partján található, Pondicherrytől délre, 4 km távolságra. A város valószínűleg azonosítható a klasszikus szerzőknél szereplő Podouké-val. Arikamedu feltárása a Római Birodalom és India közötti kereskedelem egyik legfontosabb bizonyítéka.

Dél-India kereskedelmi kapcsolatait a Mediterráneummal korábban a pénzleletek igazolták. A félsziget déli részén 75 lelőhelyről összesen több mint 1000 érme, többségében Augustus és Nero korabeli *aureus* és *denarius* került elő. 1937-től Dubreille egy korábbi útleírás (*Voyage dans les mers de l'Inde*) alapján felszíni leleteket kezdett gyűjteni Madrastól délre, az Ariyankupan folyó partján. Az e folyó és a Gingee folyó által határolt lagúnában, a később Arikameduval azonosított helyszínen, egyebek között *terra sigillata* töredékeket talált, ami egyértelműen jelezte a vidék kapcsolatát a Római Birodalommal. 1943-tól francia kutatócsoport vezetett itt régészeti feltárást. A lelőhely fontosságát felismerve Wheeler 1945-től folytatta az ásatást indiai kollégái segítségével. A felszínre került nyugati eredetű termékeket a Kr. u. 1-2. századra datálták (WHEELER 1946). Wheeler feltárási jelentősége, hogy Indiában ez volt az első rétegtani ásatás, ami alapján a régió relatív kronológiájának meghatározását várták, a vaskortól a korai történeti korig. Wheeler ásatási területét kiegészítve a francia Casal 1947-50 között folytatta a feltárást. Casal ásatásai nagymértékben módosították Wheeler eredményeit (CASAL 1949). Az 1984-86 között zajló feltárás, amelyet a Madras Egyetem szervezett Begley-vel együttműködve, a nyugati eredetű régészeti anyagot és a helyi utánszatokat vizsgálta: pénzeket, edényeket, amforákat, korsókat, *terra sigillatákat* és féldrágakőből készült gyöngyöket (RAMAN 1994, 165).

Arikamedu neve és a név jelentése is vita tárgya a kutatók körében, mivel a várost több néven is említik: Arikamedu, Ariyankuppam, Kakkayathopu, Veerampattinam (RAMACHANDRAM 1998, 95-96). A felsorolt nevek közül az Arikamedu és a Veerampattinam a kutatók által leggyakrabban használt elnevezés. A név jelentéséről is eltérő vélemények vannak. Feltételezték, hogy a Pondicherry név talán a Puducherry kifejezésből ered, mely jelentése: „új település”. A város megalapításánál fontos szerepet játszott, hogy védett területen helyezkedjen el, mivel India délkeleti partvidékén alig találni természetes kikötőhelyet. Az ezen a területen feltárt összes többi kikötőváros is folyótorkolatban illetve

lagúnában fekszik. Ilyen fontos városok voltak Kaveripattinam, Alagankulam, Karaikadut, valamint a 120 km-re a szárazföld belsejében fekvő Amaravait és Dharanikotat is.

Wheeler és Casal ásatásainak eredményei alapján Arikamedu rétegeit hét fázisra lehet osztani (*A-G*). A megtelepedés első szakaszában a dél-indiai megalit kultúra emlékei jelzik az emberi élet nyomait. Mivel a megalit kifejezés félrevezető lehet, az *A* fázis egy sokkal fontosabb jellemzőjéről, a vas használatáról, Begley inkább a vaskor kultúra megnevezést javasolja. Ennek az időszaknak az építési tevékenységét csupán néhány cölöplyuk jellemzi. A leletanyagban a megalit kultúrára jellemző vörös és fekete kerámiákon kívül egy korai bráhmí feliratú cserép található. Ennek jelentősége kormeghatározó voltában van, hiszen ezt az írást Asóka idején vezették be, így nem lehet korábbi a Kr. e. 3. század közepénél. Más lelőhelyekről származó leletek C14 alapú datálása is nagyjából erre az időre teszi a megalit kultúra elterjedését ezen a területen (BEGLEY 1983, 464-468). A 2. réteget Casal átfedő vagy közbülső fázisként említi (*B* fázis). A korábbi időszakra jellemző vörös és fekete kerámiaanyag továbbra is jellemző, de megjelennek a fogazott díszű edények is. Arikameduban korongon készített, redukciós égetéssel kiégetett, szürke vagy barna *slippel* bevont, csőrös peremű, belső felükön fogazott mintával díszített tálak fordultak elő. Az ilyen finom példányokat valószínűleg a Mediterráneumból importálhatták, a durvábbakat helyben állíthatták elő. Ennek közvetett bizonyítéka, hogy Kelet-Indiában gyakran előfordul. Az építészetben az első téglák megjelenése mellett valószínűleg ehhez a réteghez tartozik a terrakotta vízvezeték első megépítése is. A *B* fázis idején a telep területe megnőtt. Az idegen jegyek megjelenésével együtt vizsgálva úgy tűnik, hogy ebben az időben új elemek bevándorlásával kell számolni. Egyéb lelőhelyek azonos korú rétegeinek C14 alapú kormeghatározása alapján e réteget a Kr. e. 2. századra keltezhetjük (BEGLEY 1983, 468-471). A harmadik réteget Wheeler „*terra sigillata* előtti” (*Pre-Arretine*) rétegnek nevezte el (*C* fázis). Ez a kor egy intenzív fejlődés időszaka, Arikamedu történetének talán legfontosabb állomása. Az építkezés legszembetűnőbb nyoma egy 27 m hosszan követhető téglafal, mely valószínűleg egy ciszterna külső fala lehetett. A korábbi korszakok kerámiái mellett először ebben a korban jelennek meg a Mediterráneumból importált amforák. Fontos leletek még a víztározó környékén feltárt kisebb műhelyekből a helyben előállított csont- és agyag fülbevalók, melyek Kr. e. 2. századra keltezhető párhuzamai a Római Birodalomban is megtalálhatók (BEGLEY 1983, 471-473). A következő réteg (*D* fázis) egyetlen jellegzetessége, ami megkülönbözteti az előzőtől, a *terra sigillata* jelenléte. Ezek bizonyítják a Római Birodalommal fenntartott kereskedelmi kapcsolatokat, és az abszolút kor meghatározásában is fontos szerephez jutnak. Wheeler eredetileg Kr. u. 20-50 közé keltezte az Arikameduban

előkerült példányokat, azonban az újabb kutatások alapján inkább az 1. század első negyedére keltezhetjük a *terra sigillatá*kat és a réteg korát. Fontos megjegyezni, hogy sok más lelőhellyel ellentétben Arikameduban, ahol a Római Birodalommal fenntartott kapcsolat az előkerült leletek által a legszilárdabban alátámasztott, egyetlen római érme sem került elő. Az *E* fázisban a – valószínűleg eredetileg bort és olívaolajat tartalmazó – amforák továbbra is előfordulnak. A fogazott díszítésű kerámiák minőségi romlása alapján úgy tűnik, hogy ebben az időszakban nem volt kereslet a finom árukra (talán ezzel magyarázható a *terra sigillata* import megszűnése is), az építészeti aktivitás azonban virágzó gazdaságra utal. Időben valószínűleg Kr. u. 75-nél nem tartott tovább. A korszak végét több gazdasági épület elhagyása jelzi (BEGLEY 1983, 475). A következő rétegben (*F* fázis) a kerámiaanyagban nagy változás nem történt. Az amfora-ellátás is folyamatos volt. Építészetiileg az új vízelvezető rendszer kialakítása nagy fejlődésről tesz bizonyosságot. Rétegtanilag nem egészen világos, hogy volt-e törés az *F* és *G* fázis között a megtelepedettségben. Bár az amforák még ez időben is előfordulnak, a kerámiák minősége tovább romlik. Az utolsó két fázis együttesen nem lehetett hosszabb életű 100 évnél. A *G* fázis, és egyben Arikamedu végzetét valószínűleg a tengerszint csökkenése és a folyók iszaposodása okozhatta (BEGLEY 1983, 475-476).

Arikameduban a feltárásokkal egy olyan település került elő, mely India területén egyedülként szolgáltat bizonyítékokat a nyugattal folytatott kereskedelemre egy hosszabb időszakon keresztül. Wheeler ez alapján úgy gondolta, hogy a város egykor egy indiai-római kereskedelmi állomás volt. Minden valószínűség szerint pontos volt az a megállapítása, hogy a félszigetet is átszelő kereskedelmi útvonal végállomása lehetett. Emellett Arikamedu része volt a kelet-indiai partvidék kereskedelmi hálózatának, mely Srí Lanka északi partjait kötötte össze Északkelet-Indiával. Ezt az útvonalat jelzik a keleti parton és Srí Lankán jellemző, ám a nyugati parton ismeretlen, fogazott díszítésű kerámiák. A nyugati parti kereskedelmi utakat a keleten ismeretlen, rozsdabarna bevonatú edények rajzolják ki. Mind a két típus előfordul viszont a szárazföld belsejében, ahol a két partot összekötő kereskedelmi utak húzódhattak, melyeken a római árut szállították Arikameduba (BEGLEY 1983, 480-481).

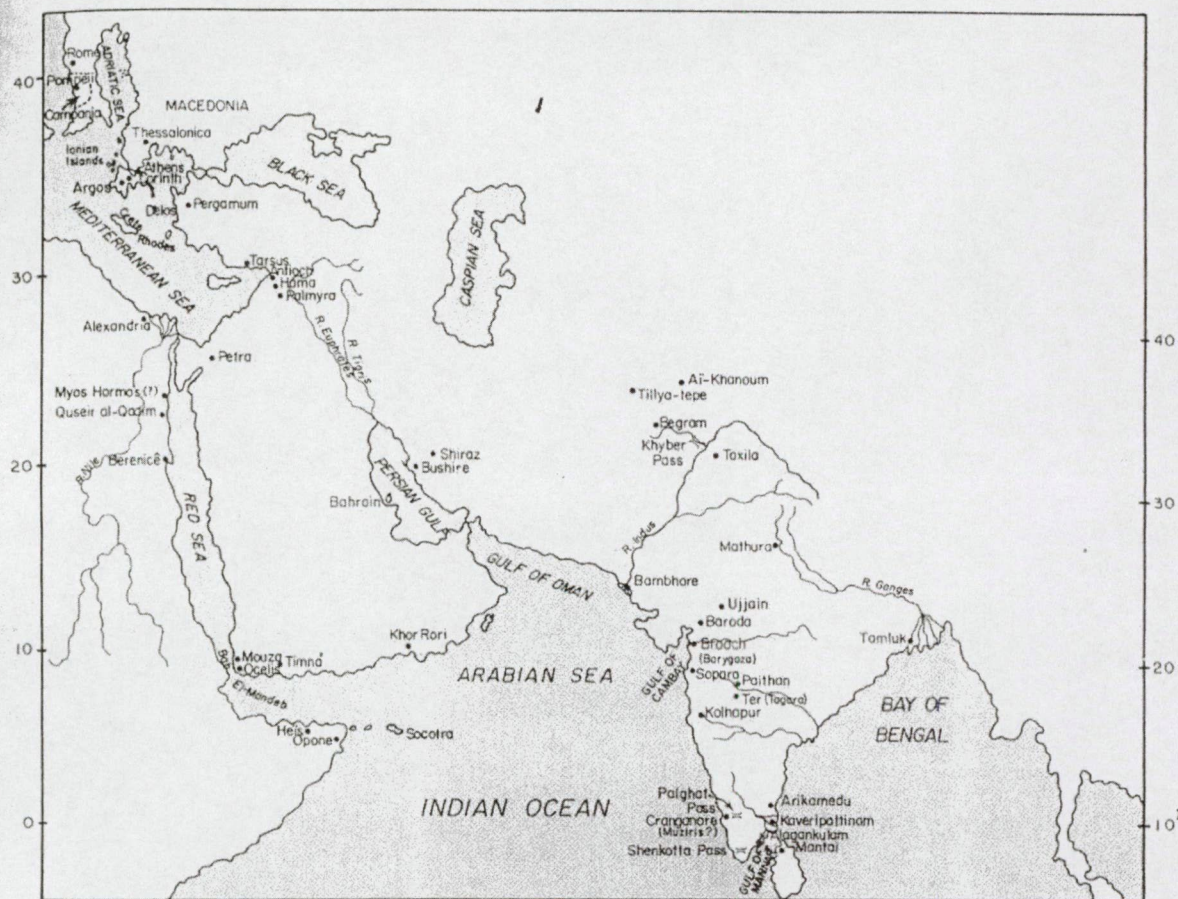
A Római Birodalom és India közötti kereskedelemre a legfőbb bizonyítékok az Arikameduban talált régészeti leletek. Ilyenek az importált római agyagedények, melyek között amforák és vörös mázas *arretiumi* edények (*terra sigillatá*k) is találhatóak. Ezek a Kr. u. első századból származnak. Az amforák a duplafogantyús mediterrán boroskorsó típusba tartoznak, melyeket eredetileg a görög Kósz szigetén készítettek. A rómaiak utánozni kezdték a híres kószai bort egész Itália szerte (WILL 1991, 151). Néhány kutató véleménye szerint lehetséges, hogy Arikameduba eredeti kószai amforákat és bort importáltak, már a Kr. e. 2.

századtól kezdve (RAMACHANDRAM 1998, 98). Az amforák egy különös cementtel voltak befedve, melynek neve *pozzolana*. A *pozzolana* egy Róma és Nápoly között gyakori vulkanikus kőzet (hamu), ami égetett mésszel és vízzel elkeverve erős habarcsot alkotott. Olcsósága és szilárdsága miatt a rómaiak gyakran alkalmazták, már a Pantheon építésénél is. A víz alatt is kötött, így a római korban víz alatti berendezéseknél – gátak, tengeri falak, mólók – megépítésénél is felhasználták. A boron kívül olívaolajat és *garum*-szószot is importáltak nyugatról.

Arikamedu legfőbb import cikke az üveg volt. A legelterjedtebb üvegedények a bordázott tálak voltak, melyek Arikamedun keresztül jutottak el Indiába. Ilyen bordázott tálakat találtak még a Taxila-i és a Dharanikota-i ásatásoknál is. Találtak egy opál világoskék üvegedényt is, a belsejében két koncentrikus rovátkával. Ilyen lelet Nyugat-Európában is előkerült. Az edény egy igen ritka luxus edény, Indiában ilyen típust csak az északi területeken, Taxila és Begram városokban lehet találni (RAMACHANDRAM 1998, 98-99).

Arikameduból textilt, üveggyöngyöket, féldrágaköveket, üveget és kagylókarkötőket exportáltak. A fő termék valószínűleg a gyöngy volt. A legismertebbek a kis üveggyöngyök voltak, melyek két évezreden keresztül megtalálhatóak voltak. A nyers üveget elsősorban nyugatról importálták, de lehetséges, hogy saját nyers üvegből is készítettek gyöngyöket. Az üveggyöngykészítők státusza mindig alacsonyabb volt, mint a drágakőkészítőké (RAMACHANDRAM 1998, 99). Valószínűleg ismerték az üveg olvasztásának technikáját, de semmilyen bizonyíték nincs, hogy Arikameduban ezeket olvasztották volna (STERN 1991, 118). Az Arikameduból származó üvegmunkák az üvegcsövek kihúzásának különös módszerét mutatják, amit még ma is használnak Papanaidupet (Andhra Pradesh) üvegyárában (STERN 1991, 120-121). Arikamedu termékei (üveggyöngyök, gyöngyök, kerámiák) már a Kr. e. 1. században eljutottak Indonéziába. Az Arikamedunál lévő üveggyöngyműhely maradványai azt sugallják, hogy a lelőhely a következő századok folyamán is fontos üveggyöngyszállító maradt az Indiai- és Csendes-óceán térségében (*Indo-Pacific area*) (STERN 1991, 121).²⁷⁴ Arikamedu tehát kiemelkedő jelentőségű *emporium*, mert mind a keleti parti, mind a mediterrán világgal fenntartott kereskedelmi hálózat egyik jelentős központjának tekinthető.

²⁷⁴ A Kr. u. 1-1200 közötti időszakban az „*Indo-Pacific*” gyöngyök teszik ki a Fülöp-szigetekig kiterjedő ásatások során felszínre került gyöngyök 62 %-át.

Itália és India

Begley 1991.

Merces alii suas evehant, externas invehant

(Plin. 6, 22, 66)

Kereskedők

A kereskedőkkel (*mercatores, negotiatores*) kapcsolatban viszonylag kevés irodalmi forrás áll rendelkezésünkre. Strabón művéből tudjuk, hogy az alexandriai kereskedők töltötték be irányító szerepet, akikhez más, földközi-tengeri kereskedők is csatlakoztak (Strab. 2, 5, 12). A *Periplus Maris Erythraei* írója görög nyelvet beszélő egyiptomi lakos volt, tapasztalt kereskedő, aki maga is részt vett a vörös-tengeri áruforgalomban. Munkája így pontos információkkal szolgál az indiai, arabiai és afrikai utazásokat illetően. A római írók és költők művei alapján a kereskedők megítéléséről kaphatunk képet. Papyrológiai, epigráfiai és jogi forrásokat nagy számban találunk a kereskedelemben részt vevőkkel kapcsolatban, ezek a források azonban gyakran ellentmondóak.

A Római Birodalom kialakulásakor a görög és a szír kereskedők bonyolították le a Földközi-tenger medencéjében zajló és a Távol-Keletre irányuló kereskedelem egy részét. A szárazföldi karaván kereskedelemben a palmyraiaknak volt jelentős szerepük. A tengeri kereskedelem központja Alexandria, és a Vörös-tenger menti kikötővárosok lettek (THAPAR 1997, 32). A görögök közül számos kereskedelmi ügynök dolgozott Rómában, akik részben rabszolgák, részben *libertinusok* voltak (BOULNOIS 1972, 64). A kereskedelem nyelve a görög volt. A távolsági kereskedelem jelentős részét kezükben tartó zsidók is görögül beszéltek (BOULNOIS 1972, 64-65). Alexandria egy milliós lakosságából százezer zsidó volt. Az egyiptomi folyami hajózás monopóliuma az ő kezükben volt (BOULNOIS 1972, 67). A kereskedelmi hajók legénysége elsősorban görögökből és sírekből állt. A rómaiak kezdetben megvetéssel és bizalmatlansággal viseltettek az idegen etnikumú kereskedők iránt (Földi 1997, 29). Ez a szemlélet sokáig meghatározta viszonyulásukat a kereskedelemhez, amit *sordida arsnak* tekintettek (Cic. *De off.* 1, 42, 151). A nagybani kereskedelem és a gazdag kereskedők megítélése azonban kedvezőbb volt. A rómaiak számára a kereskedelmi tevékenységnél kedveltebb volt az uzsora-kölcsönök nyújtása (FÖLDI 1997, 31).

A kereskedőkre vonatkozó korai, fontos forrás egy papirusz, mely a Kr. e. 2. századból származik, és valószínűleg Alexandriában íródott. A papirusz kölcsönszerződés szövegét

tartalmazza arról, hogyan lehetne finanszírozni egy kereskedelmi vállalkozást a „fűszertermő földre”, Szomália partvidéki területeire (YOUNG 2001, 55). Az öt kölcsönt kérő mindegyikének görög neve volt: az egyik Spártából, egy másik Massiliából érkezett. A kölcsönadó neve is görög, a bankár, aki a pénzt kezelte, valószínűleg római volt. A visszafizetést öt tanú garantálta, akik közül négy a hadseregben szolgált, egy pedig kereskedő volt. Ez a forrás bizonyítja, hogy ha a kereskedők nem rendelkeztek elég pénzzel, összefogtak, kölcsönt vettek fel, és felszereléseket vettek belőle. A behozott árut eladták, így elég pénz jutott a kölcsön visszafizetésére, sőt még profitáltak is belőle. Ez az eljárás azonban nem volt mindig sikeres. Casson hangsúlyozza, hogy Indiába a viharos szél miatt hosszabb ideig tartott az út, így oda erősebb hajókra volt szükség, ezek beszerzését csak a gazdag kereskedők engedhették meg maguknak (CASSON 1989, 34-35). Más kereskedők önállóan vettek fel kölcsönt, nem társultak senkivel. Erre is találtak írásos bizonyítékot egy papiruszon. Az írás szerint egy befektető adott kölcsönt, aki valószínűleg a római kereskedelmi közösség tagja volt Muzirisban, és elég gazdag, hogy pénzt adjon (P. Vindob. G 40822). A kereskedők így részt tudtak venni az Indiával, Arábiával és Afrikával való kereskedelemben. A hitelezők megengedték, hogy Alexandriában, vagy akár Rómában értékesítsék áruikat. Tudunk olyan kereskedőkről is, akiknek saját hajójuk volt, és akár bérbe is adták azt. Egy Nílus völgyében talált templomi irat Medamoud-nál ilyen gazdag kereskedőket említ (YOUNG 2001, 58). Aelia Isidora és Aelia Olimpias két vagyonos nő, akik pénzt is adományoztak a templomnak, *eparchost* alkalmaztak, aki a hajóik kapitánya, esetleg üzleti tanácsadójuk is volt. Neve a kéziratban is szerepelt, de a két nő neve alatt, alárendelt helyen. Aelia Isidora és Aelia Olympias valószínűleg több embert alkalmaztak, akik Indiából Egyiptomba szállították az árukat. Az Aelia név arra utal, hogy ők vagy őseik Hadrianus alatt kapták római polgárjogukat (YOUNG 2001, 59).

A vörös-tengeri kereskedelem nagy haszonnal járt, így elképzelhetetlen, hogy a római társadalom magas rangú, vagyonos emberei ne lettek volna érdekeltek benne. A Kr. e. 218-ban hozott *lex Claudia* azonban megtiltotta a *senatori* rend tagjainak, hogy 300 amforánál nagyobb rakterű kereskedelmi hajóval rendelkezzenek. Az arisztokráciát így elvileg kizárták a tengeri távolsági kereskedelemből. A törvény meghozatalának hátterében gazdasági és politikai megfontolások is álltak, amelyek megítélése vitatott az irodalomban (FÖLDI 1997, 31). Egyes kutatók a *lex Claudiát* a kereskedelemben meggazdagodott üzletemberek *senatustól* való távoltartása érdekében hozott rendelkezésként értelmezik (ROUGÉ 1980, 291). A *senatorok* üzleti, kereskedelmi tevékenységét elfogadhatatlan, lealacsonyító és

hivatalukhoz méltatlan tevékenységnek tartották (Cic. *De off.* 1, 151; *II. Verr.* 4, 8; *Ad fam.* 16, 9, 4; *Liv.* 21, 63, 3). Cicero leveleiben azonban két *senator*t is megemlít, akiknek kereskedelmi kapcsolata bizonyítható (Cic. *Ad fam.* 12, 29; *Ad Att.* 14, 12, 3; *Ad Att.* 5, 2, 2; *Ad Att.* 15, 29, 1). D'Arms tanulmányában a Cicero által megnevezett C. Sempronius Rufus *senator* kereskedelmi kapcsolatainak bizonyítékát egy elsüllyedt római hajóról készült 1968-as beszámoló adataival is megerősítette (D'ARMS 1980, 79-80). Cicero egy másik levelében említett P. Sestius *senator*, cosai földbirtokos, kereskedelmi tevékenységének igazolásául egy Marseille közelében elsüllyedt, és 1942-ben felszínre került ókori római teherhajó rakománya szolgált. A hajón ugyanis 1700 amforát találtak, rajtuk SES és SEST feliratokkal, és horgony, ötágú csillag, pálmalevél, háromágú szigony, bárd valamint korona szimbólumokkal. Ezeket a feliratokat és szimbólumokat Cosa környéki amforákon is megtalálták (D'ARMS 1980, 81-83). Az irodalmi és régészeti források tehát a *senatorok* kereskedelemben való részvételét bizonyítják. A *lex Claudia* tilalmát később felújították (*lex Iulia repetundarum*) (FÖLDI 1997, 31).

Számos kereskedő felszabadított rabszolgákat alkalmazott, és a római *senatorok*hoz hasonlóan közvetítőként keresztül intézte az üzleti ügyeket. Így bizonyos távolságot tartottak maguk és a beruházásaik között. A Nikanór-archívum feljegyzései bizonyítják, hogy Egyiptomban lakó, különböző származású, jómódú családok ügynökségeket tartottak fenn Myos Hormosban és Berenikében, bizonyára azért, hogy a tengerentúli kereskedelemben megfelelően képviseljék érdekeiket. Így Caius Norbanus, egy előkelő római család tagja, vagy Marcus Iulius Alexander, egy igen gazdag és befolyásos alexandriai zsidó család tagja is ügynököket alkalmazott az említett városokban (CASSON 1989, 32). Utóbbi minden bizonnyal Tiberius Iulius Alexander, Egyiptom *praefectus*ának testvére és Philo, zsidó filozófus unokaöccse volt. Az *ostrakonok* feljegyzései azt mutatják, hogy M. Iulius Alexander 37-44 között üzleti ügyekben volt érdekelt Myos Hormos és Bereniké között (YOUNG 2001, 60). Plinius említ egy Annius Plocamus nevű *publicanust*, aki bérbe vette a Vörös-tenger adóit a Római Birodalomtól (Plin. 6, 24). Claudius császár uralkodása idején Annius Plocamus elküldte felszabadított rabszolgáját az arab területekre, aki gazdája érdekeit képviselte, tehát kereskedelmi ügyekben járt el. A Vörös-tenger és a Nílus közötti útvonalon feliratok is megőrizték Annius Plocamus felszabadítottjának nevét (MEREDITH 1953, 38-40). A feliratok Kr. u. 6 óta említik a család részvételét a vörös-tengeri kereskedelemben, már sok évvel Claudius uralkodása előtt. Ez a család fontos szerepet játszott Puteoli helyi arisztokráciájában is (YOUNG 2001, 60). A *Historia Augusta* utalása alapján egy harmadik személy példáját is

megfigyelhetjük. Firmus 272-ben rövid időre megszerezte Egyiptomot, mint *usurpator* (HA, *Quadr. Tyr.* 3, 3). Vagyonának gyarapítása céljából hajókat indított Egyiptomból Indiába. A *Historia Augusta* információi azonban nem teljesen megbízhatóak.

Adólisták, feliratok, fentebb már említett papiruszok és *ostrakonok* arra utalnak, hogy a Vörös-tenger vizein hajóstársaságok működtek. A kereskedelem lebonyolításában a különböző társulások (*societates*) fontos szerepet töltöttek be. A szervezetek általában a *publicanusok*, vagyis az adóbérlők társulatai voltak. Livius szerint ezek a társaságok nem léteztek a második pun háború előtt (Liv. 23, 48-49; 25, 3). Plutarchos azt írja, hogy Cato *censors*ága után jöttek létre (Plut. *Cato*). A papiruszok tanúsága szerint egy másik kedvelt forma a tengeri kereskedelemre adott kölcsön, a *pecunia traiecticia*, amelyet az ókori kereskedelem legfontosabb jogintézményének tartanak (Földi 1997, 187). A *societates* és a *pecunia traiecticia* nem zárták ki egymást, ugyanis az utóbbi főleg a kiskereskedelmi forgalmat, vagy a magánúton történő szállítást segítette. A nagyobb kereskedők, szállítók és a társaságok nem folyamodtak ilyen kölcsönhöz (ROUGÉ 1980, 291-303). A társaságokat olyan emberek irányították, akik képesek voltak a Vörös-tengeren és az Indiai-óceánon való átkelésre alkalmas hajókat felszerelni és legénységgel ellátni. Ezek a vállalkozások hajóépítéssel és karbantartással is foglalkoztak. A társaságok vezetői a feliratokon a görög *naukleros* néven szerepelnek (YOUNG 2001, 63). A *naukleros* kifejezés gazdag hajótulajdonost, vállalkozót, olykor hajóskapitányt is jelöl, latin megfelelője a *navicularius*, illetve a *nauclerus* (FÖLDI 1997, 39, 45). A *navicularius* szó Cicero kora óta használatos, korábban a hajósvállalkozót *nautának*, majd *exercitornak* nevezték. A *nauclerus* szó a görög eredeti (*naukleros*) átírása, a keletrómai birodalom jogi irataiban fordul elő (FÖLDI 1997, 46-47).

Az egyiptomi karavánutak kereskedői tevéken és szamarakon szállították az árut. Az év megfelelő időszakában a Rómából jövő kereskedőket szolgálták, akik a periodikus monszunszélhez voltak kötve. Nagyobb haszonnal kecsegtetett, mikor az Indiából fűszerekkel és luxuscikkekkel megrakodva visszatérő hajók rakományát kellett a Nílusig elszállítani. Ez azonban csak idénymunka volt, bár a hatalmas haszon miatt képes volt erre szakosodott egész kereskedőtársaságokat eltartani. A Keleti-sivatag karavánútjain az év többi részében is élénk kereskedelem folyt, hiszen a római helyőrségeket, hivatalokat, és a part menti városokat el kellett látni élelemmel és vízzel és a mindennapi élethez szükséges cikkekkel (a kötélről a papiruszig). Ez kisebb, ám állandó bevételi forrást jelentett. A karavánutakon kereskedők

társadalmi összetétele vegyes volt, sok volt a *nabataeus*, akik nagy gyakorlattal rendelkeztek a sivatagi körülmények közti szállításban. A karavánutakon lezajló árucseré hatása az egyiptomi társadalomra nehezen meghatározható. A kereskedőtársaságok nem csak tevehajcsárokból és utazó tagokból álltak, hanem jelentős háttérszemélyzet (hivatalnokok, kézművesek) is segítette a munkájukat. Egyes kutatók szerint az egész keletrómai térségre, míg mások szerint csak közvetlenül Egyiptomra volt jelentős hatással a kereskedelem (YOUNG 2001, 64).

A Vörös-tenger kereskedelmében sok, birodalmi polgárjoggal nem rendelkező személy is részt vett, így arabok (például *nabataeusok*) és indiaiak is. Az irodalmi források megerősítik jelenlétüket Alexandriában, Dión Chrysostomos megemlíti, hogy a városi színházban tartott előadásán arabok, baktriaiak, szkíták, perzsák és indiaiak is részt vettek (Dion Chrys. 32, 36, 40). Az esemény Traianus uralkodási ideje alatt (Kr. u. 98-117) történhetett. Egy másik forrásban, Ephesosi Xenophon Kr. u. 2. század elején írt munkájában, egy indiai rádzsáról esik szó, aki éppen üzleti ügyekben tartózkodott a Nagy Sándor alapította városban (Xen. Eph. *De amor.* 3, 11). Koptosban, illetve a Koptos - Bereniké útvonalon feliratokat is találtak, az egyiken Athenion fia, Hermeros, ádeni kereskedő Isisnek és Hérának tett fogadalmat (YOUNG 2001, 62). A dátum Kr. u. 70. július 25. – augusztus 23., ami a délnyugati monszunnak megfelelő időszak, így valószínű, hogy Hermeros indiai útja előtt kérte az istennő segítségét. Feltehetően mind az indulást megelőzően, mind pedig az út végén tettek felajánlást a kereskedők és a tengerészek. Az említett források a polgárjoggal nem rendelkezők kereskedelemben való részvételére utalnak. Nem tudunk arról, hogy a rómaiak kizárták volna őket a kereskedelemből. Valószínűleg bárki részt vehetett, aki képes volt kifizetni a rómaiak által kivetett adókat és vámokat.

A Vörös-tenger partján található Quseir és Quseir al-Quadim (az ókori Leucos Limen vagy Albus Portus) kikötővárosokban az elmúlt évtizedekben *ostrakonokat* találtak, amelyeken prákrit és tamil nyelvű szövegek olvashatók. Ezek a felirattöredékek megerősítik, hogy a Római Birodalom és India között virágzó kereskedelem és kulturális kapcsolat állt fenn. A szövegek nyelvészeti és paleográfiai tulajdonságai Dél-Indiára utalnak, azaz a szövegeket író, Egyiptomban élő kereskedők Dél-Indiából származhattak (SALOMON 1991, 731). Ezek a szövegek összekapcsolhatók egy Oxyrhynchosból származó, szintén töredékes papiruszon található görög komédiával, amely indiai nyelven íródott. A legnagyobb cseréptöredék 13 centiméter magas, 6 centiméter széles, rajta fekete tintával írt prákrit felirat. A lelet ma a

Kairói Múzeumban található (29-es folyosó, 39-es szoba). Az *ostrakon* átíratát és fordítását Bapurao S. Naik publikálta Bombay-ban 1971-ben, ez valószínűleg alapul szolgált Wakankar olvasatához. Az értelmezés szerint egy Vishnujit Na(yak) nevű kereskedő írása olvasható a törött cserépdarabon. A szöveg nyilvánvalóan egy árulistát vagy készletlistát tartalmaz, ami három személyhez tartozik: Hálaka, Vinhudata (Visnudatta) és Nákada (Nagadatta?) (SALOMON 1991, 733). Az ilyen típusú feliratok meglehetősen gyakoriak voltak az ókori Európában és a Közel-Keleten, de teljesen ismeretlenek Indiában. Ez a dokumentum egy indiai nyelven és indiai írással íródott, ám nem indiai típusú emlék, ami Salomon álláspontja alapján indiai utazók vagy Egyiptomban lakó indiaiak munkája. A feliraton szereplő indiai kereskedők valószínűleg Egyiptomban laktak, vagy csak időnként utaztak oda, de mindenképpen szerves részét alkották a Róma és India közötti virágzó kereskedelemnek. Az írás hasonlít a bráhmí dél-indiai változatához, amit a 2-3. századból származó feliratokon találtak. A felirat nyelve prákrit, ami ebben az időben Felső-Dél-India írásbeli nyelve volt. A szöveg nem utal a luxuscikkek értékesítésére, hanem a kereskedelemben részt vevő személyek ellátását írja le.

A mai Quseirtől 8 km-re északra található Quseir al-Quadim területén folyó újabb ásatásokon tamil és tamil-bráhmí írású *ostrakonok* is előkerültek (SALOMON 1991, 734). Mahadevan szerint a feliratok a Kr. u. 2. évszázadra datálhatók, vagyis keletkezési idejük megegyezik a már említett prákrit nyelvű lelettel. A töredékes *ostrakon* első olvasata alapján a *kanan* név szerepel rajta, másodjára az olvasatot *catan*-ra módosították. Utóbbi szó megtalálható az indiai tamil-bráhmí barlangfeliratokon is. A feliratok helyesírási rendszerét vizsgálva Mahavedan megállapította, hogy a mássalhangzók ábrázolása eltér a korábbi helyesírási rendszertől. E vonásukban viszont megegyeznek az Arikameduban talált cserépedények tamil felirataival, ahol a *catan* szó is előfordul (WHEELER 1946, 109-114). Az arikamedui feliratok a Kr. u. 1. századra datálhatók. A prákrit és tamil nyelvű feliratok bizonyítják, hogy a Római Birodalom idején Egyiptomban tevékenykedő indiai kereskedők túlnyomórészt Dél-Indiából származtak (SALOMON 1991, 735).

A harmadik lelet egy Kanayisban (vagy Wadi Miah-ban), *Seti* templománál talált görög nyelvű felirat. Feltételezések szerint egy Egyiptomban élő indiai kereskedő írta. A lelőhely egy karavánút mentén fekszik, amely Egyiptom sivatagos részén át a vörös-tengeri Berenikéig és Apollonopolis Magna-ig (ma Edfu) vezet. A görög írást Wilcken és az őt követő Hultsch fejtették meg. Az írás Pán görög istent szólítja meg, „aki könnyű utat biztosít, és meghallgatja az imákat”. A Sophon név a kutatók szerint a szanszkrit Subhanu hellenizált változata. Tarn szerint az indiaiak Pánt az indiai Krsnával azonosították, aki a nyájak és a pásztorok istene

volt, és egy egyszerű furulyán játszott (TARN 1951, 370). Sophon minden bizonnyal más társadalmi osztályhoz tartozott, mint a másik feliratban említett három személy, akik saját nyelvükön írták a szöveget, és átutazók lehettek. A kanayisi feliratból azonban kiderül, hogy Sophon nem csak alkalmanként utazott Egyiptomba, hanem ott is élt, beolvadt a mindennapi életbe, görögül kezdett beszélni, és felvette a görög szokásokat is (SALOMON 1991, 735). Az Egyiptomban talált töredékek tehát egyértelműen bebizonyították, hogy indiai kereskedők átmenetileg, illetve hosszabb távon Egyiptomban tartózkodtak a császárság első századaiban. A leletek megerősítik, hogy a Római Birodalom és Dél-India között virágzó kereskedelmi kapcsolatban állt fenn a Kr. u. 1-2. században.

A források alapján megállapíthatjuk, hogy az Indiával folytatott kereskedelmet magánszemélyek bonyolították. Vitatott kérdés, hogy az állami beavatkozás milyen mértékű lehetett. A Római Birodalom vörös-tengeri kereskedelembe való részvételére csak közvetett bizonyítékok vannak. A rómaiak úthálózatot, kikötőket, védművek rendszerét építették ki a Nílustól keletre a Vörös-tenger partjáig elterülő sivatagban. A Keleti-sivatagban római hadsereg állomásozott, és kőbányák egész sora működött. Régészeti bizonyítékok is utalnak a császárok itteni jelenlétére: Myos Hormosban *libertusok* és rabszolgák nevei maradtak fenn a cserepekre feljegyzett részletes ellátásjegyzékükkel együtt. Ezek az emberek azonban valószínűleg csak a birodalmi irányításban vettek részt, és nem volt jelentős közülük a kereskedelemhez. Közvetlen bizonyítékok nincsenek a császárok kereskedelembe való közvetlen részvételére (YOUNG 2001, 65-66). A birodalmi kormányzat jelentős számú hivatalt működtetett a térségben. Ezek egy része a hadsereg ellátásával, a közigazgatás szervezésével, az adók beszedésével foglalkozott, másik része a tengeri-, és karavánkereskedelemmel foglalkozott. A hivatalnokok természetesen együttműködtek, hiszen a térségben a római jelenlét egyik fontos oka a kereskedelem biztosítása volt. A kereskedelmet ellenőrző hivatalok élén a *praefectus montis Berenicidae* állt, aki közvetlenül a provincia *praefectus*ának tartozott felelősséggel. Beosztottja az *arabarches* volt, aki a beérkező hajókon beszedte a vámot, illetve megvámolta a karavánokat. Az elvégzendő feladat nagysága miatt nyilvánvalóan több vámtisztre volt szükség. Az egyik lehetséges megoldás, hogy csak a fővámtiszt neve volt ez, és alatta egész sor - általunk nem ismert tisztségnévű - ember dolgozott. A források többértelműsége miatt azonban vita tárgya, hogy az *arabarches*eket tömörítő hivatal neve egyezett-e alkalmazottainak megjelölésével. Egyes feliratokon megjelenik a *paralempes* cím is, ami bizonyosan különbözött az *arabarches* címtől, ám, hogy miben, az tisztázatlan. Egyes elméletek szerint ez a tisztségviselő Koptosban működött, és ott szedte be a vámokat, míg az

arabarches az India felől, a kikötőkbe érkező hajókat vámolta meg. Az Indiából érkező hajósnak a legnagyobb vámot Alexandriában kellett fizetnie. Ez volt a *tetarté*, amely a szó jelentése alapján a szállított áru negyedét (25 %-át) jelentette. Egyes források (például Plinius) szerint ezt *publicanusok* szedték be. A vagyonos rómaiak keleti luxuscikkeket vásároltak, amire vámokat vetettek ki, ezek jelentős jövedelemhez juttatták a római államot. Ezt bizonyítja, hogy a vámtételek a Kelettel folytatott kereskedelem esetén voltak ilyen magasak.

Nulla anno minus HS \overline{ID} imperii nostri exhauriente India
(Plin. 6, 26, 101)

Római pénzérték Indiában

A Római Birodalom és India közötti kereskedelemben a keleti luxuscikkekért a rómaiak az első időszakban főleg arany és ezüstpénzzel fizettek. Tiberius felháborodottan beszél arról, hogy a női kedvtelések miatt a Birodalom pénze ékkövekért idegen népekhez vándorol (Tac. *Ann.* 3, 53). Plinius évi 50 millió *sestertius* Indiába való kiáramlásáról beszél (Plin. 6, 26, 101). Egy másik helyen 100 millió *sestertius*-ra teszi azt az összeget, amely évente az Indiával, Arábiával és Kínával folytatott kereskedelem során a birodalomból kiáramlik (Plin. 12, 84). A régészeti leletek megerősítik az irodalmi források megállapításait.

Indiában két főbb területen, húsz különböző helyen találtak római érméket: a két főbb terület Coimbatore, és a Krishna folyó menti Andhra Pradesh környéke. Nehéz meghatározni az Indiában talált római pénzérték számát, de a hozzávetőleges becslések alapján 1985-ig 5400 *denarius* és 800 *aureus* került elő (CIMINO 1994, 135). Az érme-leletek megmutatják, hogy melyek voltak a legkedveltebb kereskedelmi zónák a Nyugattal. Coimbatore területén, a Ponnani és Cauvery folyók között felszínre került egy Kr. u. 64 előtről származó, nagy mennyiségű *aureus* és *denarius* érméket tartalmazó lelet. Az itt vezető útvonal szárazföldi kapcsolatot jelentett a délnyugati és a keleti part között, ezáltal lehetőséget biztosított a hajóknak, hogy elkerüljék a veszélyes Comorin-fokot. A területen berillben gazdag bányák találhatók. A berill a Iulius-Claudius dinasztia idejében nagyon keresett drágakő volt. Plinius azt állítja, hogy a berill Indiában keletkezik, ritkán található máshol (Plin. 37, 20, 76). A legtöbb érme a bányavidék 3 mérföldes körzetéből származott. Coimbatore területén, ahol a bányászat mellett a nyugat számára kezdetben luxuscikkeknek számító híres fűszernövényt, a fekete borsot is termesztették, szinte kizárólag a Iulius-Claudius dinasztia alatt vert érmék fordulnak elő. Az indiai kereskedők mindkét fontos kereskedelmi terméket exportálták a jól fizető nyugati fellelőpiacra. A Kerala-parttól India középső része felé található a Palghat-szoros, amelyen keresztül vezetett az egyetlen útvonal, ha a Comorin-fok körüli út járhatatlan volt (TURNER 1989, 5). A leleteket általában sík területen találták. A Cauvery folyó közelében nem találtak érméket, ami arra utal, hogy a fokot csak kevés alkalommal kerültk meg, ha ez egyáltalán sikerült. Warmington szerint viszont a Pudukottaiban talált érmék azt bizonyítják,

hogyan a fokot megkerülték (WARMINGTON 1974, 292). Turner a leletben talált érméket nagyon rossz állapotúnak találta, ami véleménye szerint arra utal, hogy az érmék sokáig forgalomban voltak, mielőtt eltemették őket, és ebben az esetben a megtalálás helye nem releváns (TURNER 1989, 5). A délkeleti part kikötői nagy számú pénzleletet mutatnak a nyugatiakhoz képest. Ezek a kikötők szintén fogadtak idegen kereskedelmi hajókat. Erre az a magyarázat, hogy a legkeresettebb termékek – közöttük például a kínai selyem – a keleti partokról érkeztek, melyeket a Gangesz torkolatától induló hajók szállítottak. India nyugati partjánál csak két pénzleletet találtak, Kottayam és Iyyal területén, ami azért meglepő, mert a *Periplus* sok nyugati parti kikötőt felsorol. A leletek hiánya persze nem feltétlenül jelenti azt, hogy a kereskedők nem látogatták ezeket a helyeket.

Andhra Pradesh területén, Akkanpalle városa mellett 1531 *denariust* ástak ki a régészek. Vellalurnál három különböző, kisebb nemesfémlelet került elő: 522, 547 és 121 darab *denariust* találtak (CIMINO 1994, 135). Ez a Nyugattal való kereskedelem fejlődésével, valamint a helyi szokásokkal magyarázható: az indiai emberek felhalmozták a *denariust* és az *aureust*. Nem a pénzt látták bennük, tehát nem váltópénznek vagy fizetőeszköznek használták, hanem pusztán fémöntvénynek tekintették azokat. Pausanias is ezt bizonyítja, aki megemlíti, hogy az indiaiak nem ismerik a római pénzérmék jelentését és névleges értékét (Pausan. 3, 12, 24). Értékes római pénzleletekre bukkantak a Krishna-folyó völgyében és annak környékén is. Bár a *Periplus* csak elszórtan utal kikötőkre Masalia területén, de a talált pénzérmékből és további részletekből következtetve fokozatosan előtűnnek a római kereskedelmi érdekeltségek. A terület a pamutgyártás központja volt. A Dharanikota mólóját (az ókori Dhanyakakata) és Amaravati település kikötőjét eliszaposodásukig használták, egészen a Kr. u. 3. századig, amikor már a római pénzérmék egyre ritkábban fordultak elő (THAPAR 2003, 572). A Krishna-völgyből származó pénzérme leletek igen értékes darabokat tartalmaznak, melyek közül néhány dél-indiai érmét megrongáltak vagy bevágást készítettek rajtuk, míg más pénzek apró ütések nyomait viselik (TURNER 1989, 32-36). A bevágásos aranyérmék nagyobb gyakorisággal jelennek meg, mint az eltorzított ezüst érmék, melyeket elsősorban a Krishna-völgyben találtak. Az érmék eltorzításának nem a hínájána buddhista képrombolás volt az oka, mint ahogyan azt korábban feltételezték. A buddhizmusnak ugyanis ekkor már léteztek saját képei, és nem ellenezte az uralkodói érmék megjelenését India területén. Az érmerongálásnak sokkal inkább az volt az oka, hogy megkülönböztessék azokat az érméket, melyeket a Nero korabeli pénzrontás előtt készítettek, vagy azért, hogy megakadályozzák a pénzérmék visszakerülését Egyiptomba (TURNER 1989, 41). Cimino szerint a római uralkodó képmására bevágott barázdával az volt a cél, hogy ezeket az érméket

kivonják a forgalomból, és ne mint fizetőeszközzé, hanem mint nemesfémre tekintsenek az emberek. Ezek a kereskedelmi utak mentén mindennapi használatba kerültek, és a tamil uralkodók ajándékként ajánlották fel alattvalóiknak. (CIMINO 1994, 135). Az érme eltorzítása biztosíték volt arra, hogy kizárólag csak az indiai, legfőképpen pedig a keleti parti kereskedelemben forogjon. Ez arra enged következtetni, hogy a *yavana* érdekeltségek Délkelet Ázsiát célozták meg, illetve, hogy szükség volt egy már meglévő fémpénzre azokon a területeken, melyek kapcsolatban álltak ezekkel a forrásokkal. Ptolemaios Maisolia-ról szólva említést tesz arról, hogy a *Chryse*-be vagy a Délkelet Ázsiába tartó hajók állomása ezen a partvidéken van. A pénzérméknek azonban csak töredékét rongálták meg. Az értékes érméket státuszszimbólumként használták a Krishna-völgyben, hasonlóképpen Dél-Indiában is, mivel fennállt egyfajta hasonlóság a belföldi váltópénzzel. Az apró ütések a pénzérméken a régi gyakorlat folytatásának kísérlete volt (THAPAR 2003, 573).

A köztársaság kori érmék száma nem túl jelentős Indiában. Három lelet ismert, kettő Észak-Indiából, Pakli és Manikyala területéről, egy pedig délről, Kallakinar városából (TURNER 1989, 7). A legkorábbi érme a Pakli-i leletben található, Kr. e. 63-ra datálható, a legkésőbbi Hadrianus kori. A manikyalai érmék egy Buddha sztúpa kincstárából származnak.

Indiában leggyakrabban a Iulius-Claudius dinasztia időszakából kerültek elő érmék. Előfordulásuk gyakorisága magas értékűnek, nagy százaléku nemesfémtartalmuknak köszönhető (CIMINO 1994, 135). Valószínű, hogy a nyugati kereskedők ebben az időben és később is használták azokat. Félretették, felhalmozták a pénzt az indiaiakkal való üzletkötéseikhez. Ez a folyamat leginkább Nero pénzügyi reformja (Kr. u. 64) után volt megfigyelhető, amikor a császár leértékelte ezeket az érméket. Ezekből a tényekből kiindulva a megtalált érmék nem mutatnak pontos kronológiát. Így a köztársaság korból származó (Kr. e. 2-1. század) jó minőségű érmék valószínűleg csak a későbbi időkben kerültek be India pénzforgalmába. Ezen kívül Nero reformjának hatása azonnal érezhető volt, hiszen a *denarius* veszített értékéből, és ez exportjának teljes megszűnéséhez vezetett. Ezt bizonyítja, hogy a reform bevezetése után ilyen érmék nem kerültek Indiába, így régészeti leleteket sem találtak. Ugyanakkor ez a tény a kereskedelemben nem okozott lassulást, mint ahogy azt Raschke korábban megállapította. A római termékeket gyakorlatilag továbbra is exportálták Keletre, aranyért, öntvény vagy érme formájában, illetve más árukért (CIMINO 1994, 136). Az *aureus* sorsa nem így változott, mivel a reform ennek a pénznek csak 4,5 %-os fémvesztést határozott meg. Így az érme továbbra is elfogadott fizetőeszköz volt Indiában, és jó hírét az is alátámasztja, hogy még másolatokat is készítettek. Néhány típus elő- és hátoldalára különböző jelenetek kerültek, melyek még a rómaiak számára is ismeretlenek voltak, mint például

különböző keleti uralkodók időszakos propagandaszerű témái. Az érmék kereskedelmi jelentősége csak Kr. u. 214 után, Caracalla reformja következtében szűnt meg teljesen, mivel a császár 20 %-kal leértékelte az *aureus*-t. Ez maga után vonta a régebbi jobb ötvözetű érmék felhalmozásának növekedését, így az arany érmék ismét megjelentek Indiában. Az új érme a *solidus*, melynek többszöröse a *tremissus*, amely visszaállította a 99 %-os aranytartalmat (CIMINO 1994, 136).

A 2. század végén más indiai területek is érdekelték voltak a kereskedelemben, az *aureus*-leletek ebből az időszakból sokkal számottevőbbek a Dekkán nyugati partján, mely a Kshatrapák és Andhrák uralma alá tartozott. Ezek igazolják a két dinasztia által folytatott kereskedelem életszerűségét, amelyről a *Periplus* is beszámol. Érmeleleteket Bombay államban, Kstua, Nellore, Cuddappah, Surat területén, a Gangesz torkolata mentén is találtak (CIMINO 1994, 137). A kis mennyiségű érmeleletek megerősítik azt a meggyőződést, hogy India csak jó minőségű érméket forgalmazott, melyeket a valódi értékük miatt használt, és nem, mint pénznemet. A rézérmék valószínűleg kizárólag az Indiában megtelepedett kisebb nyugati *coloniák*ban forogtak. A római birodalom fennállásának végén a pénzérmék, amelyek védjegye utalt származásukra, (például Alexandria), bebizonyították, hogy a kereskedelem ebben az időben a provinciák kiváltsága lett (CIMINO 1994, 137).

Plinius leírásában a taprobanéi követek beszámolójából kiderül, hogy királyuk nem ismerte a római pénzt (Plin. 6, 24, 85). Taprobané ugyanis kívül esett a kereskedők szokásos útvonalán, amely Arábiát összekötötte Limyrike (a mai Malabar-part) kikötőivel, így a sziget korábban kimaradt a Nyugat és India közötti közvetlen kereskedelemről. Annius Plocamus *libertus*ának utazása előtt, még ha néhány kereskedő el is jutott a szigetre, a két világ kapcsolata nem lehetett jelentős. Plinius tudósítása alátámasztja ezt a véleményt. A taprobanéi király csodálata a különböző császárok által veretett azonos súlyú *denarius*ok iránt De Romanis szerint az ókori India pénzügyi gondjaival magyarázható (DE ROMANIS 1997, 183). Az ókori Indiában forgalomban lévő pénzérmék különböző korokból származtak, eltérő alapanyagúak, más-más eredetűek, és ebből következően különböző súlyúak is voltak. A kereskedelem fejlődése még súlyosbította az egyenlőtlenség okozta problémákat, és rögzítette is azokat. Ez a helyzet társadalmi feszültségeket okozott, amelyek De Romanis szerint hasonlóak voltak a 18. század végi bengáli helyzethez.²⁷⁵ Az ókori Indiában élő falusi ember

²⁷⁵ Négyszáz év alatt a pénzt többször lerontották és hamisították, a legkisebb pénzérme sem cserélt gazdát anélkül, hogy az értéke ne csökkent volna a névértékéhez képest. A pénzek értékében bekövetkezett változás mindig az erősebb csoport javát szolgálta. A kincstári hivatalnokok és az adószedők például az egy éve forgalomban lévő pénzek értékét három százalékkal, a két éve forgalomban lévőket öt százalékkal rontották le, tekintet nélkül arra, hogy valódi értékük csökkent-e. Ezen kívül nem volt egységes az sem, hogy milyen

nem értett a *rupasutta*-hoz, a pénzek tudományához. Buddhagosa, aki a Kr. u. 5. században Taprobanén élt, összehasonlítja az egyszerű falusi ember tudását a pénzváltóéval: a falusi tudja a pénzekről, hogy díszítettek, és hogy emberi használatra és élvezetre rendeltettek, de nem tud különbséget tenni közöttük aszerint, hogy melyik különleges, melyik hamis vagy félértékű. A pénzváltó ezzel szemben tudja ezeket a különbségeket, megnézi az érmét, meghallgatja a csengését, megszagolja, megízleli, kezében leméri a súlyát, és ezek után még azt is tudja az érméről, hogy melyik városban, melyik folyó partján, melyik mester verte. Ezek után érthető, hogy a falusiak évszázadokon keresztül szenvedtek a pénzváltók csalásai miatt (DE ROMANIS 1997, 182-183). Plinius munkájából kiderül, hogy a taprobanéi király meg tudta vizsgálni a római *denarius*okat. Indiában az előkelő hercegek és a jómódúak fiai jó képzést kaptak, megtanították nekik a *rupasutta*-t, hogy nyugodt, nélkülözésmentes életet élhessenek (DE ROMANIS 1997, 225). A római *denarius*ok egyenlő súlyát figyelembe véve a Római Birodalom úgy jelent meg a taprobanéi király előtt, mint az igazságosság földje, ahol az uralkodók megegyeznek a pénzérmék egységes súlyában, és nincsenek az indiai pénzváltókhoz hasonló csalók.

Indiában talált római pénzérmék

CIMINO 1994.

Indiában felfedeztek olyan érmeket is, amelyek át voltak fúrva, két lyuk volt a peremük közelében, vagy egy gyűrű volt rájuk hegesztve. Ebből arra következtethetünk, hogy

pénzérméket fogadtak el. Néhány kincstár például elfogadta a kagylópénzt, mások viszont nem. Néhány adószedő elfogadta a fizetséget aranyban, mások nem. Ebben a helyzetben a szerencsétlen földműves azt sem tudta, hogy azzal a pénzérmével, amit a gabonájáért kapott, ki tudja-e fizetni a házbért (DE ROMANIS 1997, 184).

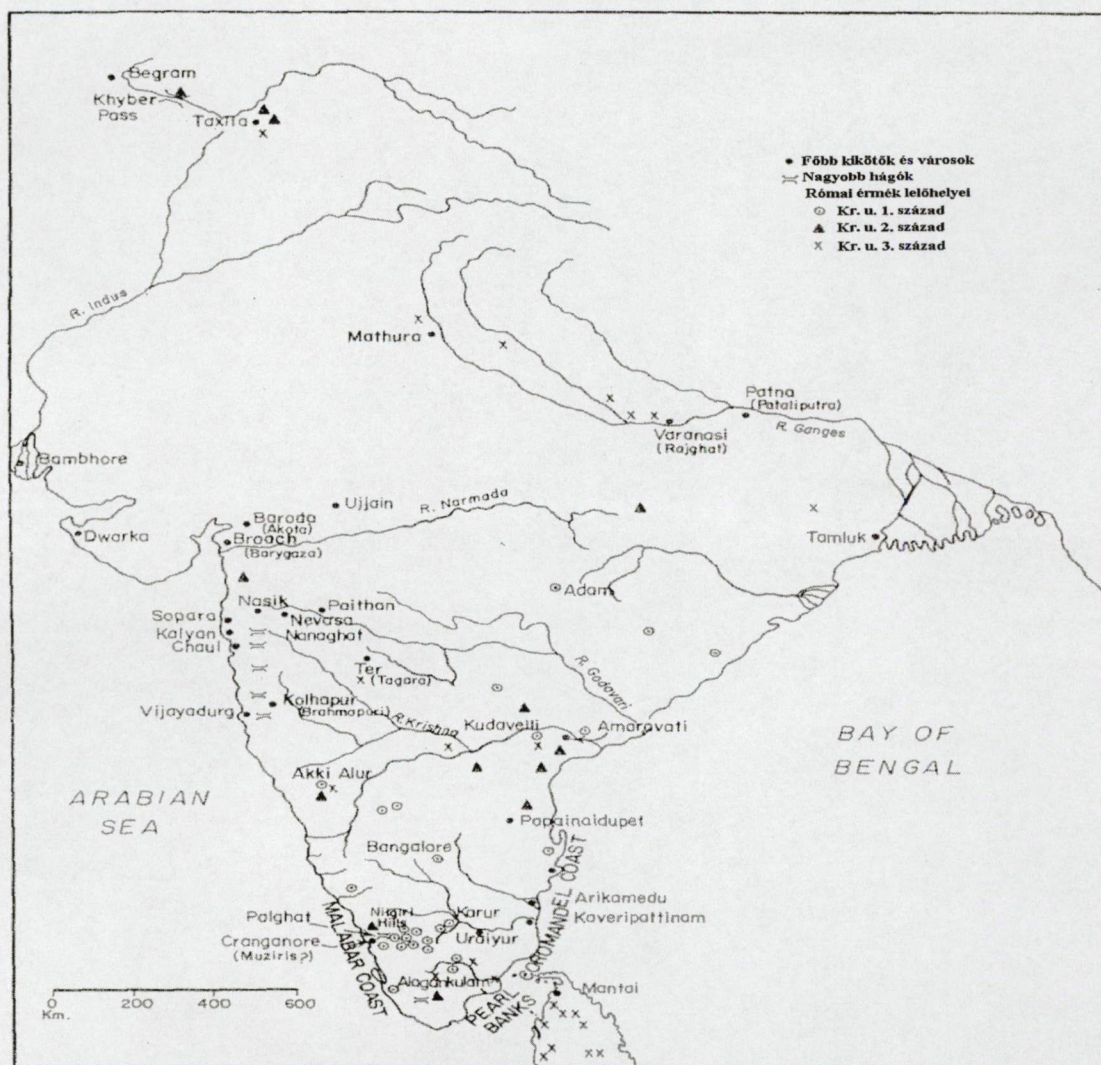
felfüggesztésre, díszítésre használták ezeket. (CIMINO 1994) Ezek a régészeti érdekességek Pausanias beszámolóját támasztják alá (Pausan. 3, 12, 24). A császárkori Római Birodalomban is felhasználtak pénzérmeket ékszerkészítéshez. A pénzforgalom számára vert, kétoldalas, éremképpel és felirattal ellátott érmék az ékszerkészítés időpontjának meghatározásához is segítséget nyújtanak. Az 1. századból, a Iulius-Claudius és a Flavius dinasztia korából 7 darab olyan veretet ismerünk, amelyet ékszerbe foglalva viseltek. A 2. századra jelentősen megnövekszik az ékszerré emelt veretek száma, 34 darabot ismerünk a 147-ből. A legtöbb érem, 97 darab, 3. századi. A 4. századból mindössze 9 darabot találunk, de ekkorra már kialakul az eredetileg már „kerettel” együtt vert, akasztófüllet készült, viselésre szánt medaillonok készítése (FACSÁDY). Viszonylag kevés azoknak a pénzérmés ékszereknek a száma, melyek pontos lelőhelyét ismerjük. A többé-kevésbé biztos lelőhelyű darabok két fő területet határoznak meg: Egyiptomban Alexandria környékét, valamint a mai Franciaország területét. Érme felhasználásával több ékszertípus készült: gyűrű, karperec, fibula, nyakláncfüggő. Gyűrűkészítésnél az *aureus* vagy *quinar* érme a gyűrű fejrészét alkotta, sima keretbe foglalva. A kutatók az ismert darabok lelőhelye alapján, Bourgogne környéki gyártási központot feltételeznek. Készítésük a Kr. u. 3. századra, a 220-270 közötti időre tehető, mivel a pénzérméken is ennek megfelelő adat áll (FACSÁDY). A British Museum gyűjteményében Marcus Aurelius arcképével díszített gyűrűt láthatunk. Az ékszereken felhasznált érmék között szembeötlő az *aureus*ok nagy száma: a 147 vizsgált darab közül 114 *aureus*. Az öt darab, különböző korból származó *denarius* közül négyet a keretbe foglalás előtt vékony arany lemezkével borítottak be, valószínűleg azért, hogy az ékszer még értékesebbnek tűnjön (FACSÁDY). A leletek alapján megfigyelhető, hogy pénzérmés ékszereket csak a Birodalom tartományaiban használtak, Itáliában nem. Az itáliai polgárok idegenkedése ezektől az ékszerektől azok idegen eredetére utalhat. Az időbeli egyezés, az alexandriai lelőhely (a város az indiai-római kereskedelem központja volt), az indiai kultúrában jellemző érmeékszer viselete indiai eredetet feltételez.²⁷⁶

A Dekkán és Észak-India számos helyén terrakotta és fém bullákat találtak (DEO 1991, 40). A bulla utánzatok bizonyítják, hogy a római érmék keresettek voltak az indiai közösségekben. A bullákat főként Augustus és Tiberius érméiről másolták. Előkerültek Ter, Nevasa, Kausan, Kolhapur, Paithan, Maharashtra területén, Andhra és Karnataka számos

²⁷⁶ Ma a keleti népeknél, a Balkán-félszigeten és a roma kultúrában kedvelt és elterjedt az érmeékszer viselete. A romák a Kr. u. 5-10. században kényszerültek elhagyni Indiát, majd több évszázadon keresztül vándoroltak a mai Irán, Törökország, Balkán vidékein. Az érmeékszer elterjedése ezen az útvonalon a legjellemzőbb.

telepénél, mint például Kondapur (Hyderabad) és Andhra területén. Találtak még bullát Garh (Ujjain), Besabgar, Rajghat közelében Uttar Pradeshben, Sisupalgharban (Orissa), és Nyugat-Bengáliában, Tamluknál (CIMINO 1994, 139). Ezek a leletek főként Tiberius aranypénzének utánzatai (DEO 1991, 40). Ahogyan az aranyérméket, úgy néhány bullát is átfűrtak. Ilyen dísz tárgyakat találtak Maharashtra és Karnataka mellett. Úgy tűnik, hogy a császárok aranyérméi, illetve ezek utánzatai Tiberius uralkodása után kedveltek voltak. Ezt bizonyítják II. Constantius (337-361) és Anastasius (491-518) érméi is, melyek az Andhra Pradeshben lévő Kudavelli-ből kerültek elő. A római érmék és utánzatuk beáramlása a Kr. u. 3. századtól kezdve számottevően csökkent (DEO 1991, 40-41).

Az Indiai-óceán jelentős részén a római pénzérmék törvényes fizetőeszközzé váltak (THAPAR 2003, 577). Indiában kevés római pénz forgott összehasonlítva azokkal a pénzkészletekkel, melyeket a Római Birodalom északi határán találtak, ahol a pénzt arra használták, hogy kifizessék az őket rettegésben tartó barbárok követeléseit (RASCHKE 1978, 673).

Az ókori India

BEGLEY 1991.

Vitrea

Római üvegtermékek Indiában

A római kereskedelem indiai jelenlétének fontos bizonyítéka, hogy mediterrán eredetű üvegedényeket találtak Arikamedu és Ter városában, Közép- és Dél-India más településein, valamint az észak-nyugati régiókban, így Taxila és Begram városokban is (CIMINO 1994², 161). A *Periplus* több helyen említi, hogy Barbaricum, Barygaza, Muziris, Nelkynda és Bakaré nyugatról importált feldolgozatlan és színes üveget is. A *Periplus*ban három különböző kifejezést találunk az üvegre: a *PME* 6, 7 és 17 „sokféle színezett üveget”, a *PME* 39 „üvegedényeket”, a *PME* 49 és 56 pedig „nyers üveget” említ.

A *Periplus* 6 és 7 alatt említett „sokféle színezett üveget” a szerző közvetlenül a Diospolisből származó tárgyakhoz kapcsolja.²⁷⁷ A szöveg szerkesztése alapján így arra következtethetünk, hogy ezt az üveget ott készítették (STERN 1991, 113). A *PME* 17 Muza városát ugyancsak a „sokféle üveg” exportálójaként említi. Muza (a mai Mocha) a Vörös-tenger keleti partján, a Báb el-Mandeb közelében, attól északra található. Vita tárgya, hogy ezeket az üvegtárgyakat Muzában készítették, vagy máshonnan szállították ide. Stern nyelvtanilag elemzi a mondatot, és megállapítja, hogy a *he topikoos en Mouza kataskeuazomene* „helyileg Muzában gyártva” egyes számban van, amely csak a *longkhe* szóra vonatkozik; ez a „lándzsa” szó szokatlan kollektív egyes száma. A mondatban az összes következő szó többes számban áll: „fejszék, kések, áruk, és sokféle színezett üveg”. Stern véleménye szerint a listában az egyes és többes szám használata azt mutatja, hogy a *Periplus* szerzője megkülönböztetést kívánt tenni a helyileg készült lándzsa és az azt követő összes többi tárgy között (STERN 1991, 114). Ismereteink szerint a *Periplus* megírásának idején Muza az egyik legfontosabb arab kikötő a Vörös-tenger keleti partján. Bár kiépített kikötője nem volt, a város homokos partján könnyű volt horgonyt vetni (*PME* 24). A muzai üvegre nagy volt a kereslet, ára kedvező volt, így a helyi kereskedelemben is szerepelt. Plinius leírja, hogy a trogodyták fahéjat hoznak Afrikából és Arábiából; miután Ocelisben kirakodják egyszerű csónakjaikból az árut, cserébe üvegárut (*vitrea*), rézárut, ruhaneműt és ékszereket visznek magukkal (Plin. 12, 42, 88). Plinius másik könyvében azt írja, hogy a rómaiak Muza

²⁷⁷ Diospolis – az ókori Théba, a mai Karnak. Vö. SALGÓ 1996, 103.

városát nem érintik indiai kereskedő útjaik során, a kikötőbe csak azok a kereskedők térnek be, akik tömjént és arab illatszereket szállítanak (Plin. 6, 26, 104).

A *Periplus* szerzője a „sokféle színezett üveg” mellett „üvedényekről” is beszél (*PME* 39). Ezeket Barbaricum kikötőjébe szállították, amely az Indus torkolatának közelében volt. Mivel ez a delta állandóan változik, a kikötő helyét egyelőre nem tudják meghatározni. Barbaricum-ból minden árut a folyón felfelé „*Scythia* királyához” vittek (*PME* 38; 39). Lehet, hogy az áruk között római luxuscikkek is voltak, hasonlóak azokhoz, melyeket Bahreinben és Taxilában ástak ki, vagy Begramban fedeztek fel. Nem tudjuk azonban megállapítani, hogy a Taxilában vagy Begramban talált üvegek tengeren vagy szárazföldi úton érkeztek-e (STERN 1991, 114).

A *Periplus*ban említett „nyers üveg” is fontos cseretermék volt (*PME* 49; 56).²⁷⁸ Bár sok helyen készítettek kék vagy zöld üveget már az 1. században is, csak kevés üveggyártó műhely termelt szándékosan színezett (vagy szintelenített) üveget. A nyers üveggel folytatott kereskedelem legkorábbi bizonyítéka az a bronzkori hajó, mely a török partok mentén süllyedt el, és rakománya között kobaltkék üvegtömböket is találtak (BASS 1987, 716-18). Olyan római hajóroncsot azonban még nem találtak, amelyben nyers üveg vagy üvegtömbök lettek volna. Megtaláltak viszont egy 11. századi hajóroncsot Serce Liman mellett, amely a ballasztkövek között egy közel fél tonnás üvegtömböt is tartalmazott (BASS 1978, 787). A lelet arra utal, hogy a nyers üveg ballaszt lehetett azokon a hajókon, melyeknek a monszunszelekkel kellett megküzdenie. Mivel a *Periplus* szerzője azt állítja, hogy „nyers üveget” exportáltak Barygazába, és más, ettől délebbre fekvő kikötőkbe, elképzelhető, hogy ez az anyag keresett és jól jövedelmező rakomány volt a Keletre menő hajókon.

A *Periplus* keletkezése idején Barygaza (a mai Bharuch, az angol Broach) volt felső Nyugat-India egészének vagy legnagyobb részének nemzetközi tengeri kikötője, annak ellenére, hogy a tenger erős ár-apály mozgása Barygazát nagyon veszélyessé tette (*PME* 46). A más helyeken kikötő hajókat kísérettel küldték Barygazába (*PME* 52).²⁷⁹ A Barygazában kirakodott feldolgozatlan üveget a Dekkán többi városába szállították (STERN 1991, 115). A *Periplus* szerzője két igen híres kereskedő helyről beszél: „Paithana, ami Barygazától déli irányban húsznapos útra van, s ettől kelet felé, újabb tíznapos útra, az igen nagy város, Tagara”

²⁷⁸ Vö. SALGÓ 1996, 106; 108. Salgó szerint a *Periplus*ban valójában félig kész üvegről van szó, kisebb, öntött üveg tömbökről, melyet megolvastva dolgoztak fel a kívánt formákra.

²⁷⁹ Vö. SALGÓ 1996, 107: „s ha a görög hajók véletlenül mégis ezekre a helyekre vetődnek, őrizet alatt Barygazába vezetik őket”. Salgó Casson megállapítását tartja elfogadhatónak, mely szerint az idézett hely a sakák és az andhrák viszályára utal, akik a Kr. u. 1. században a Dekkán két meghatározó erejét jelentették. A sakák a Barygazába igyekvő hajókat őrsegükkel védelmezték az esetleges andhra támadásoktól (SALGÓ 1996, 107; CASSON 1989, 215).

(PME 51).²⁸⁰ Paithana (a mai Paithan) a Godavari folyó mentén, a Dekkán egyik legrégebbi városa, a Szátaváhana királyok fővárosa volt Ptolemaios (7, 82) és az ókori Jaina irodalom alapján. A Szátaváhana királyok korát a Kr. e. 100 – Kr. u. 200 közötti időszakra datálják. Paithan területét 1935-ben tárták fel, majd 1965-66-ban újabb ásatások történtek, de az eredményeket nem publikálták. Stern megjegyzi, hogy tudomása szerint a Dekkánon folytatott ásatások nyers üveget nem hoztak felszínre, és az üvegleletek nagy részét helyben készített üveggyöngyök, valamint néhány edénytöredék teszi ki, amelyek nagy részét azonban nem publikálták kellően (STERN 1991, 122). Megemlítenek egy kobaltkék üvegedény peremet, mely a lerajzolt keresztmetszet szerint rendkívül vastag falú, ami arra utal, hogy az edényt inkább formával öntötték, nem pedig fújták. A lekerekített perem Isings 20 formára emlékeztet Nero korából.²⁸¹ Stern felvetése szerint lehetséges, hogy ez az edény Muzában, az arabiai városban készült, mely a PME 21 szerint kereskedett Barygazával (STERN 1991, 115). Ezt a felvetést azonban tárgyi leletekkel nem lehet megerősíteni.

Tagara (a mai Ter) 1967-es feltárásakor nagy számú üveggyöngy került elő, két üvegtál pereme és egy ritka lelet, egy vastag talp. Az üveg színét és minőségét nem írták le. A vastag peremek a római, formával öntött edényekre emlékeztetnek, melyeket a Kr. u. 1. században illetve később készítettek.²⁸² Formázott tálat fedeztek fel egy Kr. u. 1. századi korinthusi leletben is. Ternél találtak egy palack formájú edényt, mely eredetileg halvány kékeszöld színű üvegből készült, és a felszínét, achátot utánozva, fehér és hamuszín csíkokkal vonták be. A palack formája nagyon hasonlít a római kenőcstartókra (*unguentaria*) (CIMINO 1994², 162). A korai római *unguentariumot* tejfehér üvegcsíkkal díszítették, ilyen típusú termékeket a Kr. u.-i 1. század első felében a Római Birodalom keleti és nyugati részében egyaránt készítettek (STERN 1991, 115). Ez az edény hasonlít ahhoz a másik három lelethez, amelyeket Taxilában találtak. A Dekkánban talált üvegáruk gyakran emlékeztetnek azokra a fehér kaolin szobrocskákra is, amelyek a feltételezések szerint - összetételük és díszítési technikájuk alapján - nyugati hatásúaknak tűnnek (CIMINO 1994², 162).

Nevasában üveggyöngyöket és üvegedények peremeit ástak ki. Főként smaragdzöld, egy esetben kék színű peremet találtak, az egyik perem 8 cm átmérőjű. A vastag keresztmetszet emlékeztet a Kr. u. 1. századi római, formával öntött edényekre. A Dekkánon talált üvegtöredékek nem képviselik feltétlenül a kereskedelem szokásos termékeit. A *Periplus*

²⁸⁰ Vö. SALGÓ 1996, 107.

²⁸¹ Isings 1957-es tanulmánya (Roman Glass from Dated Finds) az egész római világra érvényes tipológiát és határozót nyújt. Hiányosságai ellenére a mai napig alapvető munka.

²⁸² A formázott edények közé tartoztak a bordás tálak és a mozaikedények; vö. PÁNCZÉL – LAZOK 2003, 164-165.

leírja, hogy a (Barygázában) kirakodott árukat tovább szállították „szekereken, hatalmas úttalan vidékeken keresztül” (*PME* 51).²⁸³ Ezek a körülmények nem segítették elő a törékeny üvegtárgyakkal való rendszeres kereskedelmet. A Szátaváhana királyság területén talált üvegedény töredékek a *PME* 49 állítását támasztják alá, mely szerint nyers üveget szállítottak ide.²⁸⁴ Üveggyöngyöket találtak Paithan, Nevasa, Ter, Karad és Kondapur területén, Brahmapuriban pedig üveggyöngyök előállítására is találtak bizonyítékot. Stern szerint viszont arra nincs bizonyíték, hogy Indiában ebben a korban üvegedényeket állítottak volna elő (STERN 1991, 116). A legtöbb feltárt edénytöredék ugyanis importnak tűnik Nyugatról, Egyiptomból vagy Arábiából.

A *Periplus* szerint a délnyugati part négy városa importált nyers üveget: Tyndis és Muziris az ókori Cséra királyságból (*PME* 54; 56), valamint Nelkynda és Bakaré a Pándja királyságból (*PME* 55).²⁸⁵ Muziris (a mai Cranganore) a nyugati kereskedők kedvelt célkikötője volt. Erre utal a *Periplus* mellett a *Tabula Peutingeriana* is, amely Muzirisnál egy Augustus szentélyt ábrázol, valamint az 1985-ben, Bécsben publikált görög papirusz is, amely megemlíti egy szállítmányt Muzirisból Alexandriába. Tyndis (a mai Ponnani) és Muziris kikötővárosokat a Coimbatore tartományban található Palghat-hágó kötötte össze a belső részekkel, ez volt a hegyeken átvezető egyetlen út. A hegység drágakövekben gazdag,²⁸⁶ a *Periplus* szerzője „mindenféle átlátszó (drága)kővet”, gyémántot és zafírt említ Dél-India nyugati partjairól (*PME* 56).²⁸⁷ A tartomány területén nagy mennyiségben találtak Augustus és Tiberius korabeli *denarius*okat, valamint *aureus*okat. A Tyndisbe és Muzirisba exportált nyers üveg valószínűleg ugyanazt a szárazföldi utat követte, mint az érmék. Egy része akár a Csóla királyság keleti parton lévő városaiba is eljuthatott, ahol az ásatások hatalmas mennyiségű nyers üveget és kész üvegtárgyakat hoztak napvilágra. A Pándja kikötőkben, Nelkyndában (talán a mai Niranom) és Bakaréban (a mai Pirakkad) kirakodott nyers üveg egy részét valószínűleg a szárazföld belsejében fekvő fővárosba, Maduraiba küldték (STERN 1991, 117). Ez a terület gazdag korai római birodalmi érmeleletekben.

Dél-India keleti részén Rómából behozott üvegre vonatkozó írásos bizonyíték nincs, de az ásatások során nagyon sok leletet találtak. A *Periplus* szerzője valószínűleg erre a területre

²⁸³ Vö. SALGÓ 1996, 107.

²⁸⁴ Vö. SALGÓ 1996, 106.

²⁸⁵ Vö. SALGÓ 1996, 108.

²⁸⁶ A Nilgiris, vagy Kék Hegyek ma is gazdagok különféle berillekben.

²⁸⁷ Vö. Salgó 1996, 108.

már nem jutott el, a Comorin-öblön túl tovább nem hajózott. Az ásatások során előkerült nagy mennyiségű feldolgozatlan üveg azt mutatja, hogy ez jövedelmező szállítmány volt (STERN 1991, 117). A nyers üveg mellett több helyen találtak nyakláncra való gyöngyszemeket (CIMINO 1994², 162). Stern kiemeli Arikamedu szerepét a térségben, amelyet a nyugati kereskedők Poduke néven ismertek. Amikor Stern 1986-ban a Pondicherry Múzeumban őrzött tárgyakat vizsgálta, meglepődve tapasztalta, hogy Arikameduból milyen nagy mennyiségű üveg került elő. Véleménye szerint Arikamedu volt a legnagyobb finomított üvegtermelő a nyakláncokhoz az egész Indiai- és Csendes-óceáni térségben. Az üveg megmunkálási módszerének vizsgálata vezette rá a kutatót, hogy megfogalmazza véleményét a nyugati befolyásról. A mediterrán eredetű edényeket és csésze-leleteket illetően Stern úgy gondolja, hogy ezek nem az indiaiak körében terjedtek, hanem csak az Indiában élő nyugatiak számára importálták azokat (STERN 1986).

Jelentős mennyiségű üvegárut találtak az észak-nyugati régióban, a Kusán Birodalom területén is. Néhány lelet előkerült Taxilánál a Kr. u. 1. századból, az indo-parthus korszakból. A lelet legnagyobb része, a körülbelül 150 darabos begrami kincs, ismert a szakirodalomból (TADDEI 1994, 214-219). Begram városának régi neve Kapisa, ahol a kusánok nyári rezidenciája volt. Két fontos karavánútvonal kereszteződésénél helyezkedett el, ezáltal fontos szerepet játszott Kína, a Római Birodalom és a közép-indiai régiók kereskedelmében. A rezidencia 10. és 13. szobáiban igen sok tárgyat halmoztak fel. Ezek között található egy nagyon gazdag üveg gyűjtemény is, amelyben értékes, különböző formájú és díszítésű bordázott tálak, gravírozott edények, mozaikok, festett arannyal bevont üvegek, valamint díszített domborművek is voltak. Ezeket a Kr. u. 1. század közepétől a 3. század végéig a Mediterráneum középső vagy keleti részében, esetleg Egyiptomban készíthették (CIMINO 1994², 162).

A Wheeler ásatásai alatt előkerült üvegtöredékek a bordás tál (*pillared bowl*) típushoz tartoznak, mely rendkívül népszerű volt a római korban, különösen a Kr. u. 1. században.²⁸⁸ Egy ehhez hasonló mély tálat találtak Dharanikota - talán az ókori Dhenukakata - feltárása közben. Ennek a településnek a neve sokszor visszatér nyugati forrásokban, így például fogadalmi feliratokon. Ez a típusú tál mind formailag, mind pedig a domborműkészítés szempontjából hasonlít néhány bordás terrakotta tálhoz, melyeket helyben állítottak elő.

²⁸⁸ A bordás tálat egy felhevített üvegkorong segítségével készítették. A lapos üvegkorongra egy foghíjas fémkoronggal nyomást gyakoroltak, így az átvette ennek az alakját. Ráhelyezték egy domború mintára, és újrahevítették. Ennek eredményeként a külső felszín simává és fényessé vált, míg a belső felszín, amely érintkezett a mintával, a kihűlés után csiszolták és fényezték. Ezzel az eljárással a felszínek kezelésének érdekes kombinációja jött létre, aminek köszönhetően kis edénytöredékek alapján is azonosítható a típus (PÁNCZÉL –

Ezeket Maharashtra, Ter, Nevasa, Kondapur és Kolhapur központjaiban találtak. Begley ezt a terméket – a termelési technika, a forma és a díszítés alapján – a Kr. e. 2-1. századból fennmaradt vidéki mediterrán vázákhoz hasonlítja. Egy másik, Wheeler által közölt bordás tál töredékét Begley az 1. század második felére datált (BEGLEY 1983, 466). A bordás tálak Itáliában az 1. század legelterjedtebb formái voltak, így nem meglepő, hogy némelyik Indiába is eljutott (STERN 1991, 117). Arikameduban egy későbbi régészeti kutatás felszínre hozott más üvegtöredékeket és egy kis *tesserát*, amelyet *millefiori*-nak, vagy *veneziana*-nak neveznek. A *millefiori* elnevezés polikróm formázott edényt jelöl, amely több színű üvegrúdból, illetve ezen kompozit üvegrudak keresztmetszeteiből készült. Szalag-, spárta-, vagy virágdíszes mozaikedényeket ismerünk.²⁸⁹ A millefiori edény típus a Kr. u. 1. század jellegzetessége volt (CIMINO 1994², 161).

A keleti parton kiásott üveggyöngyök vizsgálata alapján nyilvánvaló, hogy a gyöngyszemeket és a kis tárgyakat helyben, Arikameduban és Kudikaduban készítették (STERN 1991, 118). Kudikadu (Karaikadu) a Coromandel parton, Cuddalore régi kikötője közelében fekszik, Arikamedutól 30 kilométer távolságra. Kudikadu feltárása az 1960-as években részlegesen megtörtént, ami alapján úgy tűnik, hogy ezen a területen egy nagyobb gyöngyműhely volt (GUPTA – RAMAN 1994, 167). Az Arikameduból származó üveg legnagyobb része gyöngyszemekből és gyöngyszemek készítésekor keletkezett hulladékból áll. Wheeler azt írja, hogy körülbelül kétszáz befejezett és be nem fejezett gyöngyszemet talált ásatásai során Arikameduban, melyek többsége üvegből készült (WHEELER 1954, 95-101). A jelenleg a Pondicherry Múzeumban őrzött anyag nagyobb része azonban J. M. Casal ásatásaiból származik. Ez több mint ötezer elkészült gyöngyszemből áll, többnyire összelapított (*oblato*) gömbök és hengerek, bár van számos kifinomultabb típus is, mint a peremes (*collared*) és a füles (*lugged*) gyöngyszemek (STERN 1991, 118). A gyöngyszemek leggyakoribb színe az áttetsző kék, de sok az átlátszatlan vörös is. Ha a hulladéküveget és a nyers üveget is hozzászámoljuk a kész gyöngyszemekhez, a vörös szín túlsúlya figyelhető meg, mivel több, mint 5 kg vörös üveg származik arról a lelőhelyről, melynek anyagát a Pondicherry Múzeumban őrzik. A vörös színű üveggyöngyök igen nagy területen divatban voltak, a Távol-Kelettől egészen Germaniáig, Britanniáig megtalálhatók a leletekben. A vörös színt réz, vagy réz és vas hozzáadásával érték el. Az üveggyöngyök röntgendiffrakciós és

LÁZOK 2003, 164).

²⁸⁹ Egyes vélemények szerint a millefiori elnevezés csak a virágdíszes mozaikedényre használható (PÁNCZÉL - LÁZOK 2003, 165). A középkori velencei üvegművesek hasonló eljárást (és elnevezést) alkalmaztak.

elektron-mikroszondás vizsgálatával kimutatható, hogy melyik műhelyekben készültek a termékek (FÓRISZ – TÓTH – NAGY – PÁSZTOR). A vizsgálatok alapján megállapították, hogy a vörös opak üveggyöngyök színezésénél egy sajátos módszert alkalmaztak, ami feltehetően Ázsiából származik. A rézzel és vassal színezett üvegek kezdetben a Hurrita Birodalom területén (Nuzi, Kr. e. 1400), majd Perzsiában (Persepolis, Kr. e. 5. század) és Indiában (Kauzambi, Kr. e. 2. – Kr. u. 2. század) jelennek meg. A Krisztus utáni időkben föltűnnek Bizáncban (Konstantinápoly, 6. század), a Kárpát-medencében (3-7. század), Nyugat-Európában (6. századtól), és Észak-Európában (8. századtól) (FÓRISZ – TÓTH – NAGY – PÁSZTOR). A kutatások szerint a vörös üveggyöngyök színezési módszere tehát keletről érkezett az európai területekre.

Arikameduban a fekete üveg szintén nagyon keresett áru lehetett, mert több mint 3 kg hulladék és szilánk található, az utóbbit gyakran átlátszatlan fehér mállásréteg fedi. A következő színek fordulnak még elő: átlátszatlan világos zöld, átlátszatlan sárga, valamint kis mennyiségben átlátszatlan narancssárga és az áttetsző zöld különböző árnyalatai. A legtöbb gyöngyszem, és a legtöbb – gyöngyszemek készítésekor keletkezett – hulladék, Casal ásatásainak 2. csoportjában (*Group 2*) került felszínre a déli szektorban, ahol egy nagy víztározó szélén kis műhelyek csoportját találták. Az üvegművesség bizonyítékai mellett Casal fém-, féldrágakő-, elefántcsont- és kagylómegmunkálás maradványait is megtalálta. Megjegyezte, hogy a leletek a 8N rétegből kerültek felszínre, amely ennek a szektornak a *prestructural* periódusához tartozik (STERN 1991, 120). Ez megfelel Wheeler *pre-Arretine* szintjének és Begley C fázisának (*Phase C*) (BEGLEY 1983, 471-473). Arikameduhoz hasonlóan Kudikaduban is találtak féldrágakőből (achát, kalcedon, karneol, jáspiskő és hegyikristály) készült gyöngyöket, valamint kis, egyszínű üveggyöngyöket. Az üveg hulladék nagy mennyisége mutatja, hogy az üveggyártás helyben folyt Kudikadu területén (GUPTA – RAMAN 1994, 167). Az újabb ásatások nyomán Arikamedu mellett Kudikadu szerepe is jelentős.

P. Francis Jr. felvetette, hogy Arikamedu lehetett a fő gyöngyszállító az Indiai- és a csendes-óceán térségében (*Indo-Pacific area*) számára (STERN 1991, 118). A kutatások alapján India és Indonézia területe már a Kr. e. első évezred közepétől érintkeztek egymással (BELLINA 2003, 286). Indonéziában megjelentek a különböző indiai termékek, elsősorban a gyöngyök, később a fém- és üvegművesség területén indiai eredetű technológia átvétele is kimutatható. A kapcsolatok felvételét a délkelet-ázsiai uralkodó csoportok támogatták, és saját céljaik érdekében átvették az indiai vallási és politikai rendszer bizonyos elemeit is (BELLINA 2003, 286). Az Indonéziában talált gyöngyök tanulmányozása alapján az indiai és a

helyben készített gyöngyök mennyiségét, kölcsönhatását, a kereskedelmi kapcsolatok feltérképezését, a helyi népességre gyakorolt indiai hatást vizsgálták (BELLINA 2003, 288-289). Az Indonéz Archeológiai Kutató Központ Bali szigetén 1987-89-ben végzett ásatásokat. A sziget északi részén, a Sembiran-i tengerpartszakaszon egy ókori kereskedelmi telepet találtak, ahol számos lelet előkerült (ARDIKA – BELLWOOD – SUTABA – YULIATI 1997, 193). A kutatók megállapították, hogy már a Kr. u. 1. század folyamán kereskedelmi kapcsolat állt fenn India és Bali között. A korábban előkerült tárgyi bizonyítékok, a kő- és fémfeliratok a Kr. u. 4-5. századból származtak.

Az Arikamedu-i üvegművesség technikája hasonlít az Andra Pradesh-i Papanaidupet modern üvegyöngy üzem gyártási módszereire (RAMACHANDRAM 1998, 99). A legrégebbi ismert, a technológia szempontjából fontos üvegcsövek Amarnából valók, de ezeket más technikával készítették. Egy rhodoszi hellenisztikus üvegműhelyben, amit a Kr. e. 3. század végére, vagy a 2. század elejére datálnak, (ami korábbi, mint az Arikamedu-i gyöngyműhelyből származó maradványok ideje), az üvegekészítés módja hasonló jellegű volt, mint a Dél-Indiában, Arikamedu, illetve a modern Papanaidupet területén használatos módszer (STERN 1991, 121). Nem tudjuk, honnan származik a technológia, de ha azonos volt, akkor a korai római tengeri kereskedelem nyomán kerülhetett át az Indiai-óceánon.

Stern véleménye szerint az a tény, hogy a nyers üveget a Nyugatról importálták, nem jelenti szükségképpen azt, hogy Arikamedu kézművesei nem készítettek saját maguk is nyers üveget (STERN 1991, 118). Az alapanyagok és a tüzelőanyag rendelkezésre álltak, de nincs bizonyíték arra, hogy nyers üveget valóban olvasztottak Arikameduban. Rau hivatkozik Dikshit: *History of Indian glass* című (Bombay 1969) alap munkájára és hangsúlyozza, hogy noha az üveg Indiában a Kr. e. utolsó évezred utolsó felétől kimutatható, de az mindig színes, többnyire homályos, vagy egyáltalán nem átlátszó, sohasem víztiszta (RAU 1983, 10). Az elnevezések *mani* (drágakő), vagy *sphatika* (kristály) a legrégebbi forrásokban hegyikristályt jelentenek, bár emellett a berill, a folyópát, vagy a kőso sem zárható ki. A hegyikristály drágakőásvány, a kvarc (SiO₂) legtisztább, szintelen változata, gyakran nagy, akár 100 kg-os, kristálytömbökben található. Az ókorban dísz tárgyakat készítettek belőle. Nevezetes lelőhelyei az Alpok, és Indiában Madrász környéke. Plinius a hegyikristályról azt állítja, hogy nincs kiválóbb az indiainál (Plin. 37, 9, 23), és a hegyikristályokhoz megtévesztően

használnak tartja az üvegedényeket (Plin. 37, 9, 29). Megemlíti egy négy *sextarius*²⁹⁰ méretű indiai hegyikristály amforát is (Plin. 37, 9, 26). Rau monográfiájában megállapítja, hogy Indiában a Krisztus előtti századokban ismert volt a gyűjtőlencse, amely hegyikristályból készült, és az indiaiak maguk állították elő (RAU 1983). Stern szerint Plinius megjegyzése azt sugallja, hogy a nyers üveg olvasztásának technológiája ismert volt Indiában (STERN 1991, 118). A Stern által megadott Plinius hely (36, 66, 192) szerint Indiában az üveget *crystallo fracta* készítik. Véleményem szerint a kifejezés éppen úgy jelenthet metszett hegyikristály darabot, mint hegyikristályból olvasztott üveget, így ez nem bizonyítja Stern állítását.

Plinius megemlíti, hogy Itáliában az üvegekészítés új eljárását is használják már, amelynek eredményeként *vitrum purum*, tiszta üveg keletkezik (Plin. 36, 66, 194). Itália nagy jelentőségű találmánya a Kr. e. 1. század második felében az üvegfűjás technikájának kialakítása (Strab. 16, 2, 25), ami robbanásszerű fejlődést hozott. Egy évszázadon belül a birodalom teljes területén elterjedt a fűjt üveg gyártása, így az üvegedény a továbbiakban nem az elit státuszsimbóluma, hanem bárki számára hozzáférhető használati tárgy lett. A változás kihatott a mesterek társadalmi megítélésére is (PÁNCZÉL – LÁZOK 2003, 162-163).

Az indiai és afrikai ásatások során felfedezett üvegáru tehát igazolja a *Periplus* állításait. A kereskedelem rendszere elég pontosan megrajzolható. Egyiptomban színes üvegek bő választékát készítették, innen a Vörös-tenger nyugati partjára, valamint az Adeni-öböl déli partjára került; Muzából az üvegárut Afrika keleti partjára, Oponé-től délre exportálták. Az üvegedényeket hajóval szállították az indiai szubkontinens északnyugati régióiba, ahol azok szokásos kereskedelmi árucikkek voltak, ellentétben a Dekkánnal és Dél-Indiával, ahol viszonylag kevés a lelet. A római bordás üvegtálak mintául szolgáltak az indiai mestereknek, akik ennek nyomán bordás terrakotta tálat készítettek. A nyers üveg úti céljai a Dekkánon és Dél-Indiában levő helyi gyöngyszem-műhelyek voltak, de néhány elérhette a Távol-Keletet is. Az Arikamedunál és Kudikadunál feltárt gyöngyműhely maradványai azt sugallják, hogy a lelőhely fontos gyöngyszállító lehetett az Indiai- és Csendes-óceán térségében (*Indo-Pacific area*) a Kr. e. és a Kr. u. első századok folyamán. Úgy tűnik, hogy a specializált helyi üvegipar érdeklődést keltett másutt készített minőségi áruk iránt is; ez lehetett a közvetlen oka annak, hogy a nyers üveg ilyen fontos szerepet játszott a tengeri kereskedelemben. A nyers üveg a hajókon ballasztként is használható volt. Az Arikamedu-i gyöngykészítés hulladéka az

²⁹⁰ *Sextarius* – folyadékmérték, 0,55 liter.

üvegcsövek kihúzásának különös módszerét mutatja, amit még ma is használnak egy üveggyárban Papanaidupetben. Nem tudjuk azonban, hogy honnan származik a technika. A régészeti leletek, különösen az üveg elemzése megerősítik, hogy a Kr. u. 1. század a Római Birodalom és India közötti kereskedelem virágzó időszak volt.

Római üvegedények Pompejiből

D'AMBROSIO 2001.

Amphorae

Római amforák Indiában

Az indiai régészeti leletanyagban itáliai eredetű amforákat találtak, ami a Mediterráneum és India közötti kereskedelem bizonyítéka. Az amfora nagyméretű, általában égetett agyagból készült, kétfülű tároló és szállítóedény, amely gyakran csúcsos aljjal készült. Leggyakrabban bort, olajat, mézet és *garumot*, egy görög eredetű, sózott halakból készült mártást tároltak és szállítottak benne. A tetejét parafa- (*cortex, suber*) vagy gipszdugóval zárták le, a kiürített amforákat összetörték és eldobták.

A Mediterráneumból származó amforatöredékeket India számos területén találtak, északon a Himalája előhegységeitől kezdve egészen a déli területekig, a Coromandel partvidékig. Legnagyobb mennyiségben az India délkeleti partján található Arikamedu közelében kerültek elő (COLAZINGARI 1994, 157). Wheeler és indiai munkatársai 1945-ben 116 amforatöredéket ástak ki. Ezekből a darabokból a következő évben 39-et publikáltak. Az 1943-44 és 1947-50 között Arikameduban zajló francia ásatások amforaleleteit nem hozták nyilvánosságra. 1989-90-ben új, indiai-amerikai ásatások kezdődtek a helyszínen. Az Arikamedu-i amforatöredékeket jelenleg Pondicherry, Delhi, Madras, Párizs és Hanoi múzeumaiban őrzik (WILL 1991, 151). Amforatöredékeket találtak még Ajabpura, Dhatva, Dwarka, Devanimori, Junagarh, Nagara, Prabhas-Patan, Shamalaji és Valabhi területén Gujaratban, Bhokardan, Junnar, Kolhapur (Brahmapuri), Nevasa, Paunar és Ter területén Maharashtra-ban (DEO 1991, 40). Ezek az 1950-1980-as évek között feltárt leletek arra utalnak, hogy a települések amforákban kapták meg az árukat. Azt azonban még nem tudjuk, hogy honnan és mikor érték el Indiát. A Coromandel parton lévő amforák korábban nagyobb figyelmet kaptak, mint az Észak-Dekkánban lévőek. Nyugat-Indiában főként olyan telepeknél számoltak be amforatöredékekről, melyek jól ismert kereskedelmi központok voltak, mint Ter és Nevasa. Az amforákban lévő árukat tehát valószínűleg nagyobb városokba szállították (DEO 1991, 40).

Az Indiában talált amforatöredékek túlnyomó része a Dressel 2-4 típusú amforákhoz tartozik. Ezeket nyolc különböző helyen ásták ki, a legtöbb töredéket Arikamedu kikötőjében hozták felszínre. A Dressel 2-4 típusú amforák az itáliai Campania térségéből származnak. Campania az ókori Itália legkiemelkedőbb szőlőtermő vidéke, ami az antik szerzők

megjegyzéseiből is kiderül. Ezen kívül a Pompeji-beli régészeti leletek is bizonyítják, hogy ezen a vidéken mennyire fontos gazdasági szerepet játszott a bortermelés (RUFFING 1999, 58). Plinius ezt a területet termékeny Campaniának nevezi és hangsúlyozza, hogy borai az egész világon ismertek (Plin. 3, 60).²⁹¹ Strabón arról tudósít, hogy a rómaiak a legnemesebb borokat kapták Campaniából (Strab. 5, 4, 3). Ruffing a szerzők megjegyzéseiből és a Dressel 2-4 típusú amforák elterjedtségéből a campaniai borok exportirányultságára is következtet (RUFFING 1999, 59).

Az Arikameduban talált amforák nagy része az ikerbordás vagy duplafogantyús boros amforák változatához tartozik (WILL 1991, 151). Ilyen duplafogantyús amforákat eredetileg a Kr. e. 3. században az Égei-tengeren, a görög Kósz szigetén készítettek. A Kr. e. 2. század első negyedében azonban a rómaiak utánózni kezdték a híres kószai bort, amelynek a receptjét Cato Kr. e. 180 körül keletkezett művében leírta (Cato *De agr.* 112).²⁹² A borhoz illő „kószai” amforákat is készítettek. Később Gallia és Hispania területén is gyártottak utánzott kószai korsókat. Az ál-kószai amforát 12. típusnak nevezték el, ebből a típusból a Kr. e. 2. század végétől számos kitűnő minőségű, duplafogantyús példányt találtak az itáliai Brundisium kikötő övezetében. Ezek az amforák hamis kószai bort tartalmaztak. A Kr. e. 1. század második negyedének végén a 12. típus gyártása áthelyeződött Itália nyugati részébe, Will szerint a Nápolyi-öbölbe, Pompeji exportáló kikötőjébe (WILL 1991, 152). Az itt készült ál-kószai amforákban azonban már nemcsak hamis kószai bort, hanem pompeji, vezúvi, surruntumi és más campaniai borokat is tároltak. Indiában találtak még knidoszi és rhodoszi amforatöredékeket is (WILL 1991, 153). Az Arikameduban talált amforák *pozzolanával*, egy itáliai eredetű, különösen szilárd anyaggal voltak befedve (RAMACHANDRAM 1998, 98).

A régészeti anyag mellett írásos forrás, a *Periplus Maris Erythraei* is egyértelműen bizonyítja, hogy Indiába itáliai borokat szállítottak. A 39. fejezetben a szerző Barbaricum kikötőjét említi, mint a borok eladására alkalmas helyet. A 49. fejezetben kifejti, hogy az északnyugat-indiai Barygaza piacára lehet szállítani bort, főleg itáliai, valamint laodiceait és arabiait, az ottani király számára finom bort (diaphoros oinos).²⁹³ Az 56. fejezetben Muzirist és Nelkyndát írja le, ahol kis mennyiségben és a származási hely megjelölése nélkül adtak el borokat.²⁹⁴

A *Periplus* mellett a Nikanór-archívumban szereplő legfontosabb áruk között is szerepel a

²⁹¹ *Hinc felix illa Campania, ab hoc sinu incipiunt vitiferi colles et temulentia nobilis suco per omnes terras incluto atque, ut veteres dixere, summum Liberi Patris cum Cerere certamen. Hinc Setini et Caecubi protenduntur agri; his iunguntur Falerni, Caleni, dein consurgunt Massici, Gaurani Surrentinique montes.*

²⁹² *Vinum coum si voles facere.*

²⁹³ Vö. SALGÓ 1996, 106.

bor (COLAZINGARI 1994, 157). A Nikanór-archívum *ostrakonokból*²⁹⁵ áll, melyek a Kr. e. 18 – Kr. u. 69 közötti évekre datálhatók. A fennmaradt *ostrakonok* a Nílus-menti Koptos és a vörös-tengeri kikötők, Bereniké valamint Myos Hormos közötti kereskedelmi útvonal forgalmára vonatkozó adatokat tartalmaznak. Az *ostrakonok* Panés fia Kamélités Nikanór tevékenységére utalnak, aki fivéreivel, Philostratossal és Apollosszal, valamint fiaival, Petearpochratésszel és Miresissel folytatta ezt az üzletet. A legfontosabb áruk között szerepel a búza, rozs, kenyér, bor és *oxos* (RUFFING 1999, 60). A borok közül az amineusi²⁹⁶ és a szíriai laodiceai²⁹⁷ borokat említik meg (COLAZINGARI 1994, 157). A Nikanór-archívum nyilvántartása szerint az Itáliából Egyiptomba szállított borokból csak kis mennyiség került tovább a vörös-tengeri kikötőkbe illetve a keleti kereskedelembe (RUFFING 1999, 62).

Az Indiába szállított borok kitűnő minősége, valamint a szállítási út hossza és bonyolultsága miatt a borok ára olyan magas lehetett, hogy csak nagyon gazdag vevők jöhettek számításba. A helyi lakosok közül csak a *Periplusban* is említett királyok, valamint a nagyon előkelő körök engedhették meg maguknak az idegen, igen drága borok vásárlását, aminek egyben státuszszimbólum funkciója is lehetett (RUFFING 1999, 64). Az itáliai borok fogyasztói lehettek még a szubkontinensen letelepedett mediterrán eredetű lakosok is, akik biztosították maguk számára a Birodalomban megszokott ízeket és életszínvonalat. Jelenlétük Arikameduban, Alagankulamban és Muzirisben bizonyított tény (RUFFING 1999, 64-65).

A Dressel 2-4 típusú amforák mellett Indiában találtak még néhány Dressel 6 típusú amforatöredéket is, melyet valószínűleg olívaolaj szállítására használták (COLAZINGARI 1994, 158). Will a töredékek között Dressel 20 típusú amforát is felismert, melyben hispaniai olívaolajat szállítottak. Az amforákat Augustus korára datálja (WILL 1991, 154). Néhány Indiában előkerült korsótöredék az Isztriai-félszigetről való, a félsziget olívaolaját Plinius is dicséri művében, minőségét a hispaniai Baetica olívaolajához hasonlítja (Plin. 15, 3, 8).²⁹⁸

Arikamedu leletei között Will felismert Dressel 7-8 típusú amforatöredékeket is, amelyekben *garumot* szállítottak. Ezeket hispaniai amforaként azonosította (WILL 1991, 154). Hispania déli része különösen híres volt a sózott hal és halmártás készítéséről. Baetica

²⁹⁴ Vö. SALGÓ 1996, 108.

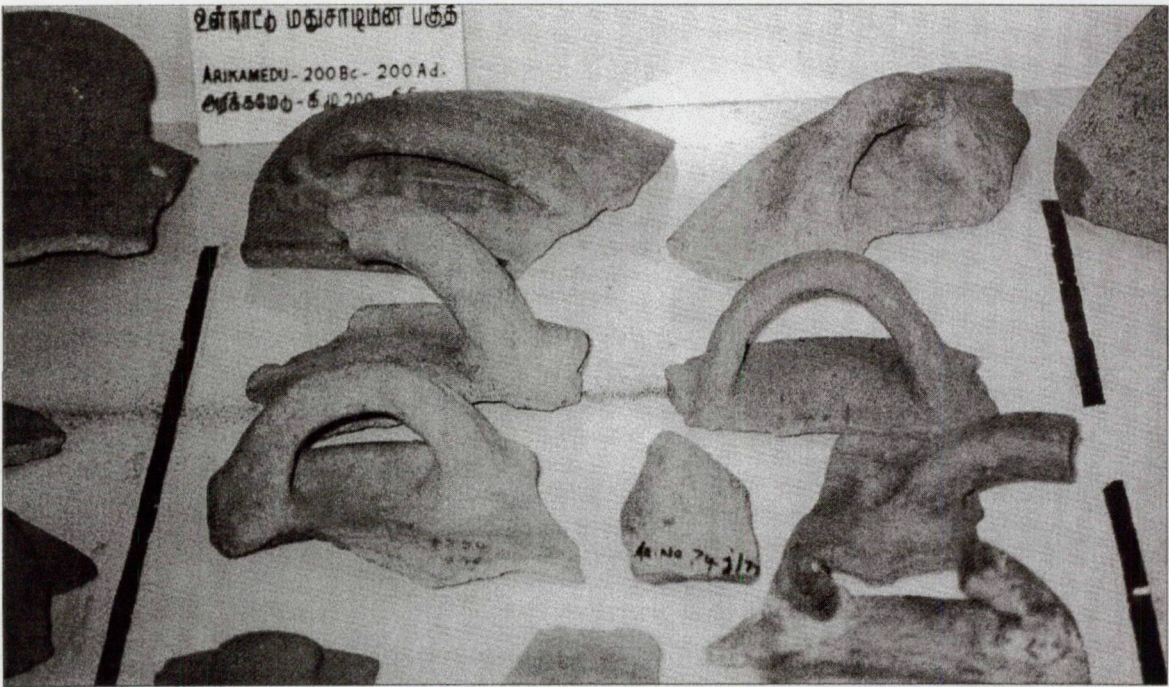
²⁹⁵ *Ostrakonok* – összetört cserépedények darabjai, amelyekre feljegyzéseket és nyugtákat írtak.

²⁹⁶ Amineusi bor – az archívum két *ostrakonján* szerepel ez a fajta bor, illetve az amineusi kerámia. Rathbone szerint az amineusi bort itáliai borként kell azonosítani. Az itáliai melléknevek általában egy szőlőtípusra, és nem a bor származási helyére utalnak.

²⁹⁷ Laodiceai bor – Vö. PME 49.

²⁹⁸ *Relicum certamen inter Histriae terram et Baeticae par est.*

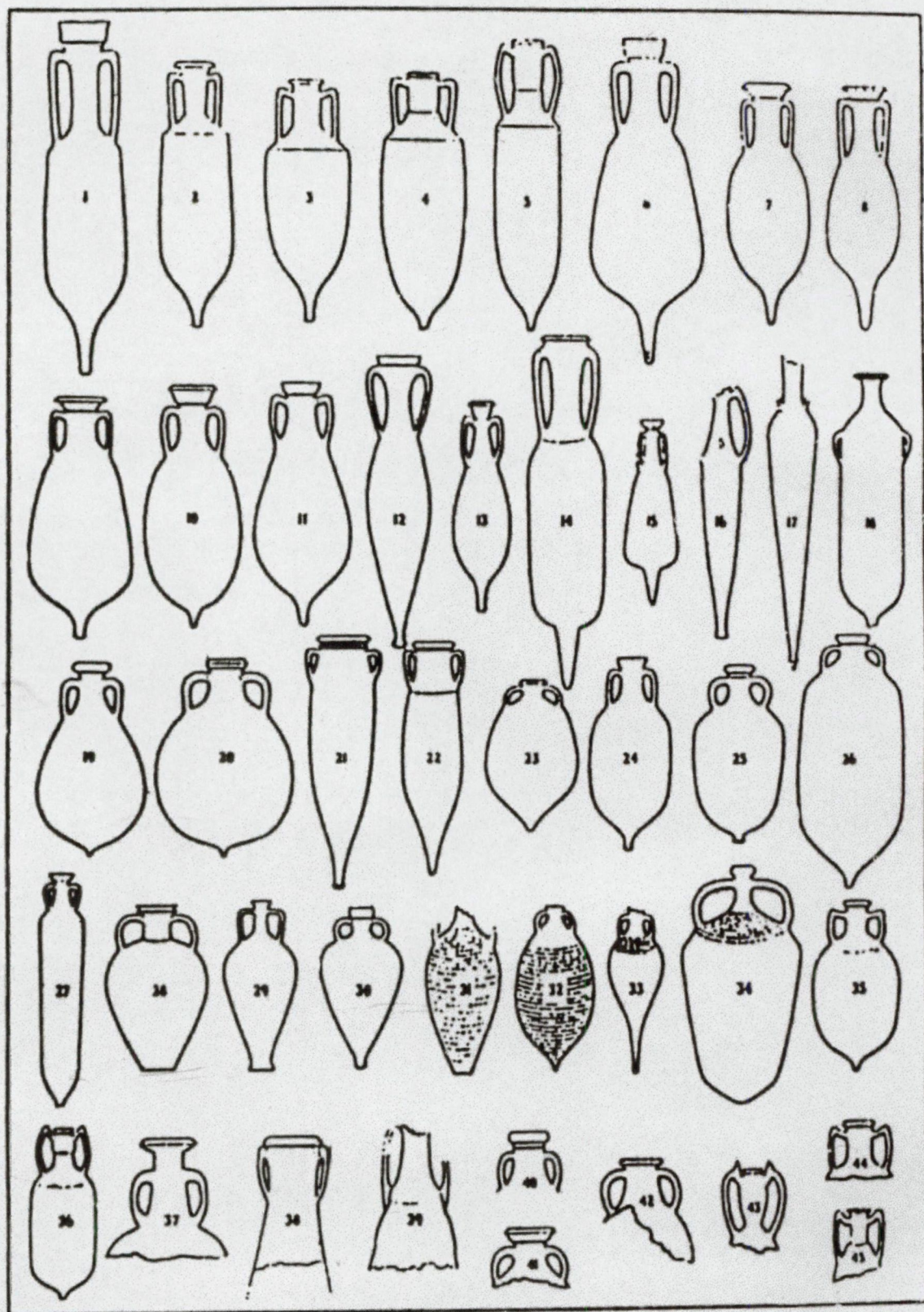
tartományban nemcsak helyi fogyasztásra, hanem exportra is készítettek *garumot*, ennek fő központja az atlanti-partvidéki Baelo (Bolonia) városa volt (ALFÖLDY 2000, 449). Az olívaolaj és *garum* export azonban kisebb mértékű lehetett, és valószínűleg a kikötőkben, kereskedelmi telepeken élő római lakók ellátására szolgált (COLAZINGARI 1994, 158).

Amforatöredékek Arikameduból

INDIA PERSPECTIVES 2001.

Amfora típusok Dressel szerint

CIMINO 1994.

Terra sigillaták Indiában

Indiában találtak *terra sigillaták*at, más néven *arretiumi* edényeket is. A *terra sigillata* a fényes, vörös, sima felületű, keményre égetett, csengő hangot adó késő hellenisztikus – római edényfajta gyűjtőneve. A *terra sigillata* elnevezés a 19. század közepe óta használatos. Az *arretiumi* edényeket a köztársaság késői és a császárság korai időszakában készítették (Kr. e. 30-tól a Kr. u. 2. századig) Arretiumban (ma Arezzo, Toscana). Hasonló edényeket különböző helyi változatban számos más területen is gyártottak, a Rajnától a Duna-völgyig, Britanniában, Galliában, Hispaniában, Itáliában, Görögországban, a Közel-Keleten, és végig a Földközi-tenger déli partja mentén (COMFORT 1991, 134). A helyi műhelyek termékei a minőségi kritériumoknak azonban csak ritkán feleltek meg.

A *terra sigillata B* elterjedése az Égei-területen két egymástól teljesen elhatárolható tipológiai sorozatból tevődik össze. Ezek jól elkülöníthetőek, mivel formailag és anyaguk alapján is nagyon eltérőek. Kronológiai különbözőségüket Hayes bizonyította, és *Eastern Sigillata B1* és *B2* edénynek nevezte el. Ezeket a tipológiai sorozatokat a finoman kitisztított agyag, az oldalfalak vastagsága és a mintázat alapján állították össze. Az edények belső részének alján gyakran egy kerék alakú dekoráció volt, ami apró ovális vonalakból állt össze barázdálás nélkül. Az edények formai fejlődése csaknem teljesen párhuzamos volt a *Sigillata Italica* fejlődésével. Erre a fazekasságra jellemző a lapos fenekű forma könnyű szegéllyel; a kancsókat, csészéket, üvegeket és kosarakat függőlegesen kanyargós vonalak díszítették.

Arikameduban két ismert típust tártak fel: *Eastern Sigillata B* és *Sigillata Italica* edények töredékeit. Az arikamedui töredékeket Hayes a 8-as típusú *Eastern Sigillata B1* csoportjába sorolta, ami kronológiailag az Augustus utáni kort jelenti, a Kr. u. 1. század második negyedétől a század közepéig (COLAZINGARI 1994², 151).

Az Arikameduban talált finoman megmunkált római asztali edények jelenlétét a kutatók többféleképpen értékelték. Egyesek szerint a helyi arisztokrácia számára importálták ezeket. Comfort úgy gondolja, hogy a *terra sigillaták* egy római kereskedőkből vagy felszabadított rabszolgákból álló *colonia* számára kerültek ide, akik a Malabar-parton, Muzirisban telepedtek le. Ők valószínűleg a kelet és nyugat közötti kereskedelembe voltak érdekeltek (COMFORT 1991, 135).

Az Indiába került nyugati fazekas termékek befolyással voltak a helyi termelésre és a kézművesiparra, amely utánozta az eredeti edényeket. Az itáliai termékek utánzatait a szubkontinens több településén is megtalálták (COLAZINGARI 1994², 152).

Római olajlámpák Indiában

M. Wheeler Arikamedu határában egy korai időkre jellemző római csigavonalas típusú olajlámpa-töredéket talált, és ez a lelet – más tárgyakkal együtt – alátámasztja a Kr. u. 1. század kezdetétől folyó nyugati kereskedelem jelentőségét. A többi, helyi készítésű, kiváló állapotban feltárt olajlámpát Ternél találták, ezek alakja és stílusa egyértelmű nyugati hatást mutat. Néhány darab fogantyújához antropomorf vagy zoomorf ábrákat illesztettek. Ezek hasonlítanak azokhoz a fehér kaolinból készült szobrocskákhöz, melyekből nagy számban őriznek Ter múzeumában (CIMINO 1994³, 164).

Terrakotta olajlámpák Terből

CIMINO 1994.

Római bronztárgyak Indiában

Indiában számos római érmét és mediterrán eredetű agyag- és üvegárut találtak, de eddig nagyon kevés római bronztárgyat tártak fel. Ez nem meglepő, mivel a bronz mindig értékes áru volt, és amikor egy bronztárgy megsérül vagy elhasználódik, akkor megjavítják, de még valószínűbb, hogy beolvasztják és más formában öntik újra. Indiában De Puma szerint az ókori bronzok véletlen felfedezése esetén ma is ugyanannyi az esély, hogy a tárgy fémöntödébe kerül, mint arra, hogy múzeumba (DE PUMA 1991, 82). Éppen ezért nagy jelentőségű, hogy Kolhapurban, Maharashtra államban importált bronzok egyedi készletét ásták ki, melyet annak idején valószínűleg elrejtettek.

K. G. Kundangar 1945-ben az indiai szubkontinensen máig talált legnagyobb római bronzleletet tárta fel Kolhapurnál. A *Periplus* nem említi a szárazföld belsejében levő ókori helyet Kolhapurnál, de az azonos lehet az ókori Hippokourával, Baleokouros király fővárosával, amit Ptolemaios említ (Ptol. 7, 1, 6; 83). A feltárás során a tárgyakat gondosan feljegyezték, de fényképek nem készültek, csak sokkal később, miután már sok darabot gondatlanul megtisztítottak. A bronzokról szóló első publikáció, K. Khandavala cikke tizenöt évvel később jelent meg (KHANDAVALA 1960, 29-75). Khandavala, aki nem volt jelen, amikor a bronzleletet megtalálták, a körülményeket Kundangar visszaemlékezései alapján rekonstruálta. Két nagy, 31 centiméter átmérőjű fémedényt találtak, körülbelül 3 méter mélyre temetve egy Szátaváhana időszakból való ház szobájában. A két nagy edény elég közel volt egymáshoz a szoba délkeleti sarkánál egy fal mellett. Az egyik edényt egy kisebb bronz edény fedte be, és azon kívül még egy nagy fém *kadhai*-t, vagyis egy wok alakú serpenyőt is feltártak. Mindhárom nagy edény számos kisebb fémtárgyat tartalmazott. Összesen 102 tárgyat, köztük kisebb bronz edényeket, szobrocskákat, lámpákat, tükröket, állványokat, valamint vaseszközöket és 55 helyi ólomérmét találtak (DE PUMA 1991, 82). A tárgyak közül sok elveszett azóta és nincs feljegyzés arról, hogy melyik tárgyat melyik nagy edényben találták a három közül. Khandavala véleménye szerint ezek a nagy tartályok helyi készítésűek. A legtöbb kisebb tárgy kétséget kizáróan indiai eredetű, néhány a görög-római művészet befolyását mutatja. A tárgyak közül legalább tíz római import. Khandavala néhányat helyesen határozott meg, másokat tévesen indiainak tartott. De Puma újrazivizsgálta ezeket a bronzokat

olyan ismeretek fényében, amelyek Khandavala számára még elérhetetlenek voltak, és inkább egy klasszikus archeológus, nem pedig egy indológus szemszögéből nézve. A tárgyak három csoportba sorolhatók: figurális bronzok, bronz tükrök, valamint bronz edények és tartók.

Figurális bronzok

Poseidon szobrocska. A Kolhapur-i bronzok közül a legismertebb minden bizonnyal egy Poseidon szobrocska²⁹⁹ (WHEELER 1954, 151). A figura érintetlen, kiváló állapotú, 12,8 centiméter magas. Ez a szobor a számos másolat egyike, amelyeket Lysippos elveszett eredetije alapján készítettek. Samosatai Lukianos szerint a korinthusziak megbízták Lysipposzt, hogy készítsen egy nagy Poseidon szobrot a szentély számára Isthmiánál (Lucian. *Iupp. Trag.* 9; Pausan. 2, 1, 7). Az eredeti Kr. e. 340 körül készülhetett, de nem maradt fenn. Az egyetlen nagyméretű ránc maradt antik másolata, egy márvány-szobor, amit Portónál, Ostia közelében tártak fel. Egy kisebb bronz másolat a macedoniai Pellából származik (DE PUMA 1991, 85). A típus a Kr. e. 4. századtól kezdődően megjelenik érméken is. Erre kiváló példa Demetrios Poliokretes ezüst tetradrachmáinak sorozata, amelyet Kr. e. 290-től kezdődően vertek. Minden másolat ugyanolyan beállításban ábrázolja Poseidont: a jobb láb felemelve egy sziklán vagy más tárgyon, a jobb alkar a jobb combon nyugszik, a bal kar felemelve a háromágú szigony tartásához, a mellkas előrehajlítva, és a fej enyhén felemelve. Ezek, és a több mint húsz másik kisméretű másolat a Kr. e. 300-tól Kr. u. 200-ig terjedő időszakra datálhatók. A Kolhapur-i Poseidon hellenisztikus kori, vagy korai császárkori római lehet. Nem lehetünk biztosak a datálásban, mert egy Kr. e. 300-tól kezdve gyakran készített népszerű típussal van dolgunk. Valószínűbb a hellenisztikus időszak, mert a Kolhapur-i Poseidon minősége sokkal jobb, mint a legtöbb fennmaradt, feltehetően római verzióé. A megmintázás a kis részleteket figyelembe véve (haj, ráncolt homlok, a felsőtest izomzata, kéz- és lábujjkörmök, a szikla felszínének tagoltsága) kifinomult, ami nem jellemző ilyen méretű bronzok esetén. A szobrocska közelebbről rokona a hellenisztikus érméken látható Poseidonnak, mint a többi, feltehetően későbbi másolat.

*Bronzkorong (emblema) Perseus és Andromeda ábrázolással.*³⁰⁰ Ez a tárgy egy kis, vékony, 8,2 centiméter átmérőjű korong, amelyet dombormű díszít. Két alakot ábrázol. Jobbra egy meztelen férfi valamilyen textilanyagon ül. Oldalt, a korong jobb szélén egy kard és egy emberi fej profilból ábrázolva. Ezek nyilvánvalóan a lefejezett Medusára utalnak és ez alapján

²⁹⁹ Kolhapur Museum 932.

³⁰⁰ Kolhapur Museum 931.

Perseusként azonosítják a férfit. Bal keze a korong bal oldalán ülő nő karját fogja, úgy tűnik, hogy jobb kezével megoldozza a béklyót a nő csuklójáról. Ez a nő bizonyára Andromeda. Ilyen korongok gyakran díszítik nagy tálak, *paterák*, vagy kelyhek belsejét. Gyakran kör alakú bronz-, vagy ezüst-tükrök tartójához erősítik azokat. A Kolhapur-i bronzkorong kis mérete és relatív vékonysága arra utal, hogy egy tálról, vagy *pateráról* származik, bár néhány hasonló méretű korong előfordul tükrökön is. A Kolhapur-i korongon ábrázolt jelenet, amelyben Perseus kiszabadítja Andromedát, emlékeztet az egyik jól ismert pompeji freskóra a Casa dei Dioscuri-ból. Ezt a témát számos római tárgy hasonló módon ábrázolja. A Kolhapur-i korong keletkezési idejét nehéz megállapítani, mert – hasonlóan a Poseidon szobrocskához – egy népszerű, gyakran ismételt témát jelenít meg. Azokat a darabokat, amelyek legjobban hasonlítanak hozzá, a Kr. u. 50-től 150-ig terjedő időszakra datálhatjuk. De Puma a Kr. u. 1. század második felét tartja a legvalószínűbbnek (DE PUMA 1991, 86).

Bronz tükrök³⁰¹

A Kolhapur-i kincsből származó három tükör speciális problémákat vet fel. Mindegyik kör alakú, hozzákapcsolt markolattüskével, ami a csont, elefántcsont, vagy (ritkán) fém fogókba vagy állványokba való beleillesztésre szolgál, de ezek (a fogók illetve állványok) nem maradtak fenn. Ezeknek, hasonlóan az India, Pakisztán, Afganisztán, és Irán különböző helyszíneiről származó rokon tükrökhöz, van egy sima fényes előlapja a szemlélő képmásának visszatükrözésére és egy díszített hátlapja. A leginkább megkülönböztető jellegzetessége ezeknek a tükröknek a hátlap közepén levő dudor, amit gyakran *omphalos*nak neveznek. Khandavala úgy vélte, hogy a legnagyobb Kolhapur-i tükör (leltári száma 959) római, és a két kisebb példány (leltári számaik 153 és 934) feltehetően helyi termék, amelyeket alexandriai tükrökről másoltak, vagy alexandriai tükrök befolyására jöttek létre. Bár a rómaiak tükrök széles spektrumát készítették (legalább huszonöt típust különítenek el), nem készítettek markolattüskés tükröket, és a középén levő dudor sem jellemző a római tükrökre (DE PUMA 1991, 99). Hasonló tükrök inkább India északi és nyugati területein találhatók. Valószínű, hogy e tükrök közül néhány mediterrán, de nem feltétlenül római hatást mutat. A fáraói időszak egyiptomi tükrei bár általában oválisak, nem pedig kör alakúak, szinte mindig markolattüskések. Mind a görögök, mind az etruszkok markolattüskés tükröket készítették, de a középén levő dudor nem volt jellemző. Ezek a szokatlan dudorok keleti eredetűnek tűnnek,

³⁰¹ Kolhapur Museum 153, 934, 959.

aminek a rendeltetése bizonytalan. Az utóbbi években a kutatók keresztmetszeti rajzokkal kezdték kiegészíteni a tükrök tanulmányozását, hasonlóan azokhoz a profilrajzokhoz, amiket régóta használnak a kerámia specialisták. Ezek a keresztmetszetek nagy segítséget nyújtanak abban, hogy megállapítsuk a csekély, de alapvető különbségeket a tükröknél, amelyek gyakran nagyon hasonlóan néznek ki a fényképen. Ezek az ábrák azt mutatják, hogy csak egy Kolhapur-i tükör különleges.³⁰² Ez az, ami a díszítését és a készítési módját tekintve leginkább hasonlít a római tükrökhöz, különösen a Trier és Köln körzetében készített csoporthoz. A többi Kolhapur-i tükör, hasonlóan azokhoz, amelyeket Ter-nél találtak, sokkal közelebb áll az iráni, pakisztáni vagy afganisztáni lelőhelyeken talált tükrökhöz. A kiásott tükrök közül sokat nem publikáltak (legalább tíz további tükör van Taxilából). Az adatok gyakran még azoknál a tükröknél is szegényesek, amelyek az ásatási jelentésekben leírásra kerültek: a méretek sokszor hiányosak vagy nem is adják meg azokat, a leírások felületesek, a fényképek kicsik, használhatatlanok vagy hiányoznak (DE PUMA 1991, 100). A következő megfigyeléseket tehetjük a keleti tükrök eddig publikált adatai alapján: A legnépszerűbb tükörvariációnak rövid markolattüskéje van és mérete a csupán 5,5 centiméterestől a 22 centiméteres átmérőjüig terjed. Az előlap szinte mindig tökéletesen sík, de néhány példány enyhe konvexitást mutat. A hátlapnak szokás szerint van egy széles konvex pereme, ami általában sima, de néha hullámosan kicsipkézett vagy fodrozott. A hátlap közepét egy kiemelkedés díszíti, aminek a pontos funkciója ismeretlen. Ez a tükör típus talán már a Kr. e. 4. században megjelenik. Khandavala a Kolhapur-i tükrökkel kapcsolatban „alexandriai munkára” utal, De Puma ezt cáfolja. Véleménye szerint egyik Egyiptomban talált hellenisztikus vagy római tükör sem mutatja a Kolhapur-i példányokon meglevő megkülönböztető jegyeket. Továbbá, egyik római tükörnek sincs markolattüskéje. Amikor a rómaiak külön öntött tükörnyeleket készítettek, azokat közvetlenül erősítették a tükör- korongra, markolattüske használata nélkül. Csak a legkisebb Kolhapur-i tükörnek van koncentrikus körökből álló díszítése, ami a római megmunkálásra emlékeztet. A Kolhapur-i tükrök, ha helyben készültek, az India északi és nyugati területein gyakori tükör típusok hatását tükrözik, de természetesen lehetnek azokról a területekről származó importárak is.

Egyéb, Indiában talált római bronz edények

Egy bronz edényfogót, ami jelenleg a Baroda Museum-ban található, Akotánál (ókori

³⁰² Leltári száma 153.

Ankottaka) ásta ki M. D. Desai 1949-ben (DESAI 1951, 22-23). Ez a tárgy kiváló példája az úgynevezett *Millingen* típusú római bronz kancsókhöz (*oinochoai*) kapcsolódó kereskedelemnek. A kerek domborművet (*medallion*) Amor reliefje díszíti, aki egy nagy boros amforán lovagol. Hasonló kivitelű és rokon témájú fogók jelennek meg más kancsókon is Bostonban és Koppenhágában.³⁰³ Amor nagyon hasonló csúcsos amforát tart számos rokon munkában. Talán a legismertebb a bort áruló Amorok jelenete a pompeji Casa dei Vettii freskóján. A csúcsos amforán lovagló Amor ábrázolása azonban nem gyakori. Három *intaglio* ábrázolja Amort amforán, de ezeken az amforát vitorlával szerelték fel, és Amor úgy utazik rajta, mintha egy kis tutaj lenne.³⁰⁴ Talán az Akota-i Amor által tartott hurok utal erre. Ha így van, akkor ez a vitorlabontás előtti pillanat egyedi megjelenítése lehet. Amor alakja egy boros amforával mindenképpen megfelelő motívum egy boros kancsó díszítésére.

A bordázott nyéllel és díszített kerek domborművel rendelkező fogó a *Millingen* típusú kancsókhöz tartozik. Az ilyen fajta bronz kancsók készítése Claudius uralkodása (Kr. u. 41-54) idején kezdődik, és a csúcspontját a Kr. u. 1. század második felében éri el (DE PUMA 1991, 102). Az Akota-i kereskedelemre utaló bronzleletek legközelebbi régészeti megfelelője Pompejiből származik. Ez alapján az Akota-i kancsó-fül és a vele talált lóhere szájú kancsó darabok valószínűleg a Kr. u. 50-100 közötti időszakból származnak és rómaiak. A Kolhapur-i bronzok és az Akota-i fogó (a hozzátartozó töredékekkel) az indiai szubkontinensen kiásott mediterrán bronzok példái. A nyugati bronzok, amelyeket Begram, Taxila és Ai Khanoum közelében, sokkal északabbra találtak, valószínű, hogy a szárazföldi kereskedelem bizonyítékai, nem pedig a tengeri kereskedelem termékei.

A Kolhapur-i bronzok régészeti vizsgálata alapján keletkezésük a Szátaváhana időszakra, a Kr. u. 1. és a 3. század közé tehető. Egyes darabok számára szűkebb időintervallumot is meghatározhatunk néhány paralell római tárgy alapján, amelyeket datálható régészeti kontextusban találtak nyugaton. Ebből a szempontból a legértékesebb tárgy egy lóhere-szájú kancsó oroszlánmancs fogóval és egy nagy tál. Ilyen típusú bronz kancsók sértetlen régészeti kontextusban kerültek elő Claudius uralkodása idejéből. Ugyanez vonatkozik egy omega alakú fogókkal bíró nagy tálra. Számos ilyen tál található a Vezúv által elpusztított városokban, ezek alapján Kr. e. 79 előtt készültek. Lehetséges, hogy mindkét típus campaniai műhelyekből származik. A legkorábbi importált bronz a Kolhapur-i kincsből valószínűleg a Poseidon szobrocska. Ez a finoman megmunkált tárgy a Kr. e. 3. században készült, de csak sokkal

³⁰³ Museum of Fine Arts, Boston 01.7485.

³⁰⁴ Kunsthistorisches Museum, Bécs XI B 182.

később érkezett Indiába. Nem lehetünk biztosak abban, hogy mikor készült, mert a típus századokon át folyamatosan népszerű volt.

Poseidon szobrocska Kolhapurból DE PUMA 1991.

Gemmae et lapides pretiosi

Drágakövek és féldrágakövek Indiából

Plinius *Naturalis Historia* című munkájában öt könyvet szentel az ásványoknak, ahol kiemelt szerepet kapnak az Indiából érkező drágakövek (*gemmae*) és féldrágakövek (*lapides pretiosi*). Plinius felhasználta a korai görög munkákat, és olyan kiváló háttérábrázolást nyújtott, amely még évszázadokkal később is kiemelkedővé teszi művét (WOJTILLA 1973, 223). Az ókori szerző az akkor ismert ásványfajok, főként az ércék és drágakövek színét, előfordulási helyét és gyakorlati alkalmazását vizsgálta. Különösen nagy jelentőséget tulajdonított az ásványok, elsősorban a drágakövek gyógyító és mágikus hatásának. Ennek nyomán a középkor filozófusai már ezeket a vélt sajátosságokat helyezték előtérbe (KOCH - SZTÓKAI 1994, 17).

Plinius 37. könyvében a drágakövekről ír: *in artum coacta rerum naturae maiestas, multis nulla parte mirabilior. ...tribuunt varietati, coloribus, materiae, decori*. Számos helyen említi Indiát, majdnem az összes jelentős indiai drágakövet és féldrágakövet felsorolja (WOJTILLA 1973, 223). Indiát a drágakövekben leggazdagabb földnek nevezi: *gemmaferi amnes Acesinus et Ganges, terrarum autem omnium maxime India* (Plin. 37, 76, 200).

Plinius a legértékesebb drágakőnek a gyémántot tartja, és az emberi dolgok közül a legnagyobb értéknek nevezi, melyet sokáig még a királyok közül is csak kevesen ismertek: *Maximum in rebus humanis, non solum inter gemmas, pretium habet adamas, diu non nisi regibus et iis admodum paucis cognitus* (Plin. 37, 15, 55). Hat fajtáját ismeri, első helyen az indiai gyémántot említi (Plin. 37, 15, 56). A gyémánt, a *vajra*, Indiában is a legértékesebb drágakő, speciális tulajdonságai miatt Indra törhetetlen fegyvereként jelenik meg (WOJTILLA 1973, 216). Az indiai gyémánt színe és egyéb tulajdonságai tekintetében Plinius és az indiai irodalom adatai egyezést mutatnak. Kautilja *Arthasásztra* című művében a gyémántot tiszta kristály színűnek nevezi, ehhez hasonlóan Plinius is kiemeli, hogy bizonyos rokonságban van a hegyikristállyal (*quadam crystalli cognatione*), áttetsző színű (*colore tralucido*), és hatszögű oldalai vannak (Plin. 37, 15, 56). A *Rajanighantuban* az indiai gyémánt sok élű, hatszögű tulajdonságairól olvashatunk. Az *Arthasásztra* felsorolja a gyémánt lelőhelyeit: Sabharastra (Bidarbha partjai), Madhyamaraotra (Magadha Prades keleti partja), Kasmír, Szírkatana hegy, Manimanta hegyei és Indravána (WOJTILLA 1973, 216).

A gyémánt után Plinius az indiai és az arabiai gyöngyök értékét emeli ki, majd a harmadik

helyre a smaragdot teszi, elsősorban kellemes zöld színe miatt (*color iucundior*; Plin. 37, 16, 62). Tizenkét fajtája közül másodikként a bactriait nevezi meg (Plin. 37, 17, 65). A leírások alapján arra következtethetünk, hogy Plinius mindenféle zöld drágakövet a smaragdhoz sorolt (DARAB - GESZTELYI 2001, 363).

A smaragddal sok tekintetben azonosnak, vagy ahhoz legalábbis hasonlóknak tartja Plinius a berillt, ami helyes megfigyelés, ugyanis a smaragd a berill egy változata. A szerző szerint a berill Indiában keletkezik, ritkán található máshol (Plin. 37, 20, 76). Ide sorolja a tengerzöld színű akvamarint, a halványabb *chrysoberillt* (aranyberill), a *chrysoprast*, a *hiacintot*, égszínkék és olívaolaj színű köveket, valamint a szintelen berillt. Valójában a tiszta berill szintelen, a kék és a sárga szín a vasnak, a piros és rózsaszín a mangánnak köszönhető, a smaragdzöld kevés króm vagy vanádium hatására alakul ki. Plinius leírja, hogy az indiaiak a hosszúkás berillt kedvelik a leginkább, amit átfúrva elefántszőrre fűznek, de a tökéletesen hibátlan darabokat nem fűrik át, csupán csúcsaikat zárják aranyfoglatba (Plin. 37, 20, 78). A *chrysopras* kifejezést a kalcedon egy fajtájára alkalmazták, és zöldes alapszíne mellett aranyszínű foltjairól tettek említést, amint a neve is mutatja (GREGOR 1964, 80).

A drágakövek közül a rubin és a zafír is szerepel Plinius munkájában. Mindkettő a korund ásvány – alumínium-oxid – változata. Rubinnak csak az igazán piros köveket hívják, a zafír elnevezést pedig a kék kövekre használják. A tiszta korund szintelen, a vörös szín a króm-, a kék szín a vas- és a titánszennyeződésnek köszönhető. Az indiai irodalomban a rubin, a *lohitaka* első említését Pánini munkájában találhatjuk. Az *Arthasásztrában* lótusz-színű, korallvirág, felkelő Nap néven is előfordul (WOJTILLA 1973, 218). Ma a leghíresebb rubin lelőhely Mogok település környéke Burmában (Myanmar), Thaiföld, Kashmír és Srí Lanka. Srí Lanka rubinja inkább rózsaszínes, mint piros. Plinius nem tett különbséget a piros kövek között. Minden piros kő, így a rubin, a piros gránát vagy a piros *spinell*, egyaránt „*carbunculus*” volt számára. Csak a rubinra jellemző viszont az az állítása, hogy ezeket a köveket a tűz nem emészti fel. Plinius kifejti, hogy minden változatban léteznek úgynevezett férfi és női kövek, az előbbi az erősebb, az utóbbi a gyengébb ragyogású. Ez az elmélete Theophrastos tanításán alapszik. Plinius a rubin hamisításáról is beszámol. A fénytelenebb, fakóbb köveket 14 napig ecetbe kell meríteni, ezután erős ragyogást kapnak, ami akár hónapokig is eltarthat. Sokszor üvegből készítettek hamisítványokat.

A zafír, az *indranila* neve ismeretlen a védikus és a poszt-védikus szövegekben. A név páli formája *indanila*, szanszkrit formáját az *Arthasásztrában* más nevekkal együtt találhatjuk: sötétszínű virág, mély kék, gyenge fény, hideg eső (WOJTILLA 1973, 217). A zafír (*hyacinthos*) jól ismert drágakő volt a rómaiak számára. Srí Lanka mindig híres volt zafírról

(WARMINGTON 1974, 247).

Az egyik legjellegzetesebb féldrágakő a *lapis lazuli*, a *vaidurya*. Az indiai források közül legkorábban a *Dadvimbsabrahamán*ban fordul elő. Az *Arthasásztrá*ban lótusz-színű, víz-színű, bambusz-színű nevekkal találkozunk (WOJTILLA 1973, 218). A régészeti leletek azt mutatják, hogy ez a féldrágakő széles körben népszerű volt az ókori Keleten.

A szilícium csoport oxidjai közül a leggyakrabban előforduló drágaköveket kalcedonnak, achátnak, karneolnak, szárdnak és ónixnak hívják. India ma is importálja ezeket a köveket. A kalcedon kvarcokat már a nagyon korai időkben használták, a leggyakoribb a szárd és a karneol. Ezeket nehéz egymástól megkülönböztetni. A perzsa és az indiai szárd beözönlése Nagy Sándor hadjáratát követően kezdődött. Plinius három indiai változatát ismeri: a jácintkő-szárd, a szárd-karneol és a vörös szárd. Indiában, főleg a Dekkánban mindig gazdag vörös szárd lelőhelyek voltak (WARMINGTON 1974, 236-238). A *Periplus* szerint a szárdot Barygázából importálták. Az achátot ma a Dekkánban, Bengálban, Jubbulporéban bányásszák, a csiszolást Rattanpur mellett végzik. A kétrétegű ónixot Plinius arab és indiai fajtának tekinti, pedig csak Indiában található. A nagy és jó minőségű ónixból kupákat, piperecikket és kisplasztikákat készítettek. Ma a legjobb ónix Betul és Chindwara területéről származik, bár egyre ritkább (WARMINGTON 1974, 240-241). A *sardonix*ot, a többrétegű achátot a Iulius-Claudius dinasztia idejében nagyon kedvelték. A *nikolo*, a sötét rétegű ónix a Kr. u. 1. században jött divatba. Mágikus tulajdonságai miatt népszerű volt a Szaszanidák idejében is (WARMINGTON 1974, 241). Az achát és a karneol, kitűnően megmunkált ékszerek és főleg gyöngyök formájában, nagyon divatosak és elterjedtek voltak egész Délkelet Ázsiában. A régészek véleménye szerint ezeket Indiából importálták. Az etnográfusok szerint az ilyen kézműves remek és díszítései a legjobb mutatói egy társadalmon vagy csoporton belül kialakult kulturális identitásnak. Egy ékszer stílusa társadalmi jellemzőként fogható fel, ráadásul igen érzékenyen reagál bármely hatásra (BELLINA 2003, 287). A drágakövek pontos áráról és értékéről nagyon keveset tudunk. Azt ismerjük, hogy a nemesfémek (arany, ezüst), gyöngyök, kagylók azonos értékűek voltak a drágakövekkel, féldrágakövekkel (WOJTILLA 1973, 215).

Rómában a drágaköveket és a gyöngyöket a Pompeius Magnus harmadik diadalmenetében (Kr. e. 61) látott kincsek hozták divatba (Plin. 37, 6, 12). Pompeius hadvezér és a római tisztek Kr. e. 67-ben, a pontuszi királyság ellen vezetett hadjárat során kerültek kapcsolatba a Fekete-tenger keleti részénél a kaukázusi barbár népek arisztokráciájával. Az ebben a régióban feltárt sírok szokatlanul gazdag ékszerleleteikkel bizonyítják a gyöngyök és ékkövek

pazarló használatát (DAMM 1993, 28). Az itáliai régészeti leletek megerősítik Plinius fenti kijelentését. Úgy tűnik, hogy a rómaiakat elbűvölte ez a divat, mert a keleti népekkel való kapcsolat eredményeképpen az augustusi időkben nagy mennyiségű gyöngyöt és ékkövet kezdtek el importálni Keletről, elsősorban Indiából. A drágakő-kereskedelem virágzott, ehhez hozzájárult az is, hogy a rómaiak nemcsak a kövek esztétikai, hanem anyagi értékét is elismerték. A keresett gyöngyökkel a legmagasabb áron kerestek (DAMM 1993, 29). Rómában már az Augustus kori költészetben India jellemzőjeként említik a drágaköveket és gyöngyöket (Ov. *Ars amat.* 3, 129-130; Ov. *Metam.* 11, 167; Tib. 2, 2, 15-16; Tib. 4, 2, 19-20; Prop. 1, 8, 39-40; Prop. 3, 4, 1-2; Tar 2005, 323-324). Tiberius rendeletekkel kívánta mérsékelni a keleti selymek mellett a drágakövek használatát és behozatalát is.

A császárkori Római Birodalomban az értékes drágakövekkel és gyöngyökkel díszített arany ékszerek státuszszimbólumként szolgáltak (DAMM 1993, 6). A nők körében különösen elterjedt az arany ékszerek használata. Gazdagságukat jelképezte, és ezért igyekeztek minél többet közszemlére tenni az ékszerekből. (Plin. 9, 114). Az ékszerdivat a római császári udvarban jelent meg először, a birodalom nyugati provinciáiban bizonyos késedelemmel vették át. Ugyanez jellemző a keleti provinciák központjai, Alexandria, Antiochia vagy Palmyra ékszerész műhelyeiből kikerülő típusok elterjedésére is (DAMM 1993, 5). A korai császárkori Itália ékszerdivatját a Vezúv kitörés őrizte meg (Kr. u. 79). Ezek a leletek egy földrajzi terület, és egy társadalmi réteg, vagyis az előkelő és jómódú felsőréteg ékszertípusait dokumentálják. Pompeji, Herculaneum, Boscoreale villáiból fülbevalók (*inaures*), karperecek (*armillae*), arany nyakláncok (*monila*), gyűrűk kerültek elő. A régészeti leletekben megmaradt különféle költséges és fényűzően kidolgozott ékszerek leírását megtaláljuk a kortárs szerzők műveiben is. Plinius (33, 12, 40) felháborodottan sorolja fel a nők új szokását, hogy testük minden részét ékszerrel díszítik: *habeant feminae in armillis digitisque totis, collo, auribus, spiris; discurrent catenae circa latera et in secreto margaritarum sacculi e collo dominarum auro pendeant, ut in somno quoque unionum conscientia adsit: etiamne pedibus induetur atque inter stolam plemebque hunc medium feminarum equestrem ordinem faciet?* Petronius *Satyricon* című művében az újjgazdag nők ékszereit jellemzi: karkötők, lábperec, 16 karátos arany hajháló, gyöngyfülbevalók (Petr. *Sat.* 32). A Római Birodalom keleti részéről két terület műemlékei különösen jól dokumentálják a római nők ékszerviselési szokásait. Az egyik csoportba a Kr. u. 1-3. században készített palmyrai sírdomborművek tartoznak. A sírköveken ábrázolt előkelő nők díszes öltözékben, jó minőségű ékszerekkel gazdagon feldíszítve jelennek meg. A másik műemlékcsoportot egyiptomi múmia portrék képezik, ezek elsősorban Fajjúm oázis sírjaiból származnak. A Kr. u. 1-4. században élt előkelő nők

valóság-hű portréikon drága ruhákat, hajukban koszorút, hajtűt viselnek. Díszes fülbevaló és nyaklánc minden portrén megjelenik. Az ábrázolt ékszerdarabokat a régészeti anyagban is felfedezhetjük (DAMM 1993, 7). A Kr. u. 1. századi Itáliában az arany ékszereket igazgyöngyökkel és drágakövekkel díszítették. Az északnyugati provinciákban ez az ékszerdivat csak a 2. században tűnik fel. A birodalom északi provinciáiban a nők az első században látszólag még nem rendelkeztek nemes anyagokkal. A régészek Bonnban ezüsthüvelyeket találtak, amelyeket zöld és kék üveggel töltöttek ki (DAMM 1993, 12).

Plinius korára az ékszerekhez felhasznált drágakövek elsősorban Indiából származtak (WOJTILLA 1973, 223). Indiában különösen gazdag a drágakövekkel és a gyöngyökkel való díszítés hagyománya. A nő ékszereit a hajtól és arctól (homlok, fül, orr) kezdve az egész testen megtalálhatjuk, egészen a bokáig és a lábujjakig. Az ékszerek viselését szigorú előírások szabályozták és rögzítették Indiában (MODE 1970, 39). „Fülbevalókat kell tenni a fülbe, gyöngyöt vagy aranygyűrűt az orrba, láncot és virágfüzért a nyakba, övet a csípőkre” írja Abu'l Fazl, Akbar életrajzában szerzője. A gyöngy az irodalmi leírásokban is megjelenik a női szépség jellemzésekor. „Mesterien kifestett és gyöngyfüzérékkel ékített, szantálpórral bekent keble meg-megrezzent, ahogy haladt...” írja a *Mahábhárata* Urvasi nimfáról (Szerdahelyi István fordítása) (MODE 1970, 38-39).

Növények és növényi termékek Indiából

A Római Birodalom kereskedelmében az Indiából származó növényi termékek – néhány kivételtől eltekintve – jelentősebb szerepet töltek be, mint az állatok illetve állati termékek (WARMINGTON 1974, 180). A korai császárkor idejéből fennmaradt feljegyzések azt mutatják, hogy ezeket a növényi termékeket elsősorban luxusigények kielégítésére használták fel. Alkalmazták azonban gyógyszerek készítésére, élelemhez és hétköznapi igényekre is. Bármire is használták az Indiából érkező termékeket, a kor erkölcsstanítói mindig rosszállóan említették azokat magas árak miatt. A költségek a nagy távolság miatt felmerülő szállítási díjakból, a vám és adóterhekből adódtak. Az Arab-félszigeten folytatott kereskedelem már régóta fennállt, így a Parthus Birodalmon keresztül átvetető szárazföldi kereskedelem miatt a fűszerek és az egyéb növényi termények forgalma meglehetősen kiterjedt volt már a Római Birodalom létrejötté idején is. A rómaiak számára ismert volt, hogy Indiában illatos, gyógyászati célra alkalmas növényeket és gyökereket termelnek. A növényekkel való kereskedelem volumene jelentősen megnőtt a monszunszelek felfedezése után.

Az Indiából érkező növények közül a fűszernövények a legfontosabbak. Ma a fűszerek az ételízesítés képzetét keltik, de a klasszikus *auctorok* beleértették a kenőcsök, illatosított porok, kozmetikumok, füstölők és gyógyszerek alkotórészeit, alapanyagait is (Theophrastus, Dioscurides, Apicius). Az illatszereket az *aromata* kifejezéssel azonosították, a füstölőket *thumiamata*, a tartósításra szolgáló fűszereket *condimenta*, a mérgeg ellenszereként használt anyagokat pedig *theriaca* szóval jelölték (AVANZINI 1994, 54).

A Kr. e. 2. században, amikor Cato a *De agricultura* című művét megírta, a rómaiak még nem ismerték a keleti fűszereket. Cato receptjeiben még nem találkozunk egzotikus ízesítőkkal. A Kr. u. 1. századi Apicius művében az indiai bors azonban már csaknem minden receptben előfordul, használata a mindennapi élet részévé vált. A rómaiak által nagyon kedvelt mártásokat számos dél-ázsiai fűszerrel ízesítették. Vinidarius a 4-5. század fordulóján összeállított Apicius-kivonatában felsorolja azokat a fűszereket, amelyek elengedhetetlenek egy római háztartásban (*Brevis pimentorum quae in domo esse debeant ut condimentis nihil desit*). A tizenegy megemlített fűszer közül nyolc indiai vagy indonéziai eredetű: sáfrány, bors, gyömbér, babérlevél, *costum*, szegfűszeg, indiai nárdus, kardamon. Legtöbbjük a mai

napig az európai konyhaművészet jól ismert ízesítőszerei közé tartozik.

A császárkorban a bors (*piper*) lett a Római Birodalom Indiával folytatott tengeri kereskedelmének legfőbb árucikke. A köztársaságkori római konyhaművészet még kizárólag helyi termékekre támaszkodott, ízesítésre mirtusz-bogyókat használt (Salza Prina Ricotti 1994, 101), a borsot meg sem említik a receptekben. A Kr. e. 70-es években, a Kis-Ázsiában, Szíriában folytatott római hódítás után nagy mennyiségű bors került Rómába, de Egyiptom elfoglalása után nőtt meg igazán a kereskedelme (Kr. e. 30). Hamarosan a Római Birodalom lett a fűszer legnagyobb piaca, kereskedelmi forgalmának egésze az Alexandrián átvezető tengeri útvonalon folyt. Augustus korában a költők műveiben is megjelenik a bors (Hor. *Epist.* 2, 1, 270; Hor. *Sat.* 2, 473-474; Ov. *Ars amat.* 2, 417), majd az 1. században gyakoribbá válnak a hivatkozások. A bors ára ekkor már jelentősen csökkent, így széles körben elterjedt a használata és kiesett a luxuscikkek kategóriájából.

Plinius (12, 14, 28) a bors három fajtáját ismerteti, a fehér (*piper album*), a fekete (*piper nigrum*) és a hosszú borsot (*piper longum*). A fát a borókához hasonlítja, mivel mindenütt megterem, de magjaikat megkülönbözteti, mert a bors magvai kis hüvelyekben vannak. Ha ezeket a hüvelyeket leszedik, és napon megszáritják, így készül a hosszú bors. Ha azonban hagyják, hogy fölrepedjenek a hüvelyek, előtűnnek a magvai: ez a fehér bors. A mag a napon szárítva még megváltoztatja színét, megráncosodik (Plin. 12, 14, 26). Hasonlóan ír a borsról Solinus (52, 50-51)³⁰⁵ és Sevillai Isidorus is (Isid. *Etym.* 17, 8, 8). A hosszú bors valójában egy másik fajta, évelő növény, termése 2,5 cm hosszú. Indiában többfelé is vadon megterem, főleg a Himalájától délre és Dél-Indiában. A szanszkrit „pippali” ezt a növényt jelölte, csak később használták a szót rokonsága alapján a fekete borsra (SALGÓ 1996, 106). A *Periplus Maris Erythraei* szerint Barygazából hosszú borsot is szállítottak (PME 49). A fehér bors tulajdonképpen az éretten szedett és a termésfaltól megtisztított, szárított magot jelenti, az íze kevésbé csípős. Az eredetileg a föníciaiaktól és karthágóiaktól származó fűszernövényt a monszunszelek felfedezése után a rómaiak közvetlenül a déli Malabar-partról vásárolták hatalmas mennyiségben. A fekete bors elnevezést az éretlenül szedett és egészben megszáritott termésre használjuk. A körülbelül 10 m magasra növő cserje a délnyugat-indiai monszunerdőkhöz őshonos.

Az ókori írók szerint a hosszú bors drágább volt, mint a hagyományos bors, és főleg a

³⁰⁵ *Ibi mons Caucasus, qui maximam orbis partem perpetuis iugis penetrat, fronte qua soli obversus est arbores piperis ostentat, quas ad iuniperi similitudinem diverse fructus edere adseverant. Qui paene immaturi exeunt, dicitur piper longum; quod incorruptum est, piper album; quorum cutem rugosam et torridam calor fecerit,*

gyógyászatban használták fel. Plinius, Celsus³⁰⁶, Scribonius³⁰⁷ és Galenus³⁰⁸ szerint mindkét borsfajtát használják gyógyszerekben (Cels. *Med.* 5, 23, 1; 5, 18, 7, 5, 23, 3; Scribon. *Larg.* 94, 113, 121; 9, 10, 26; Gal. 12, 97). A bors ilyen jellegű felhasználása Hippokratésig nyúlik vissza, aki „indiai orvosságként” említi (WARMINGTON 1974, 182). A bors az egyetlen fűszer, amely a papirusztekerceken fennmaradt orvosi recepteken is feltűnik. A görög-római orvostudományban a borsot különösen a maláriával, lázzal hozzák kapcsolatba, így Jones szerint ellenszerként használhatták a Római Birodalom területén állandóan fennálló malária ellen. Plinius megadja a bors árát: a fekete bors fontja 4 *denarius* volt, a fehéré 7, a hosszú borsé pedig 15 *denarius* (Plin. 12, 14, 28-29). A szerző szerint mind a bors, mind a gyömbér vadon terem hazájában, mégis súlyra adják-veszik, mint az ezüstöt meg az aranyat szokás (Plin. 12, 14, 29). Sevillai Isidorus megőrizte azt a történetet, mely szerint a bors-erdőket kígyók őrzik, ezért szüret idején meggyújtják az erdőt, így a kígyókat elűzik, de a szemek a tüztől megfeketednek (Isid. *Etym.* 17, 8, 8).³⁰⁹ Ezt a mesét bizonyosan azok a kereskedők találták ki, akik így akarták magasabbra emelni az árakat (GREGOR 1964, 72).

A nyugat felé tartó római hajók rakományának valószínűleg több mint felét a bors alkotta. A nagy kereslet miatt a Római Birodalomban megkísérelték a borstermelést bevezetni. Ennek emléke, hogy a Nero korabeli Petronius *Satyricon* című művében az úrgazdag kereskedő, Trimalchio saját borsot termel (Petr. *Sat.* 38, 44, 49). Plinius azonban azt állítja, hogy az Itáliában elültetett bors elveszíti az ízét (Plin. 12, 26-28). A Róma és India közötti fűszerkereskedelem így évszázadokon keresztül tovább virágzott, hatalmas nyereséget biztosítva a kereskedőknek. Iuvenalis (14, 137) azt írja, hogy bárki kész arra, hogy hajóját borssal megrakodva nekivágjon a tengernek még rossz időben is. Persius leírja, hogy a kapzsiság ráviszi az embereket, hogy korán felkeljenek csak azért, hogy elsőként vásárolhassanak a friss borsból. A monszunút felfedezése utáni borsfeleslegről Persius és Martialis is említést tesz (Pers. 5, 55, 134-136, 6, 37-40; 3, 75; 6, 21; Mart. 4, 46, 7; 3, 2, 5; 7, 27, 7; 8, 59, 4; 10, 57, 2; 11, 18, 9; 12, 52, 1; 13, 5, 2; 13, 2).

Indiában őrölt és őröletlen változatban szállították a borsot hatalmas zsákokban, bivalyokkal, uszályokon, hajókon Muziris és Nelkynda kikötővárosokba. Innen, illetve Bacariból tengerjáró hajók vitték Berenikébe, onnan tevén Koptosba, majd a Níluson

nomen trahunt de colore.

³⁰⁶ Celsus – Tiberius korabeli orvostudományi író.

³⁰⁷ Scribonius - Claudius császár orvosa.

³⁰⁸ Galenus (Kr. u. 131-201) - Marcus Aurelius idejében udvari orvos. Hippokratés után az ókor leghíresebb orvosa.

³⁰⁹ *Cuius silvas serpentes custodiunt, sed incolae regionis illius, cum maturae fuerint, incendunt et serpentes igni fugantur; et inde ex flamma nigrum piper efficitur.*

Alexandriába, végül a Földközi-tengeren keresztül Puteoliba és Rómába. Ezeken a helyeken speciális fűszerraktárakban, Rómában a *Via Sacra* közelében tárolták, ahol borsmalmokban, vagy mozsarakban megőrölték. Papírzacskóban árulták, az asztalra kis tálkákban került. Találtak ezüst borstartókat is. A bors a hétköznapi élet része lett minden tekintélyes római háztartásban. Ezt bizonyítja Apicius szakácskönyve is, ahol ez az indiai fűszer a legtöbb receptben megjelenik.

A gyömbér (Plin. 12, 14, 28: *zingiber*, *zinpiber*) jelentős szerepet töltött be a korai indiai kereskedelemben. A rómaiak arab közvetítéssel ismerték meg, Dioscuridés³¹⁰ és Plinius azt írja, hogy főleg Trogodyticában és Arábiában termelik. Dioscuridés írja le a gyömbér felhasználási módját ezeken a területeken, és hozzáteszi, hogy nagy mennyiségben küldték Itáliába korszakban. Művelését, termesztését Columella is feljegyezte. A *Periplus* szerint a gyömbér olaját nagy mennyiségben állították elő Ariace vidékén, és Barygazából exportálták Afrika keleti partvidékére és az arábiai Muzába. A rómaiak elsősorban ételekhez használták, különösen szárított halakhoz, és a borshoz hasonlóan emésztést könnyítő szernek tartották. Plinius megadja a gyömbér árát: fontonként 6 *denariust* ért. Apicius receptjeiben több helyen is előfordul (Apic. 1, 13; 18. 2, 2. 3, 18. 4, 1; 5. 5, 3; 4. 6, 14. 7, 4; 5; 7). Gyógyszerként való alkalmazására Celsusnál és Scriboniusnál találunk utalásokat. Plinius szerint a gyömbér elveszíti erejét, ha Indián kívül termesztik. Úgy gondolták, hogy megromlik, ha a tengeren szállítják, ezért csak szárazföldi úton keresztül érkezett. Plinius kiemeli a növény fontosságát, a legjobb minőségű gyömbérért 60 *denariust* is adtak. A szétmorzsolt változat 49 *denariust* ért fontonként. Statius (45-96) és Iuvenalis megemlíti, hogy gazdag emberek temetésén gyakran használták. A gyömbért a kozmetikában is alkalmazták.

A borshoz hasonlóan tartja Plinius a szegfűszeget (*caryophyllon*), amit illata miatt importáltak Indiából (Plin. 12, 15, 30). A szegfűszeg fő termesztője azonban Indonézia, a termék a Maluku-szigeteken (Fűszer-szigeteken) őshonos. Ezek a szigetek Indonézia keleti részén, Celebesz és Új-Guinea között találhatók. Évente kétszer szedik a kinyílás előtti, halvány rózsaszín virágbimbókat, amelyek a szárításkor sötétbarnára színeződnek. A szegfűszeg erősen átható aromájú, sütemények, mártások ízesítésére használták már az ókorban is. A szegfűszeg tartalmazza a fűszerek közül a legtöbb, 16-20% illóolajat. Vinidarius Apicius-kivonatában a háztartás nélkülözhetetlen fűszerei közé sorolja.

³¹⁰ Dioscuridés - római kori görög orvos az 1. század közepén, könyvében a növényi és állati eredetű gyógyszerek alkalmazásáról ír.

Nagy jelentőségű keleti fűszernövény a fahéj (Plin. 12, 42, 85: *cinnamomum, cassia*), melyet a rómaiak leginkább parfümként használtak, de füstölőként, ízesítőként és gyógyszerként is kedvelt volt. A fahéj távoli vidékekről érkezett: Taprobanéból, Burmából, Kínából, de a közvetítő kereskedők miatt tévesen Arábia és Kelet-Afrika területeihez illetve lakóihoz társították. A fahéj őshazája Srí Lanka (Ceylon), ma is itt termelik a legtöbb és legjobb fahéjat (*Cinnamomum verum*, cimetfa). A kasszia Dél-Kínában honos (*Cinnamomum cassia*, kassziafahéj). A kérge durvább, vastagabb, olajtartalma nagyobb, ezért aromája áthatóbb. Őrleménye, a kassziapor vörösesbarna. A kérge (*Cinnamomi cortex*) drog, antiszeptikus hatású, illóolaja gyógyászati alapanyag, felhasználja a kozmetikai ipar is. Sokáig azt gondolták, hogy a fahéjkéreg és a fahéjhajtás Szomáliából származó termékek, a fahéj leveléről pedig azt hitték, hogy Indiából származik. Strabón szerint Dél-India is termelt fahéjat. A fahéj sok, körülbelül 250 faja közül a legfontosabbak a ceyloni és a kínai fahéj. A Római Birodalomban a fahéj levele 60 *denariust* ért fontonként. Egy font fahéjból feldolgozott olajért viszont 300-400 *denariust* is kifizettek. A leveleket általában nagy mennyiségben ömlesztve importálták, és a fahéjolajat a birodalom műhelyeiben készítették. A legjobb fahéjkéreg a kínaiaktól érkezett, kevésbé jó minőségű a Malabar-partról. A legjobb minőségért 311 *denariust* fizettek, a legrosszabbért 5 *denariust*. A különböző aroma anyagokkal összekevert olaj ára 35-300 *denariusig* terjedt. Azok a speciális készítmények, amelyek virágokból és hajtásokból készültek, elérték az 1500 *denariust* is. Ezeket gyógyszerekhez, kenőcsökhöz, borokhoz használták fel, valamint temetésekhez füstölőként. Nero császár felesége, Poppaea halálakor több mint egy évnyi készletet égetett el ebből a fahéjból. Mivel az igény továbbra sem csökkent, a nyerskészleteket Szomáliából hozták be. A Római Birodalom fahéjhajtásokkal és kéreggel való kereskedelme tengeri úton történt, hasonlóan a bors kereskedelemhez. Ebbe a nemzetségbe tartozik a kámforfa (*Cinnamomum camphora*) is.

Plinius az illatszerek között az első helyen említi az indiai nárdust (Plin. 12, 26, 42: *spica nardi*), amely a Himalája magasabb részeiről származó évelő növény (*PME* 48; SALGÓ 1996, 105). Az ókorban a fahéjnál is jobban megbecsült volt az ebből nyert olaj, amelyet kenőcsök készítéséhez használtak, és alabástrom téglékben tároltak. Gyógyszerek alapanyagául és főzéshez használták. Plinius külön kiemeli a Gangesz mentén termő nárdust, amely mérges illatú. A gangeszi nárdust a *Periplus* (56) és az 1980-ban talált alexandriai papyrusz is felsorolja az indiai árucikkek között. A rómaiak a növény két részét importálták: a gyökerét és

a leveleit. A nagyobb levelek 40, a kisebbek 60, a legkisebbek 75 *denariust* értek. A nárdust többféleképpen nevezték, de ezek az elnevezések nem arról a területről származnak, ahol termelték, hanem azokról a vidékekről, amelyeken át érkeztek. Az igazi tüskés nárdusból készült olajra nagy igény volt az a Római Birodalomban, különösen a gazdag római hölgyek körében volt népszerű. Különleges és drága ételreceptekben is találunk példát a nárdus levél használatára a fahéjlevéllel együtt, például az osztrigaszószban. A nárdus levelet és a tüskét együtt használták fel a szarvashúshoz készült szószban. Apicius öt helyen említi receptjeiben a nárdust (Apic. 1, 13; 1, 16; 6, 5; 7, 6; 9, 13). Plinius szerint hamisítani is szokták, de a valódi nárdust fel lehet ismerni könnyű súlyáról, vöröses színéről, illatáról, de leginkább az ember száját kiszáritó kellemes ízéről. A gyógyszerlistákban a nárdus túske volt a leggyakrabban említett gyógyszer.

A *costum* (Plin. 12, 25, 41) neve a szanszkrit kushtha szóból származik, egy főleg Kasmír völgyeiben élő, magas törzsű, évelő növénynek a gyökere, melyet gyakran említenek a görög papiruszok is (*PME* 48; SALGÓ 1996, 105). Az apróra vágott gyökeret a rómaiak ételízesítőnek és illatszer alapanyagául használták. Apicius három receptjében említi (Apic. 1, 2; 1, 16; 7, 5).

Indiai fűszernövény a kardamon (Plin. 12, 29, 50: *cardamomum*), amely ma is a világ harmadik legdrágább fűszere. India és Srí Lanka termeli a legtöbbet. Apicius az emésztést segítő *oxygarum* hozzávalói között említi (Apic. 1, 20). Bár Vinidarius szerint a kardamon nélkülözhetetlen egy római háztartásban, Európában nem vált olyan népszerűvé, mint a többi keleti fűszer (Vö. J. WOJTILLA – A. WOJTILLA 1977).

A szezám (*Sesamum indicum*) Kelet-Indiából származik (Plin. 15, 28). Termése sok magvú, hosszúkás tok, amelyben lapos, 2-4 mm hosszú magvak találhatók. A magvak olajtartalma 40-60% közötti, így ma is Dél-Ázsia legfontosabb olajnövénye. Fő termesztője India. Hidegen sajtolva fogyasztják, melegen sajtolva kozmetikumokhoz, kenőanyagokhoz használják. Apicius római receptjei között is megtaláljuk a pirított szezámmagot (Apic. 6, 6; 8, 6).

A szerecsendió a valódi musátdió (*Myristica fragrans*) termése. A *macir* kifejezést már Plinius is használta egy piros fűszernövény kérgének megjelölésére (Plin. 12, 16, 32; 12, 43). A növény virágát *macis*-nak vagy *mastix*-nak is nevezik. A fa az Indiai-félszigeten honos. A levelek alakja és színe a babérhoz hasonló. A termés a szerecsendió, amelynek vékony héja fekete. Az érett mag a héjat felrepeszti.

A *bdellium* (Plin. 12, 19, 35) egy Északnyugat-Indiában honos kis fának (*balsamodendron*, helyi nevén mukul) áttetsző, illatos gyantája (PME 48; SALGÓ 1996, 105). A fa nedve az arab változatánál fehér, illatos, zsíros, az indiai változatánál fekete és nem illatos (GREGOR 1964,). Orvosi és szakrális célokat szolgált. Plinius megemlíti, hogy a legkiválóbb fajtája Baktriából származik (Plin. 12, 9).

A *storax* (Plin. 12, 55) egy fa illetve bokorszerű növény gyantája, melynek két fajtája van: a szilárd *storax* vagy *styrax officinalis*, melyet főképp füstölőszernek használtak, és a folyékony *storax liquidambar orientalis*, mely Egyiptomban és Kis-Ázsiában volt őshonos. Az utóbbit gyógyszerként használták, Indiába is szállították (PME 49; SALGÓ 1996, 106).

A *malabathrum* fái Északkelet-Indiában nőnek, szanszkrit nevük: tamalapatra (PME 56, SALGÓ 1996, 108). A fa leveleiből értékes illóolajakat nyertek, különböző, drága balzsamok alapanyagaiként szolgáltak. Apicius három receptjében említi (Apic. 1, 15; 9, 1; 9, 7).

Az ébenfa (*hebenum*) már az ókorban drága és keresett fának számított (Plin. 12, 8, 17). A leírások szerint a kérge puha és repedezett, a fa pedig a feketeszen csillogásához hasonló. Az indiai fajtáról Plinius azt írja, hogy cserjeszerű, mint a zanót, és egész Indiában megtalálható (Plin. 12, 9). Az etiópai fajta értékesebbnek számított, mert ebben nem voltak fehéres-sárgás foltok (GREGOR 1964, 70). A kivágott fa kőkemény és a vízben elmerül. Az ébenfa fája Fabius szerint nem lángol, de az izzó parázsra helyezve jó illatú füstöt ad (Plin. 12, 9). Az indiaiak királyi jogart, istenalakokat készítettek az ébenfából (GREGOR 1964, 71). Indiában is magas volt az ára, de Indián kívül az ébenfa az elefántcsonttal és az arannyal volt egyenértékű. Rómában először Pompeius mutatta be, a Mithridátés elleni háborúja után, ezután elterjedt a használata.

A legtöbb szantálfa (*Santalum*) Indiából került nyugatra. A szantálfa Indiában és Délkelet-Ázsiában őshonos, kis- vagy közepes termetű, gyökérparazita fa. Legjelentősebb fajtája a fehér szantálfa (*Santalum album*). Illatos, világossárgás vagy fehér fájából faragott dísz tárgyakat, bútort, díszdobozt készítenek ma is. Illatát évekig megtartja. A fából és a gyökérből desztillált, sárga szantálfaolajat vallási szertartásokhoz, illatszer- és szappangyártáshoz használják (WARMINGTON 1974, 215; MILLER 1969, 60; KARTTUNEN 1997, 162-163).

Az indiai fűgefá mesés méreteiről és csodálatos tulajdonságairól Plinius is ír: *vastis diffunditur ramis quorum imi in terram adeo curvantur ut annuo spatio infigantur; superiores eiusdem rami in excelsum emicant silvosa multitudine vasto matris corpore, ut LX passus pleraeque orbe colligant, umbra vero bina stadia operiant* (Plin. 12, 11, 22-23). A fűgefá

vagy banyanfa (*Ficus bengalensis*) kétlaki, több törzse is van. Az oldalágakat, amelyek súlyuknál fogva a talaj felé hajlanak, majdnem vízszintesek, s több száz méter hosszúak is lehetnek, támasztógyökerek tartják meg. Az egyik legnagyobb banyanfát Karttunen 1980-ban Calcuttában személyesen is megnézte, 477 léggyökérről számol be (KARTTUNEN 1997, 131-132). Plinius adatai, hogy a fügefa levele az amazonok pajzsához hasonlít és a gyümölcse kellemes ízű, tévesek (Plin. 12, 11, 23).

Indiai növényeket színezésre is használtak a Római Birodalomban. Ilyen volt az indigó (*Indigofera tinctoria*), egy tarka virágú félcserje, amely természetes állapotában még nem tartalmazza a festéket. Nagy kádakban, hideg vízben való erjesztéssel állítják elő a festékanyagot. Az indigókék festékből vörös és barna változatokat is előállítottak. A *Periplus* keletkezésének idején Barbariconból szállították az Induson (*PME* 39). Vitruvius említi, hogy az új növények beáramlása új lehetőségeket teremt (Vitr. 7, 9, 6; 10, 4; 14, 2). Plinius szerint az indigó fontos szerepet tölt be, különösen a római festészetben. A festők a fekete szín miatt a világos és árnyékos munkáknál használták, vízzel keverve gyönyörű kékeslila színt kaptak. A terméket sokféleképpen hamisították. A feketének 7, a kéknek 20 *denarius* volt az ára fontonként (Plin. 33, 57, 163; 35, 12, 30; 49; 25, 42-43; 27, 46; 32, 50).

Az indigónál szélesebb körben használták a *lyciumot*, amely a Himalája vidékén honos növény (*PME* 49; SALGÓ 1996, 106). A rómaiak a gyökeréből sárga kelmefestéket nyertek, szárát, gyümölcsét és gyökerének kergét pedig vérzéscsillapító szerként, sebek, hadisérülések gyógyítására használták (WARMINGTON 1974, 205-206). Kozmetikai szer is volt.

Unguenta

Krémek és parfümök

A latin *unguentum* kifejezés parfümöt és parfümözött kenőcsöt is jelöl. Plinius szerint a parfümöt a köztársaság idején erkölcsileg visszataszító luxusárunak tartották, és tiltották a használatát (Plin. 13, 5, 24). A császárság idején azonban már nagy tiszteletnek örvendett a nők és férfiak körében is. A legértékesebb illatanyagokat Közép- és Távol-Keletről (Arábiából, Indiából) importálták évente 100 millió *sestertius* értékben (Plin. 12, 41, 84). A jutányosabb árú parfümöket Campaniában állították elő. A Kr. u. 100 körül ismert aromaanyagok listája – melyeket részben folyékony parfümmé dolgoztak fel különböző kompozíciókban – 60 nevet tartalmaz. A luxusparfümök, mint például a júdeai balzsam egyes esetekben grammonként két *denarius*-ba kerültek, ami körülbelül egy munkás kétnapi munkájának megfelelő összeg volt. Közepes árfekvésben római fontonként (327 gramm) 5-17 *denariust* fizettek a parfümért (Plin. 12 *passim*). Az ókori emberek a nehéz, fűszeres és viszonylag édes parfümöket kedvelték. Plinius nehezményezi, hogy a parfüm illata, ha egy nő elhalad valaki mellett, azokat is vonzza, akik éppen mással vannak elfoglalva (Plin. 13, 4, 20). Túlságosan átható parfüm esetén azonban a tisztálkodás hiányának gyanúja merülhetett fel (Plaut. *Most.* 273; Cic. *Att.* 2, 1, 1; Mart. 6, 55); ez különösen az erőteljesen olcsó parfümillatot árasztó prostituáltaknál volt nyilvánvaló (Mart. 11, 93).

Plinius szerint az emberi test számára két folyadék a legkellemesebb: belül a bor, kívül az olaj (Plin. 14, 29, 150). Horatius hasonlóan a bort, a kenőcsöket és a rózsakoszorúkat az életöröm titkos jeleiként írja le (Hor. *Carm.* 2, 3, 13). Nagyon régi szokás a testet egyszerű zsiradékkal vagy olajjal bekenni. Az olaj egyrészt arra szolgált, hogy a bőrt a reggeli mosakodás (Hor. *Sat.* 1, 6, 123) vagy fürdő után újra simává tegye, másrészt a hidegtől és a megfázásos betegségek ellen védelmet nyújtott (Gal. 10, 481). Egyesek naponta többször is bekenték a testüket. (Sen. *Epist.* 86, 12). A gazdag emberek a termálfürdők látogatásakor saját rabszolgát hoztak magukkal, aki egy olajtartót vitt: *Iam Trimalchio unguento perfusus tergebatur, non linteis, sed palliis ex lana mollissima factis* (Petr. *Sat.* 28, 2). A növekvő gazdagsággal egyre több római használt parfümözött kenőcsöket. Bár az *unguenta exotica* árusítását, mint a keleti elkényelmesedés kifejezőjét a Kr. e. 189-ben kiadott cenzori rendelet megtiltotta, és egy korlátozó luxusellenes törvény még a Kr. e. 1. században is akadályozta, a császárság idején a parfümözött kenőcsök használata végérvényesen elterjedt. Felhasználási

területük kiterjedt az ünnepi lakomákra, melyeken az emberek kenőccsel bekenve jelentek meg, vagy ahol a vendéglátó vendégeit értékes kenőcsökkel ajándékozta meg azonnali használat céljából (Hor. *Epod.* 12, 8; Petr. *Sat.* 70). Felhasználták kultikus eseményekre, és – ritkábban – a halottak bebalzsamozására is (Tac. *Ann.* 16, 6, 2).

Plinius felháborodottan beszél a túlzásokról: a lábak bekenéséről, a magánfürdők kádjainak és falainak jó illatot árasztó kenőcsökkel való bedörzsöléséről (Plin. 13, 4, 21). Néhányan a mosnivalójukat is kenőccsel áztatták be (Mart. 8, 3, 10). Általánosan elterjedt volt azonban a haj bekenése – nemcsak a jó illat, hanem a csillogás miatt is (Hor. *Carm.* 3, 7, 8; Mart. 12, 38, 3; Plin. 13, 4, 23; Suet. *Vesp.* 8). A feltárásokon előkerült számos ólomból, agyagból és üvegből készült olajtartó (*unguentaria*, *balsamaria*) is a kenőcs széles körű használatát bizonyítja.

A kenőcs alapanyagaként olajos magvakból préselt zsírszubsztancia (*corpus*) szolgált, amelybe illatanyagként illóolajakat (*sucus*) dolgoztak be. Ezekhez színező anyagokat és illatrögzítőként gyantát vagy gumit adtak (a desztillálási eljárás nem volt elterjedt) illetve a zsírszubsztancia megavasodása ellen tartósítószerként sórt használtak (Plin. 13, 2, 7).

Egy kenőcs ára attól függött, hogy mennyi illatanyagot használtak fel és mennyire álltak ezek rendelkezésre. A legszélesebb körben elterjedt és valamennyire elérhető árú kenőcsök közé azok tartoztak, amelyeket rózsaoaj alapon állítottak elő. A „rózsaország” Campania fővárosával, Capuával egyike volt a kenőcsök fő előállítási helyének. Jóval drágábbak voltak az Egyiptomból és Iudaeából behozott kenőcsök, amelyek egy részének tucatnyi alkotórésze is volt. Különösen a nárdus kenőcsöt becsülték sokra, melynek illatát gyakran utánózták (Plin. 13, 2, 16). Kiváló terméknek számított a parthus királyok számára előállított és ezért királybalzsamnak elnevezett termék (*unguentum regale*), amely 25 anyagból állt, többek között nárdus, mirha, fahéj, henna, krókusz, majoranna és lótosz kellett hozzá (Plin. 13, 2, 18). A legtöbb kenőcs kimondottan luxuscikknek számított (*luxuriae materies*, Dig. 15, 3, 3, 6). A kenőccsel kereskedők valamint a kenőcs-gyártók a jómódú iparúzők közé tartoztak. Egyes gazdag háztartásokban voltak olyan szolgák, akik csak a kenőcsök kezeléséért voltak felelősek (*ab unguentis*, CIL VI 9098; Petr. *Sat.* 74)

A kenőcskereskedőket (*unguentarii*) már a köztársaság idején megemlítik, Cicero ezt a szakmát a *sordidae artes*, az „alacsony rangú mesterségek” közé sorolja (Cic. *De off.* 1, 50). A császárság idején a kenőcsök társadalmi elfogadottságának, értékének növekedésével együtt megnőtt a kenőcskereskedők megbecsülése, és számuk is növekedett. Erről tanúskodik egy „parfüm utca” is Rómában, ahol sok kenőcsbolt működött (*vicus unguentarius*). Az egész római világ területén feliratok igazolják a kenőcskereskedők létezését, akik gyakran – más

szakmákhoz hasonlóan – ipartestületekbe tömörültek (CIL IV 609). A kenőcsök és parfümök magas árai miatt ezek a szakmák jövedelmező mesterséggé váltak. Olcsó hamisítványok előállításának és eladásának formájában előfordultak csalások is, különösen exkluzív parfümök esetén (Plin. 13, 3, 19). A Petronius (*Sat.* 74) alapján felvetett elképzelés azonban, miszerint a kenőcskereskedők kozmetikai tanácsadás kapcsán házasságközvetítőként is felléptek volna, vitatott (HUG 1920, 1860). Az *unguentarius* szakmán belül kifejezett rétegződésekről beszélhetünk, a skála a gazdag nagykereskedőtől a rabszolga státuszú eladóig terjedt. A parfümök és a kenőcsök gyártóit is az *unguentarii* kifejezéssel illették. Az itáliai kenőcsgyártás központja Campania volt (Capua, Nápoly). Egy pompeji freskó a Casa dei Vettii-ben bemutatja a termelés folyamatát a kenőcsök eladásáig: a kenőcsalapanyag előállítását olívaolaj kipréselésével; az olaj hevítését, melybe az aromaanyagokat dobják, és a szekrényben őrzött flakonok eladását.

Állatok és állati eredetű termékek Indiából

A legtöbb forrás megemlíti az állatokkal és állati eredetű termékekkel való kereskedést a Római Birodalom és India közötti áruforgalomban. A drágakövekkel és növényekkel összehasonlítva azonban jelentősége kisebbnek tűnik (WARMINGTON 1974, 145). Az állatok tengeri szállítása számos nehézségbe ütközött (rakodótér, tisztántartás, táplálás, tengeri betegség lehetősége), és a kikötői leírásokban sem találkozunk az állatok felsorolásával, így valószínű, hogy azokat elsősorban szárazföldi útvonalon szállították. Az állatszállítványok esetében az adó mértéke magasabb volt, kivételt képeztek a *senatori* megrendelések. Jellegzetes indiai export állat volt az elefánt, a tigris, a fekete sörényű oroszlán, a hiúz, az egyszarvú rinocérosz (Plin. 8, 29, 71 – 8, 31, 76), a kutya (Dion Chrys. 3, 3, 130), a kígyó, a majom és a különböző madarak (Colum. 8, 8, 10), Rómában közülük különösen a pávát és a papagájt kedvelték (WARMINGTON 1974, 146-147; SIDEBOTHAM 1986, 20).

Plinius kora szemléletének megfelelően úgy tekintett a világra, hogy az bizonyos módon isteni. Az ember van a középpontban, mert a gondviselés az egész világot az ember hasznára teremtette (FRENCH 1994, 248). A természetrajzi érdeklődés a világ dolgai iránt részben arra irányult, hogy a gondviselés milyen emberi célra szánta ezt, részben pedig gyakorlati és morális érdeklődés arra vonatkozóan, hogy megfelelően használják-e azokat. Minden természeti dolognak megvolt a maga jellegzetessége és ereje – önmozgók voltak és nem egy felülről irányított rendszer részei, és a mozgásaik az emberre irányultak (FRENCH 1994, 248). Plinius – a görögökkel ellentétben – nem érdeklődött ezen erők okai iránt, de azt gondolta, hogy még több erőt lehet és kell megtalálni. Rendszer volt a dolgok között, mivel egy közös isteniségben vettek részt, mint az egész részei. Így a jóslatok lehetségesek voltak, de nem az istenek és a szokásosan hozzájuk kapcsolt állatok közötti speciális kapcsolatok révén. Összhangban van ezekkel az elképzelésekkel, hogy Plinius átveszi és felhasználja a mások által írt *historia*-kat. Az állatokról és növényekről szóló leírásai ennek megfelelően készültek. Legtöbbjükben megtaláljuk a következő elemeket. A növény vagy állat fő jellegzetességeit, amit a gondviselés az ember hasznára adott, így a fizikai, az orvosi és az erkölcsi tulajdonságokat. Tanulmányozza a többi élőlényhez fűződő viszonyát, a szimpátiákat és antipátiákat, mint belső erőinek, egyedi tulajdonságainak megnyilvánulását. Érdeklődése kiterjed az állat emberekkel és művészettel való kapcsolatára, hogyan váltak ismertté és

hogyan vettek részt az emberi művészetek fejlődésében. Elemzi a velük kapcsolatos szakmai ismereteket és csodás eseményeket (FRENCH 1994, 248). Az állatokat tehát mint az ember számára hasznos élőlényeket vizsgálja.

Az állatok bemutatását Plinius a legnagyobb és legkülönlegesebb állattal, az elefánttal kezdi. Az elefántokat térségtől függően különböző feladatokra használták: Indiában teherhordásra (Plin. 6, 22, 66; 8, 1), Rómában a cirkuszi játékokon szórakoztatásra (Plin. 8, 6), és nagy szerepet játszottak az ókori hadviselésben is. Agyarából, az elefántcsontból (*ebur*) a legkorábbi időktől kezdve dísz tárgyakat készítettek: fésűt, ékszert, domborművet, szobrot, intarziámunkákat. A római császárkor fényűzéséhez tartoztak az elefántcsontból faragott asztalok és ágylábak (Plin. 8, 4, 7-8, 10, 31; 12, 2; *PME* 49, 56; Strab. 2, 1, 14; Catull. 64, 48; Dion Chrys. 79, 4; *HA, Firmus* 3, 4-6; Pausan. 5, 12, 3; Verg. *Georg.* 1, 57; Cass. Dio 75, 4, 6; Hor. *Carm.* 1, 31, 6; Stat. *Silv.* 3, 3, 94-95; 4, 2, 38-39; Mart. 5, 37, 5). Indiai, elefántcsontból faragott szobrot találtak Pompejiben, mely bizonyítja a Római Birodalom és India közötti kereskedelem fennállását már Kr. e. 79 előtt (CIMINO 1994, 119-122). A szobor valószínűleg *Laksmi*t ábrázolja, a hindu szerelem és termékenység istennőt. Hasonló szobortörödékeket feltártak Ternél is. Az elefánt húsát az Arab-öböl mellett élő *troglodytá*k megették, bőréből a *numidiai*ak pajzsokat készítettek (Strab. 17, 828; Oros. 5, 15). Indiában régtől fogva használtak harci elefántokat (Plin. 8, 8; 6, 22, Curt. Ruf. 8, 13; Aelian. 17, 29) páratlan erejük, idomíthatóságuk és az ellenséges gyalogságra és lovasságra gyakorolt pszichológiai hatásuk miatt. Plinius India leírásánál jellemzi az egyes királyok haderejét, és megadja, hogy hány elefánttal rendelkeznek. A leggazdagabb nép, a *prasi*usok királya 9000 elefántot tartott seregében (Plin. 6, 22, 68), de Plinius említ olyan királyt, akinek csak 10 elefántja volt, sőt olyat is, akinek király létére egy elefántja sem volt (Plin. 6, 22, 73). Az elefántvadászat és idomítás az egyik legnehezebb munkának számított Indiában, amit csak egy meghatározott „félíg vad” réteg végzett (Plin. 6, 22, 66). Az első európai uralkodó, akinek seregében elefántok vonultak, Nagy Sándor volt (Pausan. 1, 12, 3), de valószínűleg csak teherhordásra használta azokat (Curt. Ruf. 12, 9). Itáliában az elefántokat Plinius műve szerint a Pyrrhossal vívott háború során ismerték meg, Kr. e. 280-ban. Mivel *Lucaniában* láttak először elefántot, *boves Lucae*-nak nevezték (Varro 1, 6, 3; Plin. 8, 6; Lucr. 5, 1301; Liv. *Ep.* 13). Rómában csak öt évvel később, Kr. e. 275-ben tűntek fel egy diadalmenetben. Lucretius szerint az indiai elefánt elég ritka látvány volt Rómában, diadalmenetekben kocsi elé fogták, de harcban ritkán alkalmazták őket (Lucr. 2, 540). Az afrikai elefántokat a karthágóiak révén ismerték meg a rómaiak (Liv. 31, 36, 4). A *senatus* megtiltotta az elefántok Rómába történő szállítását, de a rendelet Kr. e. 114-ben történt visszavonása megindította a beáramlást. Az

állatok importálása nagy üzleti lehetőség lett, az üzletkötők specializálódtak az egyes állatfajokra (WARMINGTON 1974, 151). A harci elefántok alkalmazásának korszaka a császárkor elején már letűnt, Plinius rámutat az állatok viselkedésének kiszámíthatatlanságára. A görög és római források gyakran említik az elefántokat, az első értesüléseket talán Megasthenész vagy Onesikritos közölte róluk. Strabón írja, hogy nemcsak Onesikritos, hanem mások is azt állítják, hogy az indiai elefántok nagyobbak és erősebbek a libyaiaknál (Strab. 15, 1, 43). Az 1. századi M. Valerius Probus hasonlóan ír: *India mittit ebur, sed et Africa, sed maiores sunt in India elephantum* (Prob. 1, 57). Ugyanez jelenik meg Curtius Rufus művében: *elephantorum (in India) maior est vis, quam quos in Africa dormitant* (Curt. Ruf. 8, 9, 17), és Pliniusnál is: az afrikai elefánt fél az indiaitól, még pillantást sem mer rá vetni, hiszen méretében az indiai nagyobb (Plin. 8, 11). Ismereteink szerint az elefántnak ma két faja él: az afrikai vagy bozóti (*Loxodonta africana*) és az indiai vagy ázsiai (*Elephas maximus*). Ma az afrikai elefánt jelentősen nagyobb, mint az indiai. Az ókorban azonban létezett egy másik afrikai elefánt is, az erdei (*Loxodonta africana cyclotis*). Az erdei elefánt felépítése, mérete jelentősen eltért a bozóti társától, kisebb volt annál, és könnyebben lehetett idomítani. Élőhelyük a Vörös-tengertől az Atlaszig terjedő területen lehetett. A Ptolemaiosok és a karthágóiak ezt a kisebb, erdei elefántot használták a hadjáratokban (KÁDÁR 1984, 301). A kutatás tehát alátámasztja az ókori szerzők állítását. Plinius Onesikritosra hivatkozva megjegyzi, hogy a Taprobanén élő elefántok sokkal nagyobbak és harciasabbak, mint az indiaiak (Plin. 6, 24, 81). Pliniust követi Solinus (53, 3), Martianus Capella (6, 696), és Sevillai Isidorus is (14, 3, 5), de Onesikritos kijelentése nem igazolható.

Az indiai oroszlán már Sulla és Pompeius diadalmeneteiben feltűnt, Catullus is tudta, hogy Indiából való az állat. Aelianus azt állította, hogy a fekete sörényű oroszlánok az indiaiak. Plinius megkülönböztetett sörényes vagy sörény nélküli oroszlánokat, amiket Gujarat és India más részein lehet megtalálni (Plin. 8, 53; Catull. 45, 6-7; Aelian. 17, 26; Strab. 16, 1, 24; 16, 4, 15 és 18; 17, 2, 2; 17, 3, 4; WARMINGTON 1974, 147). Amikor Plinius az egzotikus, messzi vidékekről származó állatokról ír, két részlettel egészíti ki a beszámolóját: hogyan lehet azokat fogságba ejteni, és mikor jelentek meg Rómában. Számára az állatok csapdába ejtése is művészet, ami folyamatosan fejlődik. Plinius szerint az oroszlánokat régebben vermekkel, manapság viszont fejükre dobott köpenyekkel ejtik el. Ezt a megoldást a cirkuszban is alkalmazták látványossággént (FRENCH 1994, 250).

Jellemző indiai állat a tigris is, de valószínűleg ezek az állatok nem alkották a római-indiai kereskedelem szerves részét. Az Augustus és Claudius idejében bemutatott tigris az indiai

követ ajándéka lehetett (WARMINGTON 1974, 149). Plinius feljegyzi, hogy Scaurus hozta Rómába az első tigrist, leírása azonban nem pontos az állatról (Plin. 8, 25, 65-66; Iuv. 15, 163). A következő századokban domborműveken és mozaikokon megjelenik a tigris élethű ábrázolása.

Élő állatként hozták Rómába Indiából a kígyót (Strab. 15, 1, 45). Pitonokat Indiából, Srí Lankáról, Burmából, Malajziából és Indokínából szállítottak (WARMINGTON 1974, 156). Augustus is kiállított pitonokat és más különleges kígyókat (Suet. Aug. 43; Cass. Dio 69, 16; Aelian. 4, 36; 12, 32; 17, 2).

A madarak közül a szép tollazatú papagáj volt a legnépszerűbb a gazdag római családokban (Plin. 10, 58, 117; Pausan. 2, 28, 1; Ptol. 7, 2). Ismerték már a görögök is, Ktésias és Aristotelész is megemlíti, a hellenisztikus kortól kedvenc háziállat volt. Kedveltségüket főleg a beszéd megtanulására való képességüknek köszönhatték. A kedvenc papagáj halálát Ovidius (*Am.* 2, 6) és Statius (*Silv.* 2, 4) is megénekelték. A leírások alapján a gyűrűs nyakú papagájt (*Psittacus torquatus*) és az „alexandriai” papagájt (*Psittacus Nepalensis*) szállították. A gyűrűs nyakú papagáj a nevét a hím nyakán található zöld és piros gyűrűről kapta. Az „alexandriai” fajta nagyobb, hatalmas csőre van, és a hím nyaka körül rózsaszín toll látható. Ezek a fajok Indiában, Srí Lankán, Burmában, Kínában és Afrikában élnek. Az állatokat valószínűleg szárazföldi úton szállították. A papagáj ábrázolása ékszereken, gemmákon is feltűnik (WARMINGTON 1974, 153-154).

A pávát elsősorban szép tollazata miatt importálták Indiából, a farktollaiból legyezőt készítettek. Húsa is kedvelt étel volt (Lucian. 23; *HA, Elagab.* 20, 5). A monda szerint Héra pávává változtatta Argost, és szemeivel díszítette a madár tollait (Aelian. 11, 33). Szárnya szép, de alkalmatlan a repülésre, így a páva az önhittség, a gőg, valamint az üres dicsőség szimbóluma lett (GREGOR 1964, 66).

Az állati eredetű termékek közül a már említett elefántcsont mellett a teknőcpáncél volt igen jelentős (*PME* 56, 63, Pausan. 8, 23, 9; Strab. 2, 1, 14; Apul. 10, 34). A világon felhasznált legtöbb teknőchéj Srí Lankáról és a Maláj-félszigetről származott. A mai kereskedelemben leggyakrabban előforduló teknőcpáncélt az India körüli vizekben gyakori *Chelonia imbricata* teknősfaj szolgáltatja. Felhasználása Rómában a Kr. u. 1. században vált széleskörűvé. A nagyobb teknősök páncéljából székeket, kerevetek és egyéb bútorok intarziáit készítették, a kisebbekből gyűrűket, brossokat, fésűket faragtak (SALGÓ 1996, 102).

Indiai elefántcsont szobrocska Pompejiből CIMINO 1994.

TAPROBANÉ

Taprobané, a gyöngysziget

(Plin. 6, 24, 81-91)

Plinius *Naturalis Historia* című művében Taprobané,³¹¹ a drágakövekben, gyöngyökben gazdag sziget bemutatása különbözik a többi száraz, adatokkal, népnevekkel, felsorolásokkal tűzdelt földrajzi leírástól. A távoli, titokzatos sziget minden korban és kultúrában alkalmasnak tűnik egy idealizált világ képének megteremtésére. A kor problémáitól elszakadni vágyódó ember képzeletében a messze fekvő sziget egy ősi, tisztább erkölcsű világ színhelyeként jelenik meg, ahol béke, nyugalom és igazságosság uralkodik, ahol megvalósul az elérhetetlen boldogság. Taprobané szigetének leírása lehetőséget nyújt Plinius számára, hogy hangot adva személyes véleményének, felhívja a figyelmet kora, a Kr. u. 1. század Római Birodalmának társadalmi és erkölcsi problémáira.

Ebben a fejezetben áttekintjük Taprobané történeti forrásait, valamint az antik szerzők ismereteit a szigetről. Jegyzetekkel ellátva közöljük Plinius 6. könyvéből a 24. fejezet magyar fordítását, és a szakirodalom segítségével választ keresünk a szöveghez kapcsolódó legfontosabb kérdésekre.

Srí Lanka ókori történetének legfontosabb forrásai a páli krónikák, amelyek alapvetően vallási elbeszélések, fő témájuk a théraváda buddhizmus. A krónikákat buddhista szerzetesek írták, akik eléggé egyoldalúan számolnak be az eseményekről. Megemlékeznek ugyan a királyokról, uralkodási éveikről, de a krónikákban az uralkodók vallási jellegű cselekedetei kapnak kiemelt szerepet. A külső támadásokat, felkeléseket, a különböző függetlenségi harcokat csak ritkán jegyezték le. A szigeten található több mint 2500 felirat kiegészíti, és számos esetben alátámasztja a páli krónikák kijelentéseit. A feliratok keletkezése a Kr. e. 3. és a Kr. u. 5. század közötti időszakra tehető, többségük a buddhista szerzetesek lakóhelyén, barlangokban került elő, oszlopokra, kőfalakra, kőtáblákra vésve. Ezek a feliratok is elsősorban a királyok vallási aktivitására, a királyi család tagjaira, a hívekre vonatkozó megjegyzéseket tartalmaznak, de az adózáshoz és az adminisztrációhoz is értékes információkat adnak. A sziget régészeti emlékei jelentősen hozzájárulnak Srí Lanka

³¹¹ Srí Lanka (1972-ig Ceylon) szigetének ókori elnevezése.

történelmének jobb megismeréséhez. A régi városok, különösen a főváros, Anurádhapura, valamint Szígirija, Mihintalé és Polonnaruva feltárása, az itt talált épületek és festmények, az építkezésekhez használt téglák alakjának és méretének vizsgálata értékes segítséget nyújtanak a datálás problémájához. A pénzérme-leletek a kereskedelem fejlettségére és kiterjedésére utalhatnak, bár úgy tűnik, hogy a szigeten talált érmék többsége Dél-Indiából érkezett.³¹² Forrásértékűek az irodalmi munkák, az eposzok is. A páli nyelvű *Dipávansza* a sziget genealógiáját tartalmazza a Kr. u. 4. századból, míg a *Mahávansza*, a „Nagy krónika” a Kr. u. 5. századból származik.³¹³ Srí Lanka történelmére vonatkozóan találunk néhány utalást a nagy szanszkrit eposzokban (*Rámájana*, *Mahábhárata*), a Maurja-dinasztia forrásaiban, így Kautilja *Arthasásztra* művében és Asóka felirataiban, a tamil és a szingaléz irodalomban, valamint kínai és tibeti feljegyzésekben is.³¹⁴

A görög-római világ földrajztudósai a messzi Indiától délkeletre fekvő területet a déli földrészen elterülő önálló kontinensnek gondolták. Az északi földrész tömegének ellensúlyozásául szükségesnek tartották egy társföldrész létezését, és ezt az *antichthonok* földjének nevezték. Említést tesz erről Cicero,³¹⁵ Pomponius Mela,³¹⁶ Plinius,³¹⁷ és a 3. századi Solinus is.³¹⁸ Plinius szerint Nagy Sándor hadjárata idején már megtudták, hogy Taprobané egy sziget, és nem a déli földrész kontinense. A sziget római körülhajózása azonban csak később, a 2. századi Ptolemaios idejében valósult meg.³¹⁹

A Taprobanéről szóló első nyugati leírások olyan szerzőktől származnak, akik sohasem jártak ezen a területen. Az általuk közölt adatok így érthetően nagyon eltérőek, és igen sok mesés elemet tartalmaznak. Az írók különbözőképpen tudósítanak arról, hogy hol helyezkedik el Taprobané, milyen messze van Indiától, és mekkora a sziget. Nearkhos szerint a Kismedve és a Nagymedve csillagkép India déli részénél eltűnik. Megasthenés egyetért ezzel a véleménnyel,³²⁰ Eratosthenés azonban elutasítja, és Daimakhos feljegyzéseire hivatkozva kijelenti, hogy a Kismedve csillagkép mindig látható a Fahéj föld

³¹² Az 1. és a 2. századból Nero, Vespasianus, Traianus, Hadrianus és Lucius Verus uralkodási idejéből származó római pénzérméket találtak a szigeten. A 4. és 5. századból már nagyobb mennyiségben kerültek elő római érmék. Lásd ehhez: MILLER 1969, 236; TURNER 1989.; THAPAR 2003, 557-558.

³¹³ *The Mahavamsa or the Great Chronicle of Ceylon*. Translated into English by Wilhelm Geiger. London 1964. A *Mahávansza* függeléke a *Csülavansza*, a 13. századból származik. A krónikához kommentárok is készültek: a *Vamszatthappakászini*, a *Vinaja Pitaka*, a *Szamanapászádiká* és a *Szihalavatthu*.

³¹⁴ A sziget történeti forrásairól jó összefoglalást nyújt: SCHWARZ 1974 JAH, 22-24.

³¹⁵ Cic. *Tusc.* 1, 68.

³¹⁶ Mela 3, 70.

³¹⁷ Plin. 6, 24, 81.

³¹⁸ Solin. 53, 1.

³¹⁹ WARMINGTON 1974, 63; 120.

³²⁰ Vö. Strab. 2, 1, 20.

lakói számára, akik Meroétól³²¹ 3000 *stadiumra* délre élnek. Az alexandriai csillagász szerint Meroé ugyanazon a szélességen fekszik, mint India déli része.³²² Strabón vitába száll az utóbbi szerzők véleményével, és különösen Daimakhost nagyon megbízhatatlannak tartja.³²³ Plinius leírja, hogy Taprobanén nem látható az északi sarkcsillag, ezért a hajósok ott nem tudnak tájékozódni a csillagok segítségével.³²⁴ A földrajztudósok eltérően vélekednek arról is, hogy India és Taprobané között mekkora a távolság. Nehezíti a meghatározást, hogy a szerzők különböző viszonyítási pontokat jelöltek ki. Onesikritos azt állítja, hogy az Indus alsó folyásától húsznapos utazás során juthatunk el Taprobané szigetére.³²⁵ Megasthenés megerősíti ezt a számadatot, Eratosthenés viszont az utazás időtartamát hét napban állapítja meg.³²⁶ Plinius egymás mellett közli mindkét véleményt, és hozzáfűzi azt is, hogy Eratosthenés idejében újfajta hajókat építettek, amelyek megkönnyítették és lerövidítették az utazást India és Taprobané között.³²⁷

Az ókori szerzők a sziget nagyságát a valóságosnál többre becsülték. Eratosthenés az észak-déli hosszúságát 7000 *stadiumra*, vagyis valós méretének háromszorosára, míg a kelet-nyugati kiterjedését 5000 *stadiumra*, vagyis négyszeresére értékelte. Strabón azt írja, hogy Taprobané területe nem kisebb Britanniánál.³²⁸ Ptolemaios a valóságnál tizennégyszer nagyobb területűnek írta le Taprobanét.³²⁹ A 2. századi Arrianos Indiáról szóló könyvében Nearkhosra és Megasthenésre támaszkodik, Taprobanét egyáltalán nem említi. Kortársa, Ptolemaios ellenben részletes földrajzi leírást ad a szigetről, és felsorolja a termékeit is: rizs, gyömbér, méz, berill, zafir, arany, ezüst és más érc, valamint tigrisek és elefántok.³³⁰ A tigrisek kivételével a lista valószínűleg megfelel a valóságnak.³³¹ Strabón közli, hogy Taprobané gyakran küld elefántcsontot, teknőcpáncélt és egyéb termékeket az indiai piacra.³³² Strabón korában ugyanis a nyugati kereskedők a taprobanéi árukat az indiai partokon található tamil és malabari piacokról szerezték be.³³³ Ptolemaios azonban már beszámol olyan római kereskedőkről is, akik közvetlenül a szigettel kereskedtek, és körbehajózták azt. A szerző

³²¹ Meroé – jelentős ókori város a Nílus mentén.

³²² Strab. 2, 5, 35-36. Vö. DIHLE 1978, 567.

³²³ Strab. 2, 1, 9.

³²⁴ Plin. 6, 24, 83.

³²⁵ Vö. Strab. 15, 1, 15.

³²⁶ Vö. Strab. 15, 1, 14.

³²⁷ Plin. 6, 24, 82.

³²⁸ Strab. 2, 5, 32. Hasonlóképpen Aristoteles: *De Mundo*. 3. Pseudo-Arisztoteles: *A világrendről*. Fordította: Bugár I. *Magyar Filozófiai Szemle* 42 (1998) 299-337.

³²⁹ WARMINGTON 1974, 118.

³³⁰ Ptol. 7, 4, 1.

³³¹ WARMINGTON 1974, 118.

³³² Strab. 2, 1, 14.

³³³ WARMINGTON 1974, 119.

lelkes előrejelzése, miszerint Taprobané rövid időn belül az Indiai-óceán térségének kereskedelmi központja lesz, csak később, a 6. században következett be.³³⁴

A latin nyelvű szerzők közül elsőként Ovidius említi Taprobané nevét *Epistulae ex Ponto* című művében.³³⁵ A Caligula és Claudius császárok idejében alkotó Pomponius Mela *De corographia* című munkájában bizonytalanul jegyzi meg, hogy Taprobané vagy egy nagy sziget, vagy egy másik kontinens része. A szerző azt állítja, hogy a terület lakott, és a hagyomány szerint még senki sem járta körül, ezért a többség véleményével szemben inkább az utóbbi elképzelést tartja valószínűnek.³³⁶ Plinius az első római *auctor*, aki részletesen ír a szigetről,³³⁷ a későbbi szerzők elsősorban az ő munkáját használják forrásként. A Hadrianus korabeli Ampelius a leghíresebb szigetek között említi keleten Taprobanét, nyugaton Britanniát.³³⁸ Solinus *Collectanea rerum memorabilium* című munkájának legfontosabb forrása Plinius, de Mela művét is felhasználta. Solinus törekszik az olvasmányosságra, ezért Plinius tömör mondatait értelmezi és magyarázza, de eközben jelentős tévedéseket is ejt.³³⁹ A 4. századi Avienus szerint Taprobanén rút elefántok élnek.³⁴⁰ Martianus Capella *De nuptiis Philologiae et Mercurii* című munkájában részletesebben jellemzi a szigetet, elsősorban Plinius és Solinus műveire támaszkodik.³⁴¹ A 6. századi Palladius azt írja, hogy a Taprobané szigetén élő emberek, akiket Boldogoknak neveznek, nagyon hosszú ideig, 150 évig is élnek a hihetetlenül kellemes éghajlatnak és az isteni akarat titokzatosságának köszönhetően.³⁴² Iordanes, gót származású történetíró, tíz nagyon megerősített városról hallott Taprobanén.³⁴³ A 7. század nagy jelentőségű alkotója, Sevillai Isidorus *Etymologiae* című művében két helyen is jellemzi a szigetet. Leírása szerint drágakövek és elefántok teszik híressé, másutt földrajzi elhelyezkedését és méretét is megadja.³⁴⁴ Pliniust idézi, miszerint egy folyó választja

³³⁴ WARMINGTON 1974, 120; 124.

³³⁵ Ovid. *Pont.* 1, 5, 79-80: *Quid tibi, si calidae, prosit, laudare Syenae / aut ubi Taprobanen Indica tingit aqua.*

³³⁶ Mela 3, 70: *Taprobane aut grandis admodum insula aut prima pars orbis alterius. Id parcius dicitur, sed quia habitat nec quisquam circum eam isse traditur, prope verum est.*

³³⁷ Plin. 6, 24, 81-91.

³³⁸ Ampelius 6, 12: *Clarissimae insulae...in Oceano ad Orientem Taprobane, ad Occidentem Britannia.*

³³⁹ Solin. 53, 1-23. Tévedései: 53, 4; 53, 11; 53, 21.

³⁴⁰ Avienus: *Descriptio orbis terrae* 777: *insula Taprobane gignit taetros elephantos.*

³⁴¹ Mart. Cap. 6, 696-699.

³⁴² Palladius, *Comm.* 5: *Inter quos cum consuetudinem magnam per diutinum tempus habuisset, voluit etiam ad illam insulam quae Taprobane vocatur accedere, in qua illi quibus Beatorum nomen est vivunt aetate longissima. Nam usque ad centum et quinquaginta annorum perveniunt senectutem, propter incredibilem aurarum temperiem et incomprehensibilem divini iudicii voluntatem.*

³⁴³ Iord. *Get.* 6: *Taprobanem quoque, in qua (excepto oppida vel possessiones) decem munitissimas urbes decoramus.*

³⁴⁴ Isid. *Orig.* 14, 3, 5: *insulam quoque Taprobanen gemmis et elephantis refertam. Isid. Orig.* 14, 6, 12: *Taprobane insula Indiae subiacens ad Eurum, ex qua Oceanus Indicus incipit, patens in longitudine octingentis septuaginta quinque milibus passuum, in latitudine sescenta viginti quinque milia stadiorum. Scinditur amne interfluo, tota margaritis repleta et gemmis; pars eius bestiis et elephantis repleta est, partem vero homines tenent. In hac insula dicunt in uno anno duas esse aestates et duas hiemes et bis floribus vernare locum.*

ketté a szigetet, és az egész terület tele van gyöngyökkel és drágakövekkel. Megemlíti, hogy Taprobané egyik részét vadállatok és elefántok, a másik részét emberek lakják, valamint, hogy ezen a szigeten kétszer van nyár, és kétszer van tél egy évben. Isidorus enciklopédiája készítésekor példaképének tekintette Plinius munkamódszerét, alaposságát, a *Naturalis Historia* felépítését, sokoldalúságát.³⁴⁵ Plinius és Isidorus munkáinak érdeme, hogy jelentősen hozzájárultak az antik tudásanyag megőrzéséhez és átörökítéséhez.

A magyar fordítás a *Sammlung Tusculum* szövegkiadása alapján készült (BRODERSEN 1996). A 88. *caput*-nál azonban Detlefsen (1866, 1904) kiadásait követtem: az *ibi feras* helyett a *sibi Seras* alakokat használtam.³⁴⁶ A szöveg értelmezéséhez és a jegyzetek készítéséhez ezen kívül felhasználtam az ún. G. Budé-sorozat megfelelő kötetét (ANDRÉ - FILLIOZAT 1980), valamint CONTE (1982) munkáját.³⁴⁷ Plinius Loeb sorozatban megjelent angol fordítását és a magyar nyelven megjelent fordítás részleteit helyenként kritikával kell fogadni.³⁴⁸

Plinius: *Naturalis Historia* 6, 24, 81-91.

81. Hosszú időn át úgy gondolták, hogy *Taprobane*³⁴⁹ a földkerekség egyik kontinense, és az *antichthonok*³⁵⁰ földjének nevezték. Nagy Sándor uralkodása és hadjárata idején állapították meg, hogy ez sziget.³⁵¹ *Onesicritus*,³⁵² Nagy Sándor hajóhadának parancsnoka jegyezte le,

³⁴⁵ BRUNHÖLZL 1975, 77-78.

³⁴⁶ André – Filliozat szövegkiadásában hasonlóan döntött, a *Tusculum* és a torinói szövegkiadás Mayhoff (1906) alakjait követte. Plinius szóhasználatát, stílusát vizsgálva megállapíthatjuk, hogy a szerzőre nem jellemző a *fera*, *-ae f* – vadállat szó emberekre való használata; vö. *Thesaurus Linguae Latinae*. Vol. VI. cols. 602-608; *Oxford Latin Dictionary*. Ed. P. G. W. Glare, Oxford 1997.

³⁴⁷ A francia szövegkiadás változatainak használatát nem találom indokoltnak: a 81. *caput*-ban a *Palaegoni* alak szerepel *Palaeogoni* helyett, a 84. *caput*-ban az *Id accidi hoc modo* mondatrészen inkább az *accidit* a helyes alak, a 89. *caput*-ban a *luxuriae nostra cumulus* kifejezésben a *nostrae* alak a nyelvtanilag szabályos forma.

³⁴⁸ RACKHAM 1942; VÁCZY 1973.

³⁴⁹ *Taprobane* – Taprobané görög eredetű neve a páli *Tambapanni* (szanszkrit *Támaparni*) szóból származik.

³⁵⁰ *antichthonok* – az ókori elképzelés szerint a világ déli féltékéjének lakói. A név görög eredetű, jelentése szó szerint: a szemben lévő föld lakói. Mela 3, 70. Solin. 53, 1: *Taprobanem insulam, antequam temeritas humana exquisito penitus mari fidem panderet, diu orbem alterum putaverunt et quidem quem habitare Antichthones crederentur*. Vö. Cic. *Tusc.* 1, 68: *quarum altera quam nos incolimus..., altera australis, ignota nobis, quam vocant Graeci antikhthona*.

³⁵¹ Nagy Sándor hadjárata idején – a makedón király Kr. e. 327-ben vezette hadjáratát Indiába. Csapatainak kimerültsége és zendülése Kr. e. 325-ben visszatérésre kényszerítette. Vö. Solin. 53, 1: *Verum Alexandri Magni virtus ignorantiam publici erroris non tulit ulterius permanere, sed in haec usque secreta propagavit nominis sui gloriam*.

³⁵² *Onesicritus* – Onesikritos, Nearkhos helyettese, a királyi vezérhajó kormányosa. Kósz szigetéről származott. Vö. Solin. 53, 2: *Missus igitur Onesicritus praefectus classis Macedonicae terram istam quanta esset, quid*

hogy az elefántok itt sokkal nagyobbak és harciasabbak, mint az Indiából valók.³⁵³ *Megasthenes*³⁵⁴ szerint a szigetet egy folyó választja ketté,³⁵⁵ lakóit *palaeogonok*nak nevezik,³⁵⁶ akiknek sokkal több aranyuk és igazgyöngyük van, mint az indiaiaknak.³⁵⁷ *Eratosthenes*³⁵⁸ megadta a sziget méretét is: 7000 *stadium* hosszú és 5000 *stadium* széles,³⁵⁹ valamint leírta, hogy egyetlen városa sincs, de 750 falu található rajta.

82. A sziget a Keleti-tengernél kezdődik, kelet-nyugati fekvésű, Indiával szemben terül el.³⁶⁰ Régen úgy gondolták, hogy a hajóút a *prasianus* néptől³⁶¹ húsz napot vesz igénybe, ma viszont a távolság már hét napra rövidült (korábban ugyanis papirusznádból készült hajókat és Níluson használt vitorlákat alkalmaztak).³⁶² A sziget és a szárazföld között a tenger sekély, hat *passus* a mélysége.³⁶³ Egyes csatornában azonban olyan mély, hogy a horgonyok nem érik el az alját; itt olyan hajókat használnak, amelyeknek mindkét végén hajóorr van, hogy a szűk helyeken ne kelljen megfordulniuk. A hajók űrtartalma 3000 *amphora*.³⁶⁴

83. A csillagok hajózás közben itt nem szolgálnak tájékozási pontként, mivel az északi

gigneret, quomodo haberetur, exquisitam notitiae nostrae dedit.

³⁵³ Elefántok Taprobané szigetén – Vö. Strab. 15, 1, 14 (Eratosthenész alapján); Solin. 53, 3: *Nam pars eius bestiis et elephantis repleta est maioribus multo quam fert India.* Mart. Cap. 6, 696: *Sed in Taprobane insula maiores elephantum quam Indici.* Isid. Orig. 14, 3, 5. Onesikritos kijelentésének, miszerint nagyobb és harciasabb elefántok élnek a szigeten, nincs valószínűsítő alátámasztása.

³⁵⁴ *Megasthenes* – Megasthenész, ión származású etnográfus és geográfus. I. Seleukos Nikator követeként Kr. e. 303–292 között többször megfordult Indiában Csandragupta udvarában. *Indiké* (Indiai történet) című munkája a Maurja-kor egyik legjobb forrása.

³⁵⁵ Egy folyó választja ketté a szigetet – Vö. Solin. 53, 2: *Scinditur amne interfluo.*

³⁵⁶ *Palaeogonok* – (gör. *Palaiogonoi*), régi szülöttek a jelentése. Minden bizonnyal az őslakókra utaló elnevezés. Csak itt említett név.

³⁵⁷ Igazgyöngyök Taprobané szigetén – Vö. Plin. 9, 106; Solin. 53, 3: *Margaritis scatet et gemmis omnibus.* Mart. Cap. 6, 696: *Ampliores etiam margaritae sunt.* Isid. Orig. 14, 3, 5; Isid. Orig. 14, 6, 12: *Taprobane insula... tota margaritis repleta et gemmis.* Strab. 2, 1, 14.

³⁵⁸ *Eratosthenes* – Eratosthenész (Küréné Kr. e. 282 k. – 202 k.) görög tudós, matematikus, geográfus. Földrajzi kérdésekben Anaximandrosra, Hekataiosra és Nagy Sándor hadjáratának kísérőire támaszkodott. Becslése eltér a korábban élt Megasthenész véleményétől.

³⁵⁹ *Stadium/stadion* – görög hosszsmérték, amely koronként, szerzőnként és területenként eltérő hosszúságot jelölt. A rómaiak, így Plinius is 185 méterként használhatták. 7000 *stadium* – 1295 kilométer, 5000 *stadium* – 925 kilométer. A sziget valódi mérete: 432 kilométer hosszú, 224 kilométer széles.

³⁶⁰ Keleti-tenger – lat. *Mare Eoum, Oceanus Eous*; az ókori világszemlélet szerint a lakott világ keleti határa. Solin. 53, 3: *Sita est inter ortum et occasum. Ab Eoo mari incipit praetenta Indiae.* Vö. Strab. 2, 1, 14.

³⁶¹ *Prasianus* – csak itt említett törzs neve Taprobané szigetén. Vö. Solin. 53, 4: *A Prasis Indorum gente dierum viginti primo in eam fuit cursus, sed cum papyraceis et Nili navibus illo pergeretur; mox cursu nostrarum navium septem dierum iter, ut Romanis navibus approbatum...*

³⁶² Papirusznádból készült hajók – Vö. Plin. 7, 206; 13, 72.

³⁶³ *Passus* – a római kettőslépés neve, 1, 48 méter. Hat *passus* – kevesebb, mint 9 méter (8, 88 méter). Vö. Strab. 15, 1, 14; Solin. 53, 5: *Mare vadosum interiacet altitudinis non amplius senum passuum, certis autem canalibus depressum adeo ut nullae umquam ancrae ad profundum illius fundamenta potuerint pervenire.* Mart. Cap. 6, 696.

³⁶⁴ *Amphora* – űrmérték, 26 liter a befogadóképessége. Az amforák száma szolgál a hajó szállítási kapacitásának a megadására. (hajótonna-mérték, 26 kilogramm) Cicero korában egy 2000 amforás hajó jelentős méretűnek

sarkcsillag nem látszik.³⁶⁵ Ezért madarakat visznek magukkal, melyeket időnként kiengednek és követik repülésük útját a szárazföld felé.³⁶⁶ Évenként nem hajóznak többet négy hónapnál, különösen a nyári napfordulót követő száz napon át óvakodnak a tengerre szállástól, mivel ilyenkor viharos a tenger.³⁶⁷

84. Eddig csak a korábbi írók munkáira támaszkodtunk. *Claudius* uralkodásának idejéből azonban pontosabb feljegyzések is a tudomásunkra jutottak, miután követek érkeztek erről a szigetről.³⁶⁸ Ez a következőképpen történt: *Annius Plocamus* a Vörös-tenger³⁶⁹ vámját a *fiscustól*³⁷⁰ haszonbérbe vette. *Arabia*³⁷¹ körül hajózva *Carmania*³⁷² közelében egyik *libertusát*³⁷³ az északkeleti szél elragadta,³⁷⁴ aki a tizenötödik napon a sziget kikötőjébe, *Hippurosba*³⁷⁵ jutott. Az itteni király kegyesen fogadta a *libertust*, aki a következő hat hónap alatt megtanulta a nyelvet, így válaszolni tudott a kérdésekre, és mesélt a rómaiakról, valamint a császárról.

85. A király abból, amit hallott, főként az igazságosságot csodálta, mivel a *libertus*nál talált pénzek között a *denariusok*³⁷⁶ azonos súlyúak voltak, pedig a rajtuk lévő eltérő képek azt mutatták, hogy különböző személyek verették azokat.³⁷⁷ Leginkább ez ösztönözte arra, hogy

számított (Cic. *Fam.* 12, 15, 2).

³⁶⁵ Vö. Solin. 53, 6: *Nulla in navigando siderum observatio, utpote ubi septentriones nequaquam videntur.* Mart. Cap. 6, 697: *In navigando nullum sidus observant.*

³⁶⁶ Vö. Solin. 53, 7: *Observatione itaque navigandi nulla suppetente, ut ad destinatum pergentes locum capiant, vehunt alites, quarum meatus terram petentium magistros habent cursus regendi.* Mart. Cap. 6, 697: *avium quas vehunt volatus sequuntur.*

³⁶⁷ Vö. Solin. 53, 7: *Quaternis non amplius mensibus in anno navigatur.* Mart. Cap. 6, 697.

³⁶⁸ *Claudius* – római császár 41–54 között. Vö. Solin. 53, 8-9: *In Claudii principatum de Taprobane haec tantum noveramus: tunc enim fortuna patefecit scientiae viam latiore. Nam libertus Annii Plocami, qui tunc Rubri maris vectigal administrabat, Arabiam petens, aquilonibus praeter Carmaniam raptus, quinto decimo demum die adpulsus est ad hoc litus portumque advectus qui Hippuros nominatur. Sex deinde mensibus sermonem perdoctus admissusque ad conloquia regis quae compererat reportavit.*

³⁶⁹ Vörös-tenger – (lat. *Rubrum mare*) az ókori világ tágabb értelemben használta a nevet: beletartozott a mai Indiai-óceán jelentős része, az Arab-tenger és a Perzsa-öböl is.

³⁷⁰ *Fiscus* – államkincstár.

³⁷¹ *Arabia* – a név itt az Arab-félszigetet jelöli.

³⁷² *Carmania* – a mai Kerman területe a Perzsa-öböl és az Indiai-óceán északi partján. Perzsia egy tartománya volt.

³⁷³ *Libertus* – felszabadított rabszolga.

³⁷⁴ Északkeleti szél (*aquilo*) – viharos, orkánszerű szél.

³⁷⁵ *Hippuros* – (gör. *Hippuroi*) Vö. Ptol. 7, 1, 83.

³⁷⁶ *Denarius* – római ezüstpénz, a Kr. e. 3. vagy a Kr. e. 2. században vezették be. Augustus egységes pénzreformja (Kr. e. 23) után súlya és értéke Nero uralkodási idejéig alapjában változatlan maradt. Augustus korától értéke tizenhat as, súlya a római font 1/84-ed része lett.

³⁷⁷ Vö. Solin. 53, 9-10: *Stupuisse scilicet regem pecuniam quae capta cum ipso erat, quod tametsi signata disparibus foret vultibus, tamen parem haberet modum ponderis: cuius aequalitatis contemplatione cum Romanam amicitiam flagrantius concupivisset, Rachia principe legatos ad nos usque misit, a quibus cognita sunt universa.*

keresse barátságunkat, ezért négy követet küldött,³⁷⁸ akiknek vezetője *Rachia* volt.³⁷⁹ Megtudtuk tőlük, hogy a szigeten 500 város található,³⁸⁰ valamint egy kikötő a déli parton *Palaesimundus* város közelében, amely a leghíresebb város mind közül, és a király székhelye 200 000 lakossal.³⁸¹

86. A követek szerint a sziget belső részén terül el a *Megisba*-tó,³⁸² amelynek a kerülete 375 mérföld.³⁸³ Több olyan sziget is található rajta, amelyen csak takarmány terem meg. Két folyó ered a tóból: a *Palaesimundus* az azonos nevű városhoz közeli kikötőbe ömlik, miközben három ágra szakad; ezek közül a legkeskenyebb 5 *stadium*³⁸⁴, míg a legszélesebb 15 *stadium*.³⁸⁵ A másik folyó, a *Cydara* északi irányba, India felé áramlik.³⁸⁶ India legközelebbi pontja, a *Coliacum* nevű hegyfok,³⁸⁷ négy napi hajóútra található innen, amely során félúton feltűnik *Sol* szigete.³⁸⁸

87. A tenger élénk zöld színű, és tele van tengeri növényekkel, amelyeknek a tetejét leszakítják a kormányrudak.³⁸⁹ A követek a Göncölszekeret és a Fiastyúkot úgy csodálták nálunk, mintha új eget látnának. Elmondták, hogy náluk a Hold csak a nyolcadik és a

³⁷⁸ Követek – Augustus-kori irodalmi utalások fennmaradtak indiai követek érkezéséről (RGDA 31, 1; Suet. Aug. 21, 6), de a Taprobané szigetről érkező követségről más forrás nem tesz említést. A 4. században Ammianus Marcellinus beszámol arról, hogy 362-ben Iulianus császárhoz követek érkeztek a serendivusok földjéről (Amm. Marc. 22, 7, 10). Az értelmezések szerint a *serendivi* népnév talán Srí Lanka lakóira utal, ugyanis az arabok *Serendib*nek, vagy *Serandib*nek nevezték a szigetet.

³⁷⁹ *Rachia* – valószínűleg létező személy. Vitatott azonban, hogy tisztség-, vagy személynévről van szó. Az elnevezés származhat a rádza (király, eredetileg választott katonai vezető), vagy a szingaléz *ratija* esetleg *ratika* (területi előljáró), vagy a páli *ratthika* (skt. *rāstrika* – kormányzó) szóból, vagy a szigeten ma is használt *Rakkha* tulajdonnévből (SCHWARZ 1974 Graz, 170; KARTTUNEN 1997, 341; GEIGER 1986, 132-133, 138). Az *Anguttaranikája* (3, 76) kijelentése alapján Schwarz úgy gondolja, hogy a *ratthika* egy öröklésre jogosult embert, tehát trónörököszt jelent, és véleménye szerint ez a méltóság megfelelhetett a követség komoly küldetésének (SCHWARZ 1974 Graz, 170). Nem lehet azonban kizárni azt a lehetőséget sem, hogy egy személynévről van szó.

³⁸⁰ 500 város – ez a szám nyilvánvalóan túlzás, de az eredeti *ur* főnevet kisebb település esetében is használták, innen származhat a félreértés (ANDRÉ – FILLIOZAT 1980, 115).

³⁸¹ *Palaesimundum oppidum* - város és folyó (lásd: 86. *caput*) Taprobané szigetén. A *Periplus Maris Erythraei* 61. így nevezi magát a szigetet. Ptolemaios 7, 4, 1 a sziget régi (gör. *palaios*) neveként a Szimundu nevet adja meg.

³⁸² *Megisba* – csak itt említett nagy tó Taprobanén. Srí Lanka szigetén három tó van, de egyik sem egyezik meg a Plinius által megadott méretekkkel. (Ezek a tavak ugyanis kisebbek.)

³⁸³ 375 mérföld - 555 kilométer. 1 római mérföld - 1,48 kilométer.

³⁸⁴ 5 *stadium* – körülbelül 1 kilométer (925 méter).

³⁸⁵ 15 *stadium* – 2 kilométer 775 méter.

³⁸⁶ *Cydara* – csak itt megemlített folyó; valószínűleg a mai Arevi-Ar.

³⁸⁷ *Coliacum* – előhegy India déli csúcsán. Vö. Strab. 15, 1, 11; 15, 1, 14.

³⁸⁸ *Sol* szigete – csak itt és a 97. *caput*-nál megemlített, és nem azonosított sziget. Mela az Indus torkolattal szemben több ilyen nevű szigetet is ismer.

³⁸⁹ Vö. Solin. 53, 21: *Latus eius mare adluit perviridi colore fruticosum, ita ut iubae arborum plerumque gubernaculis atterantur*. Ptol. 7, 2, 1; 7, 3, 6. Plinius említ tengeri növényeket, amelyeknek a *prason* nevet adja (Plin. 13, 135). Majumdar szerint nyilvánvalóan korallzátonyokról van szó (MAJUMDAR 1960, 350). A szigetet a Dekkán-félszigettel a harmadidőszak közepéig földhíd kötötte össze, ma ezt a területet Ádám hídjának nevezik, ahol a sekély tengerben zöld algák és korallsziget található.

tizenhatodik nap között látható a horizont fölött; ellenben éjszakánként a *Canopus*, egy hatalmas fényes csillag világít.³⁹⁰ De a legjobban azt csodálták, hogy az árnyékuk északi és nem déli irányba vetődik, mint náluk, és a nap bal kéz felől kel fel és jobb felé nyugszik, nem pedig fordítva.³⁹¹

88. Elmesélték azt is, hogy a sziget oldala Indiától 10 000 *stadium*ra terül el délkeletre.³⁹² Ismerik a *Hemodus* hegyen³⁹³ túl lakó séreket, akik kereskedelmükről híresek. A követek szerint *Rachia* apja is járt náluk; megérkezésekor a sérek elébe siettek. Magasabbak voltak, mint az átlagember, hajuk vörös, szemük kék, hangjuk érdes, és egyetlen szó nélkül kereskedtek.³⁹⁴ A követek beszámolóinak többi része megegyezett azzal, amit már a kereskedőink is elmondtak: az eladásra szánt áruikat a folyó túlsó partján helyezték el azon áruk mellett, amelyeket eladásra kínáltak az ott lakók; hogyha elégedettek voltak a cserével, elvitték azokat. Semmi sem indokolja jobban a fényűzés gyűlöletét, mint amikor

³⁹⁰ *Canopus* – nagy csillag az Argo csillagképben. Vö. Solin. 53, 6-7: *septentriones nequaquam videntur vergiliaeque numquam apparent. Lunam ab octava in sextam decimam tantum supra terram vident. Lucet ibi Canopus sidus clarum et amplissimum.* Mart. Cap. 6, 696-697.

³⁹¹ Vö. Solin. 53, 7: *Solem orientem dextera habent, occidentem sinistra.* Mart. Cap. 6, 697: *Sol ortivus in laeva conspicitur.* Mela 3, 61. Az Egyenlítőnél az árnyékok iránya hathavonta változik.

³⁹² 10 000 *stadium* – 1850 kilométer. Ez az adat a valóságtól nagyon eltérő. Plinius néhány távolság- és méretadata – így az Indiától való távolság, a sziget nagysága, a sziget belső részén elterülő nagy tó, amelyen szigetek találhatók – inkább Szumátrára utalnak. Ezt számos kutató megemlíti. Vita tárgya, hogy Plinius információi Srí Lanka vagy Szumátra szigetére vonatkoznak. Feltételezhető, hogy a leírásban a két nagy, kereskedelemben jelentős szerepet játszó távol-keleti szigetre utaló kevés információ keveredett ebben a korban.

³⁹³ *Hemodus* – lat. *Hemodus*, -i, m.; *Hemodes*, -is, m.; *Emodus*, -i, m.; a Himalája hegylánc keleti része. A név jelentése: havas hegység.

³⁹⁴ Plinius sérekre vonatkozó adatai ellentmondanak a kínaiak általános azonosítási jegyeinek. A legtöbb kutató inkább a Kína nyugati szomszédságában élő indoeurópai törzsekre vonatkoztatja a leírást, akik kapcsolatba kerültek a selyem-kereskedelemmel. Legújabbán: S. Faller: *Taprobane im Wandel der Zeit: Das Sri-Lanka Bild in griechischen und lateinischen Quellen zwischen Alexanderzug und Spätantike.* Stuttgart 2000, 88-94. Harmatta János viszont megállapítja, hogy Plinius leírása a sérekről nem Apollodórosztól, hanem Amometustól származik. Amometus művét egy utópisztikus-mitológikus földrajzi-néprajzi munkaként jellemzi, amelyet figyelmen kívül lehet hagyni a sérek azonosításánál (HARMATTA 1964, 39). Plinius jellemzése: *Ipsos vero excedere hominum magnitudinem, rutilus comis, caeruleis oculis, oris sono truci...*, meglepő egyezést mutat Tacitus germán népekről szóló leírásával: *truces et caerulei oculi, rutilae comae, magna corpora...* (Tac. Germ. 4). Az azonosság különösen érdekes, mivel Tacitus germánokról szóló jellemzését Plinius mára elveszett germán munkájából vehette át (Plinius 46 és 58 között a rajnai *limes*nél szolgált lovassági parancsnokként, így a saját tapasztalata alapján írta meg húszkötetes munkáját a *germaniai* viszonyokról). Felmerül a kérdés, hogy Amometus milyen szóhasználata indíthatta Pliniust, hogy a római irodalom tradicionális germán típus leírását alkalmazza a sérek jellemzésénél. Amometus munkája sajnos töredékesen maradt fenn. Solinus félreértve Plinius leírását Taprobané lakóit jellemzi magas termetű, kék szemű, ijesztő hangú embereként, akik hajukat bíborfestékbe mártják. Solin. 53, 21: *Ergo inde homines corporum magnitudine omnes homines antecedunt; crines fuco imbuunt, caeruleis oculis ac truci uisu, terrifico sono vocis.* Martianus Capella az 5. században keletkezett művében Plinius szavainak felhasználásával Solinus tévedését követi Taprobané lakóinak leírásánál. Mart. Cap. 6, 697: *Homines ibi corpore grandiores ultra omnium mensuram, rutilus comis, caeruleis oculis, truci oris sono, nullo linguae commercio genti alteri sociantur.* A 'néma kereskedelem' leírása Hérodotosznál is megtalálható *Libya* népeinek leírásánál (4, 196). Az ilyen típusú kereskedést főleg értékes áruk megvásárlására használták a birodalom határterületein: Nyugat- és Kelet-Afrika, Taprobané, Kína és India bizonyos részein.

elgondolkodunk arról, hogy mi mindent követel meg, milyen áron és milyen célokra.³⁹⁵

89. Bár úgy tűnik, mintha *Taprobanét* a természet számúzta volna földrészünkről, lakói mégsem mentesek a hibáinktól.³⁹⁶ Náluk is nagy értéke van az aranynak és az ezüstnek. Nagy becsben tartják a teknőcpáncél rajzolatú márványt, a gyöngyöket és a drágaköveket is.³⁹⁷ A fényűzésük sokkal feltűnőbb, mint a miénk. A követek elmondták, hogy ott nagyobb a gazdagság, mi viszont jobban kihasználjuk a vagyonunkat. Rabszolgája náluk senkinek sincs; nem alszanak napkeltéig vagy napközben. A házaik csak alig emelkednek ki a földből; a gabona árát sohasem emelik; nem ismerik a pereskedést; *Herculest* tisztelik.³⁹⁸ A nép közül választanak idős, szelíd és gyermektelen királyt, ha pedig később utóda születik, akkor lemondattják a trónról, nehogy a királyság örökölhetővé váljon.³⁹⁹

90. Harminc tanácsost adnak mellé a nép közül, és a többség véleménye nélkül senkit sem ítélnek el. Fellebbezéssel is élhetnek, ebben az esetben hetven bírát jelölnek ki.⁴⁰⁰ Ha ők felmentik a vádlottat, a harminc tanácsos minden tekintélyét elveszti, és mindenki megveti őket. A király ruházata olyan, mint *Liber Pateré*, a köznép pedig az arabokéhoz hasonló ruhát visel.⁴⁰¹

³⁹⁵ Plinius személyes megjegyzése a távolsági kereskedelemmel, a fényűzés elítélésével kapcsolatban nem illeszkedik szervesen a szövegkörnyezetbe.

³⁹⁶ Az indiai népek igazságosságának idealizálása toposz volt a görögöknél (Ktésias, Megasthenész, Diodóros 2, 36; Arrian. *Ind.* 9, 13).

³⁹⁷ Vö. Solin. 53, 22: *Mirantur aurum et ad gratiam poculorum omnium gemmarum adhibent apparatusum. Secant marmora testudinea varietate. Margaritas legunt plurimas maximasque.*

³⁹⁸ Hercules azonosítása megfigyelhető India isteneivel, északon Krisnával, délen Sivával. Ehhez lásd: A. Dahlquist: *Megasthenes and Indian Religion*. Delhi 1977. (Uppsala 1962.)

³⁹⁹ Plinius leírásánál a római császárok gyakorlatának ellentéte jelenik meg. Vö. Solin. 53, 14-15: *Colunt Herculem. In regis electione non nobilitas praevalet, sed suffragium universorum. Populus eligit enim spectatum moribus et inveterata clementia, etiam annis gravem. Sed hoc in eo quaeritur cui liberi nulli sunt: nam qui pater fuerit, etiam si vita spectetur, non admittitur ad regendum; et si forte, dum regnat, pignus sustulit, exuitur potestate, idque eo maxime custoditur ne fiat hereditarium regnum.* Mart. Cap. 6, 698. A *Naturalis Historia* keletkezésének időszakában, Vespasianus uralkodási ideje alatt az egyik legsúlyosabb probléma a császár dinasztikus politikája miatt alakult ki. A szenátorok hevesen tiltakoztak a trón örökletessé tétele ellen, a császár azonban következetes maradt, és a fő ellenzőt, Helvidius Priscust számúzta, majd 75-ben kivégeztette. Bár Plinius lojális volt Vespasianushoz, és különösen nagyra értékelte Titus személyét, de nem tudjuk, hogy a dinasztikus öröklési elvet elfogadta-e.

⁴⁰⁰ Vö. Solin. 53, 16: *Deinde etiamsi rex maximam praeferat aequitatem nolunt ei totum licere: triginta ergo rectores accipit, ne in causis capitum solus iudicet; quamquam sic quoque si displicuerit iudicatum, ad populum provocatur atque ita datis iudicibus septuaginta fertur sententia, cui necessario adquiescitur;* Mart. Cap. 6, 698: *Cum quo tamen alii triginta cognoscunt et, si fuerit provocatum, septuaginta iudices fiunt.*

⁴⁰¹ *Liber Pater* – Liber atya, a termékenység ősi latin istene, később azonosították *Bacchussal*. A görög mitológiában Bakkhos vagy Dionysos a szőlő, a bor, a mámor istene; mítosza szerint Indiáig is eljutott, ahol meghonosította a szőlőt, és a bortermelést. Dionysos viseletét vizsgálva kétféle ábrázolási módot találunk. A korai görög vázakép-festészetben Dionysos idős, hosszú hajú, szakállas férfiként jelenik meg, aki hosszú, egyenes ruhát visel, amely hátul uszályban végződik. Ezt a keleties ruházatot Apollodóros szerint Kis-Ázsiában, Rheától kapta (Apoll. 3, 5, 1-3). A Kr. e. 5. századtól viszont megjelenik Dionysos fiatal, rövidebb hajú, szakáll nélküli, ruhátlan ifjúként való ábrázolása, a vállán csak egy könnyű köpeny lebeg. A hellenisztikus korban, és a

91. Ha a király valami bűncselekményt követ el, halálra ítélik, azonban senki sem öli meg, hanem mindenki elkerüli és senki sem áll szóba vele.⁴⁰² Ünnepeiket vadászattal töltik, a legkedveltebbek a tigris- és az elefántvadászatok.⁴⁰³ Földjeiket szorgalmasan művelik. Sok gyümölcsöt termesztenek, a szőlőt azonban nem ismerik.⁴⁰⁴ Kedvelik a halászatot is, leginkább a teknősbékák elejtését, ezek néha olyan nagyok, hogy a páncéljuk befedi egy család lakóhelyét is.⁴⁰⁵ Az emberek átlagéletkora száz év.⁴⁰⁶ Ezeket a dolgokat ismerjük *Taprobane* szigetéről.

római kor mozaik, falfestmény, és szobor ábrázolásainál is az utóbbi ikonográfiát tapasztaljuk. Plinius taprobanéi király viseletére való utalásánál mégis a keleties, uszályos ruhát képzelhetjük el. Ezt erősíti meg Solinus leírása, aki a görög *syрма* – uszályos ruha szót említi a király ruházataként. Solin. 53, 17: *Cultu rex dissimili a ceteris vestitur syrmate, ut est habitus quo Liberum patrem amiciri videmus*. Vö. Mart. Cap. 6, 698: *Rex Liberi patris cultu componitur*. A köznép viseletéhez tudnunk kellene, hogy ebben az időben mit hordtak az arabok. Plinius leírásában csak azt említi, hogy turbánt viselnek. (Plin. 6, 32, 162) Az első századi dél-indiai és taprobanéi szobrokon a ma is használatos, éghajlatnak megfelelő dhóti viseletet figyelhetjük meg, ami egy test köré csavart, a csípőnél megkötött, alsó ruhadarab. A taprobanéi köznépet a mai viselethez hasonló ruhában (dhótiban) és turbánban képzelhetjük el.

⁴⁰² Vö. Solin. 53, 18: *Quod si etiam ipse in peccato aliquo arguitur, morte multatur, non tamen ut cuiusquam attrectetur manu, sed consensu publico rerum omnium interdicta ei facultate; etiam conloquii potestas punito denegatur*. Mart. Cap. 6, 698: *et, si peccaverit, interdicto omni usu et colloquio iugulatur*.

⁴⁰³ Taprobané szigetén nem élnek tigrisek. Plinius leírása a tigrisről nem pontos, nagyon általánosan ábrázolja az állatokról szóló könyvében is. (Plin. 8, 25, 66) Bár Augustus idejében, Kr. e. 13-ban a Marcellus-színház felavatásánál bemutatták Rómában az első tigrist (WARMINGTON 1974, 148), ennek ellenére úgy tűnik, hogy ezekben az évtizedekben a rómaiak még nem különböztették meg a leopárdot a tigristől. Taprobané szigetén leopárdvadászatot űzhettek.

⁴⁰⁴ Vö. Solin. 53, 19: *Culturae student universi. Venatibus indulgent nec plebeias agunt praedas, quippe cum tigrides aut elephantum tantum requirantur*. Mart. Cap. 6, 697: *vitem nesciunt, redundant pomis*.

⁴⁰⁵ Vö. Solin. 53, 20: *Maria quoque piscationibus inquietant marinasque testudines capere gaudent, quarum tanta est magnitudo ut superficies earum domum faciat et numerosam familiam non arte receptet*. Mart. Cap. 6, 698: *piscationibus delectantur praesertimque testudinum, quarum superficie domos familiarum capaces operiunt*.

⁴⁰⁶ Az ókori szerzők a Távol-Kelet népeinek különlegesen hosszú életet tulajdonítottak: 120-200 évet az indiaiaknak, 200 évnél is többet a kínaiaknak. A Taprobanén élők hosszú életéről szóló adat Artemidorustól származik. (Plin. 7, 30) Vö. Solin. 53, 12: *Quibus in matura mors est in annos centum aevum trahunt: aliis omnibus annosa aetas et paene ultra humanam extenta fragilitatem*. Mart. Cap. 6, 697: *Aetas illis ultra humanam fragilitatem prolixa, ut mature pereat qui centenarius moritur*.

Taprobané római felfedezése

(Plin. 6, 24, 84)

Taprobané római felfedezésével kapcsolatban a kutatók megegyeznek abban, hogy Plinius tudósítása történelmileg hiteles eseményről szól. Vitatott azonban, hogy ki lehetett Annius Plocamus, milyen szerepet töltött be a római gazdasági életben, mikor és hogyan történhetett *libertus*ának hajótörése, valamint mikor indult meg a Római Birodalom és Taprobané közötti kereskedelmi kapcsolat.

Annius Plocamusnak, a vörös-tengeri vám haszonbérőjének a neve Pliniuson kívül más irodalmi forrásban nem fordul elő, de néhány feliraton megjelenik a név eltérő *praenomen*ekkel.⁴⁰⁷ 1936-ban H. A. Winkler Egyiptomban, Wadi Menih-ben talált egy olyan kétnyelvű, latin-görög feliratot, amely Lysa(s), P. Annius Plocamus rabszolgája feljegyzését tartalmazza.⁴⁰⁸ Wadi Menih az Indiába tartó nyugati kereskedők által használt pihenőhely volt a Koptosz - Bereniké közötti karavánút mentén. A karavánút tizenkét napig tartott, az ellátást Plinius szerint nyolc, valójában tizenegy megállóhely biztosította.⁴⁰⁹ Ezek közül hat *hydreuma*, vízfelvevő hely volt, a többi egyszerű sivatagi megálló víz nélkül. Wadi Menih a karavánút első vízfelvevő helyétől negyven kilométerre található, ahol egy sziklaüreg árnyékos pihenőhelyként szolgált a kereskedők számára.⁴¹⁰ Erre utalnak a sziklaüregben található feliratok, amelyek között P. Annius Plocamus rabszolgájának a feliratát is megtalálták. A latin feliratról készített fénykép és Winkler görög nyelvű feliratról készített kézzel írt másolata szolgált alapul Meredith fordításához, amelyet 1953-ban jelentetett meg.⁴¹¹ Meredith a görög nyelvű feliratot a Iulianus-naptár alexandriai változata szerint Kr. u. 6. július 2.-ára, a latin feliratot a római változat szerint ugyanazon év július 5.-ére datálta.⁴¹² Mivel a Wadi Menihben talált felirat a Vörös-tenger egyik legfontosabb kikötőjébe vezető út

⁴⁰⁷ Annius Plocamus és A. Annius Plocamus (CIL XV 798; 7391), P. Annius Plocamus (CIL X 2389). Vö. DE ROMANIS 1997, 188; 214-216.

⁴⁰⁸ Lysa P. ANNI PLOCAMI VENI ANNO XXXV/III NON. IVL.

⁴⁰⁹ Plin. 6, 26, 102-103; DE ROMANIS 1997, 212. 22-es jegyzet.

⁴¹⁰ A kereskedők a forráság miatt ugyanis az út nagyobb részét éjszaka tették meg, nappal pedig pihentek. Vö. Plin. 6, 26, 103

⁴¹¹ MEREDITH 1953, 38-40.

⁴¹² A három napos eltérést Meredith azzal magyarázta, hogy mivel Wadi Menihben nem volt víz, ezért Lysa(s) ellátogatott Wadi Menih el-Heirbe, ahol egy római őrhely volt víztározóval. Ez azonban De Romanis szerint elképzelhetetlen, mert Kr. u. 6-ban még nem volt ott római őrhely. (DE ROMANIS 1997, 213-214.) De Romanis 1989-ben személyesen ellátogatott a helyszínre, és a görög feliratot vizsgálva és kiegészítve arra a következtetésre jutott, hogy az is Kr. u. 6. július 5.-re utal. (DE ROMANIS 1997, 165-172; 202-204.)

közelében van, a kutatók feltételezték, hogy a feliraton illetve Pliniusnál említett Annius Plocamus egy és ugyanazon személy. Ebből arra következtek, hogy a sziget felfedezése nem Claudius, hanem Augustus korában történt, vagy pedig Annius Plocamus nagyon hosszú életű ember lehetett, ha Kr. u. 6-ban és legalább harmincöt évvel később is őt említik a források. Abban a kutatók is megegyeztek, hogy a feliraton szereplő Lysa(s)nak nagy valószínűséggel semmi köze a Plinius által említett *libertushoz*.⁴¹³

Schwarz feltételezi, hogy a *libertus* hajóútja évekkel a taprobanéi követ Rómába érkezése előtt történt, csak Plinius nem törődött, vagy nem akart törődni a *libertus* utazásának pontos leírásával.⁴¹⁴ Schwarz a páli irodalom forrásait is felhasználva megpróbált egy lehetséges kronológiát adni a *libertus* Taprobané szigetére érkezése, a nyugati világ és a sziget közötti közvetlen kereskedelem megindulása, valamint a hivatalos taprobanéi követség Rómába érkezése vonatkozásában. Megállapítása szerint Annius Plocamus *libertusa* Augustus korában érkezett Taprobanéra, körülbelül ugyanekkor, vagy valamivel később Bhatikábhaja király néhány terméket küldött a római birodalomba vörös korallért cserébe, és Claudius korában egy hivatalos követség érkezett Rómába a szigetről.⁴¹⁵ Ellentmondásos Schwarz tanulmányában, hogy bár Augustus korára datálja a *libertus* szigetre való érkezését, ugyanakkor Plinius munkáját abban a fordításban idézi, mely szerint a taprobanéi király nagyon elcsodálkozott a rómaiak igazságosságán, mivel a *libertus*nál talált *denariusok* azonos súlyúak voltak, pedig a rajtuk lévő eltérő arcképek azt mutatták, hogy több császár verette azokat.⁴¹⁶ Schwarz tanulmányában Rackham, a *Loeb*-sorozatban megjelent, nem egészen pontos angol fordítását követi, nem figyelve a felmerülő ellentmondásra.⁴¹⁷ Schwarz németül megjelent tanulmányában különböző megbízók által veretett *denariusokat* említ.⁴¹⁸

A Római Birodalom és India közötti gyöngy- és korall-kereskedelemre több írásos bizonyíték fennmaradt (LÉVI 1936, 130-131). Kautilja *Arthasásztra* című művében (2, 11) megemlíti a vörös, pontosabban lótosz-színű korallt, amelyet *Alakandából*, valószínűleg Alexandriából szállíthattak. Plinius is tudott a Vörös-tenger és India közötti vöröskorall-

⁴¹³ MEREDITH 1953, 38-40; WHEELER 1955, 128; TRAUTMANN 1971, 182; SCHWARZ 1974 Graz, 173-174.

⁴¹⁴ SCHWARZ 1974 JAH, 34.

⁴¹⁵ SCHWARZ 1974 Graz, 176; SCHWARZ 1974 JAH, 38.

⁴¹⁶ Ha elfogadjuk, hogy a *libertus* hajótörése Augustus, az első római császár korában történt, akkor nem lehetséges, hogy a nála talált pénzérméket több római császár verette.

⁴¹⁷ SCHWARZ 1974 JAH, 34: *The king was quite struck with admiration for Roman honesty, because among the money found on the captive the denarii were all equal in weight, although the various figures on them showed that they had been coined by several emperors.* Plin. 6, 24, 85: *Mirum in modum in auditis iustitiam ille suspexit, quod parvis pondere denarii essent in captiva pecunia, cum diversae imagines indicarent a pluribus factos.*

⁴¹⁸ SCHWARZ 1974 Graz, 169: *der ceylonesische Fürst bewundernd die iustitia Romana zur Kenntnis nahm, da die Denare des beschlagnahmten Geldes gleiches Gewicht hatten, wiewohl sie nach Aussage der verschiedenen Prägebilder von verschiedenen Auftraggebern herrührten.*

kereskedelemről (Plin. 32, 21).⁴¹⁹ A *Periplus* ugyanezt erősíti meg a Malabar-part felé irányuló kereskedelemről (56). A *Mahávansza* beszámol arról, hogy Anurádhapura királya, Bhatikábhaja, a nagy sztúpa építéséhez 100 kocsinyi gyöngyöt, és a szentély (*cetija*) elkészítéséhez óriási mennyiségű korallt használt fel (34, 46). A király a korallból hálót készíttetett, és azt a sztúpa épülete köré helyezte. A *Mahávansza* adataihoz a *Vamszatthappakászini* kiegészítést fűzött: Bhatikábhaja elküldött valakit az úgynevezett *Romanukharatthába*, a tengeren túlra; vörös korallt hozatott, egy nagy hálót készíttetett abból, és az épület köré helyezte (34, 13-16). Az ókori indiaiak úgy képzeltek, hogy a korallnak mágikus hatása van. Pliniustól tudjuk, hogy a jósek és látnokok a korallt hatásos amulettnek tartották, amely elhárítja a veszélyt. Szanszkrit források hozzáteszik, hogy a korall tökéletes házassági boldogságot biztosít a nőknek, és meggyógyítja a betegségeket. Valószínűleg a korall vélt, veszélyt elhárító tulajdonsága miatt ajándékozta Bhatikábhaja a korallhálót a *Mahathupának*. A korall veszélyt elhárító képességét illető hiedelem az ókori nyugati kultúrában is megtalálható volt. A gallok szokása, hogy kardjaikat, pajzsait és sisakjaikat korallal díszítették, hasonló hiedelmekkel hozható összefüggésbe (Plin. 32, 23).

De Romanis nem ért egyet azzal a nézettel, hogy Taprobané felfedezése Augustus korában történt volna. Véleménye szerint ez Claudius uralkodási ideje alatt történhetett. Feltételezi, hogy Annius Plocamus felszabadított rabszolgájának a szigetre való érkezése és Rachia római követsége között tizenkét hónap telt el: hat hónap volt a nyelvtanulás időszaka, és a követségnek is meg kellett várnia az északkeleti monszun kezdetét, hogy hajóra szállhassanak.⁴²⁰ Plinius leírása alapján - amely szerint a taprobanéi királyt csodálattal töltötte el a rómaiak igazságossága, és arra ösztönözte, hogy keresse barátságukat - nem tűnik valószínűnek, hogy harmincöt-negyven évet várt volna, hogy követeit elküldje Rómába. Ez alapján De Romanis véleményével értek egyet, miszerint *nem* Augustus korában történt a *libertus* hajótörése. Nem szűkíteném azonban tizenkét hónapra a *libertus* Taprobanéra kerülése és a követség elindítása közötti időszakot, mivel erre nincs semmilyen bizonyíték. Leghamarabb valóban ekkor indulhatott a követség, de valószínűbb, hogy az akkori viszonyok között nem valósult meg ilyen gyorsan a követküldés. A fentiek alapján Annius Plocamus *libertusának* hajótörése Claudius uralkodása alatt, vagy nem sokkal Claudius uralkodása előtt történhetett.⁴²¹

⁴¹⁹ *Quantum apud nos Indicis margaritis pretium est...tantum apud Indos curalio... Gignitur quidem et in Rubro mari, sed nigrius, laudatissimum in Gallico sinu circa Stoechadas insulas et in Siculo circa Aeolias ac Drapanum...*

⁴²⁰ DE ROMANIS 1997, 226.

⁴²¹ Hasonlóképpen ANDRÉ – FILLIOZAT 1980, 113.

A dátum meghatározása lényeges kérdés, mert bár a római kereskedők már korábban is ismerték Taprobané szigetét és – közvetítőkön keresztül – a termékeit is, de a Római Birodalom és Taprobané közötti közvetlen és rendszeres kereskedelmi kapcsolat megindulásának kezdetét a *libertus* szigetre érkezése jelentette.⁴²² A Schwarz által megemlített Bhatikábhaja király korall-vétele valószínűleg közvetítőkön keresztül zajlott, ebből a forrásból messzemenő következtetéseket nem lehet levonni. A *Vamszatthappakászini* (34, 13-16) említett részletének fontosságát az adja, hogy ez az egyetlen olyan forrás India ókori irodalmában, ahol a Római Birodalomra utaló *Romanukharattha* szó szerepel. Ez egy összetett szó, az első része, a *romanukha* a latin *Romanus* melléknév megfelelője, a *rattha* szó valószínűleg uralmat, uralkodást jelent.⁴²³

Vitatott, hogy a Vörös-tenger vámját haszonbérbe vevő Annius Plocamus és *libertusa* milyen szerepet töltött be a korabeli gazdasági életben. Az azonos földrajzi helyen, több évtizeden keresztül, több feliraton is szereplő Annius Plocamus név előfordulása fölveti a lehetőséget, hogy a gazdasági életben jelentős emberrel, családdal, vagy egy család több nemzedékével számolhatunk ezen a területen. Rabszolgáik és *libertusaik* - akik még felszabadításuk után is egykori uruk gazdasági tevékenységéhez kapcsolódtak - meghatározó szerepet játszhattak a Vörös-tenger vámjának behajtásában, illetve a vámállomások működtetésében. Annius Plocamus *libertusának* önálló utazása, gazdasági tevékenysége, irodalmi forrásban előforduló neve utal a felszabadított rabszolgák egyre növekvő szerepére és befolyására az első századi Római Birodalomban mind a gazdasági, mind a társadalmi élet területén.⁴²⁴

Plinius Tabrobanéről szóló leírása a római irodalomban az első olyan részletes, nemcsak korábbi görög szerzőktől, hanem taprobanéi követektől származó információkat is tartalmazó munka, amely meghatározó volt a kortárs és a későbbi szerzők számára. A szigetet bemutató részletet vizsgálva megállapíthatjuk, hogy Plinius egyik legfőbb célja, hogy az ott élő emberek egyszerű életét és igazságosságát hangsúlyozva szembeállítsa azt kora visszasságaival. A Római Birodalom előkelő és vagyonosodó rétegeiben szokássá váló fényűzést, a különleges és drága keleti termékek iránti vágyakozást, az értelmetlen költekezést Plinius éles hangon ítéli el, nemcsak ebben a leírásban, hanem *Naturalis Historia* című művének más részeiben is, amikor személyes megjegyzésre lehetőség adódik.⁴²⁵

⁴²² DE ROMANIS 1997, 173; 217. 37-es jegyzet.

⁴²³ SCHWARZ 1974 JAH, 37; SCHWARZ 1974 Graz, 174-175. Vö. DE ROMANIS 1997, 230.

⁴²⁴ Lásd ehhez: ALFÖLDY 1996; ALFÖLDY 1981, 336-371.

⁴²⁵ Vö. GESZTELYI 1993, 108. GESZTELYI 2001, 232. GESZTELYI 2001 Utószó, 370-371.

Hátsó-indiai szigetek

(Plin. 6, 24, 81; 86-88)

Plinius munkájában Taprobané leírása közben számos pontatlanságot tapasztalunk. A sziget nagyságát Eratosthenész alapján határozta meg: 7000 *stadium* hosszú és 5000 *stadium* széles (Plin. 6, 24, 81). Ez az adat egy 1295 kilométer hosszú és 925 kilométer szélességű területet jelöl, Taprobané valódi mérete ennek azonban csak harmada: 432 kilométer hosszú és 224 kilométer széles. Megasthenész szerint egy folyó választja ketté a szigetet (Plin. 6, 24, 81), fekvése kelet-nyugati irányú (Plin. 6, 24, 82), és az északi sarkcsillag ott nem látható (Plin. 6, 23, 83). Ezek a régebbi szerzőktől átvett adatok nem érvényesek Taprobanéra. Plinius felhasználja a Claudius korában Rómába érkezett követek beszámolóját, de ebben a részben is valótlan adatok szerepelnek: a sziget belső részén egy nagy tó található, kerülete 375 mérföld, a tavon több sziget is van (Plin. 6, 24, 86), csillagászati megfigyelések, árnyékok leírása (Plin. 6, 24, 87), valamint, hogy Taprobané Indiától 10 000 *stadium*ra terül el délkeletre (Plin. 6, 24, 88). Plinius India bemutatásánál ír a Maleus-hegyről, ahol az árnyék hathavonta változik, télen észak felé, nyáron dél felé esik (Plin. 6, 22, 69). Ez az adat csak az Egyenlítőnél elhelyezkedő hegyre vonatkozhat, az Egyenlítő azonban Indiát nem érinti. Baeton szerint a Nagymedve csillagkép csak egyszer látható egy évben, két héten át, Megasthenész pedig megerősíti, hogy ez a jelenség India több részén is tapasztalható (Plin. 6, 22, 69). A két szerző információi Indiára nem, csak a déli félteke területeire érvényesek. Indiától 10 000 *stadium* (1850 kilométer) távolságra délkeleti irányban Szumátra szigetét találjuk. Szumátra kelet-nyugati irányban húzódik, területe 423 647 km², egy nagy tó található a közepén, a Toba-tó, amelyen szigetek is vannak, a többől egy folyó ered. A sziget területét átszeli az Egyenlítő, tehát ezen a területen érvényesek az említett csillagászati megfigyelések és az árnyékok leírása. Szumátra délnyugati oldalán húzódik egy olyan hegy, amelyet érint az Egyenlítő. Szumátra termékeivel bekapcsolódott az Indiával folytatott kereskedelembe (FILLIOZAT 1974, 124-129; ANDRÉ – FILLIOZAT 1980, 146-148). Egyes, Pliniusnál megjelenő növény- és állatfajták Szumátrára illetve más Hátsó-indiai szigetekre jellemzőek, így a szegfűszeg, a kámforfa, a *cinnamomum*, a *cassia*, vagy a Szumátra állatvilágára jellemző egytülkű orrszarvú, krokodil, repülő lemur, egyes kígyó-fajták és teknősök. A sziget ásványkincsei közül jelentős az arany és az ezüst. Plinius megemlíti *Chryse* és *Argyre* szigeteket, de ezeket

az Indus torkolatához helyezi (Plin. 6, 80). Ptolemaiosnál *Argyre* a Jáva-sziget fővárosaként szerepel, *Chryse Chersonnesos* pedig a világtérkép legkeletibb részére került (DIHLE 1974, 575). A ptolemaiوسي „Arany-félsziget” a mai Szumátrára vonatkozik, de egyesek a Maláj-félszigetre is gondolnak (SALGÓ 1996, 108; *PME* 56). A *Periplus* másik részében említett *Chryse* sziget Hátsó-Indiára, Burmára utal (*PME* 63). A római forrásokat vizsgálva azt tapasztaljuk, hogy az aranykori szerzőknél a lakott világ keleti határaként India, a Gangesz, és a *mare Eoum* jelenik meg (Catull. 11, 2-3; Prop. 2, 9, 29-30; Prop. 4, 3, 10; Verg. *Aen.* 6, 794). A földrajzi horizont keleti irányba való kiszélesedése még a Kr. u. 1. századi írók műveiben sem érzékelhető. Hátsó-Indiára ugyan elszórtan már jelennek meg utalások, de ez nem tudatos, a szigetek nem kerültek be a nyugati irodalomba és a földrajzi ismeretek közé.

India és Hátsó-India szigetei között a kereskedelmi és kulturális kapcsolat már régóta fennállt. Ez az érintkezés nagy hatású volt, az indiai vallás, politika és művészeti formák átvételéhez vezetett, és mindez szorosan összefonódott a Délkelet-ázsiai állami formációk kialakulásával. A kutatók India és a szigetek kulturális érintkezéseit ezért több mint egy évszázada indianizációnak (*Indianisation*) nevezik (BELLINA 2003, 285). A legelső kutatók, akik Hátsó-Indiával foglalkoztak, nagyjából az indiai filológiára, epigráfiára és művészettörténetre támaszkodtak. Az 1960-as évektől egyre több régészeti feltárás folyik, amelyek jelentősen hozzájárulnak az ismeretek bővítéséhez. Ma a legtöbb kutató egyetért abban, hogy a két terület a Kr. e. 1. évezred közepétől már érintkezett egymással, amikor is megjelentek Indonéziában a különböző indiai termékek, elsősorban gyöngyök, amelyeket üvegből, achátból vagy karneolból készítettek. A következő évszázadokban indiai eredetű technológiák átvétele is kimutatható, különösen a fém- és üvegművesség területén (BELLINA 2003, 286). Az 1980-as évektől Bali szigetén végeztek ásatásokat, ami bebizonyította, hogy India már a Kr. u. 1. században kereskedelmi kapcsolatban állt az Indonéz-szigetvilággal (LANSING – REDD – KARAFET – WATKINS – ARDIKA – SURATA – SCHOENFELDER – CAMPBELL – MERRIWETHWR – HAMMER 2004, 287). Az első ásatásokat 1987-1989-ben végezte az Indonéz Archaeológiai Kutató Központ Bali szigetének északi részén, a Sembiram-i tengerpart szakaszán (ARDIKA – BELLWOOD – MADE SUTABA – CITHA YULIATI 1997, 193). Feltártak egy kereskedelmi telepet, ahol felszínre került egy 79 cserépdarabból álló anyag, amelyek nagyon hasonlóak az Arikamedu típushoz. Találtak közöttük olyat, amelynek a felületén bráhmí írás található, és az anyagvizsgálat kimutatta, hogy a cserépdarabokon ugyanolyan kenőcs van, mint az Arikamedu típushoz tartozó agyagcserepeken, melyeket különböző indiai lelőhelyeken találtak (ARDIKA – BELLWOOD – MADE SUTABA – CITHA

YULIATI 1997, 194). Indonéz régészeti kutatócsoportok 1990 után további kilenc ásatást végeztek, melyek alapján nagyjából azt is meg tudták határozni, hogy hol helyezkedett el, milyen kiterjedésű volt ez a kereskedelmi telep, kik lakták, és mivel foglalkozhattak az ott élő emberek. Megállapításuk szerint a településen lakók minden bizonnyal balinézek voltak, akik a fazekasság és bronzművesség hagyományaival rendelkeztek. Kapcsolatban állhattak oda látogató kereskedőkkel, akik indiai edényekkel és más tárgyakkal üzleteltek. Megvizsgáltak egy emberi fogat is, amit ugyanabban a rétegben és helyen találtak, mint az agyagcserepeket. Három eljárást alkalmaztak: AMS radiokarbon analízist, stabil szén izotóp analízist és mitokondriális DNS analízist. A vizsgálatok alapján megállapították, hogy a fog körülbelül kétezer éves, egykori tulajdonosa elsődlegesen szárazföldi ételeket fogyasztott, és egy észak-indiai őstől származhatott (LANSING – REDD – KARAFET – WATKINS – ARDIKA – SURATA – SCHOENFELDER – CAMPBELL – MERRIWETHWR – HAMMER 2004, 288-291). A legújabb régészeti adatok tehát India és a szigetvilág között kiterjedt kereskedelmi kapcsolatokra utalnak már a Kr. u. 1. században, abban az időszakban, amikor India és a Római Birodalom közötti kereskedelem virágkora is volt.

India a Hátsó-indiai szigetek és a Nyugat között közvetítő szerepet töltött be. A Római Birodalomból bekerülő termékeket, és a termékek alapján megtanult technikát közvetítette a szigetvilág felé, Indonézia termékeit pedig nyugatra továbbította. Ezek alapján a Kr. u. 1. században egy jól szervezett világkereskedelem képe rajzolódik ki, amelyben központi szerepet játszott Arikamedu, és a többi kelet-indiai kereskedelmi telep. Új információk is eljutnak Hátsó-Indiáról nyugat felé, de a Római Birodalomban ez még nem tudatosult, az irodalmi forrásokban nem érzékelhető a földrajzi horizont tágulása.

A fényűzés gyűlölete (*odium luxuriae*)

(Plin. 6, 24, 88)

Plinius művében a legtöbb társadalomra utaló megjegyzést a fényűző életmód (*luxuria*) elítélésével kapcsolatban találjuk. A régi római társadalom alapvető erényei közé tartozott az egyszerű életmód, a szerény étkezés, a mértéktartás. A keleti hódító háborúkkal, a hellenisztikus életmód megismerésével, a jóléttel azonban együtt járt az előkelő rétegek fényűző életmódjának kialakulása. A hagyományos értékrend hívei a fogyasztás és az életmód szabályozására számos intézkedést hoztak (*leges sumptuariae*), elég kevés sikerrel.

A háborús időszakok nehézségei különösen megkövetelték a mértéktartó életmód betartását. A 2. pun háború ideje alatt, Kr. e. 217-ben kiadott *lex Metilia* a férfiak öltözködési luxusa ellen irányult. Nagyobb visszhangot váltott ki Kr. e. 215-ben a *lex Oppia*, amely kizárólag a nők fényűzése ellen fordult. Livius megőrizte a törvény tartalmát: *ne qua mulier plus semunciam auri haberet neu vestimento versicolori uteretur neu iuncto vehiculo in urbe oppidove aut propius inde mille passus nisi sacrorum publicorum causa veheretur* (Liv. 34, 1, 1). A törvény nem a fél uncianál⁴²⁶ több arany birtoklását tiltotta meg, hanem a viselhető arany mennyiségét korlátozta. Bár a törvény elvileg minden nőre vonatkozott, valójában a *senatus* és az arisztokrácia előkelő nőtagjai ellen irányult. A háborús nélkülözés közepette a társadalmi megosztottságot, elégedetlenséget nagymértékben növelte egy gazdag, felékszerzett, jómódú nő látványa (SAUERWEIN 1970, 42). A *lex Oppia* megtiltotta a *vestimentum versicolor* használatát az öltözködésben, ami nem egy egyszerű színes ruhát, hanem egy különösen drága, csillogó fényű anyagból készült ruhát jelentett. Livius szerint ez az anyag bíborral festett színjátzó szövet, Cato elítélő szavai alapján is ismerjük (Liv. 34, 3, 9). A törvény rendelkezett még a nők fogatolt kocsin való utazásáról is: Rómában, a vidéki városokban, és ezek egymérföldes körzetében tilos volt használniuk, csakis nyilvános kultikus alkalmakkor vehették igénybe. Öt évvel később, Kr. e. 210-ben, a *consulok* javaslatára szabad akaratú adományozásra szólították fel az előkelő nőket, ez később „aranyat vasért” formában ismert háborús felhívás lesz (Liv. 26, 36, 11; Val. Max. 5, 6, 8). A *senatorok* feleségei és lányai egy-egy egész uncia aranyat ajánlottak fel közös tulajdonba, ezzel jelentős mennyiségű nemesfém gyűlt össze (SAUERWEIN 1970, 42-43). A Hannibal elleni háború sikeres befejezése

⁴²⁶ Fél uncia arany – 13,6 gramm.

után L. Valerius néptribunus kezdeményezte a *lex Oppia* eltörlését. Javaslata heves vitát váltott ki a népgyűlésen, a törvény eltörlésének legfőbb ellenzője M. Porcius Cato, a régi, az ősök által hagyományozott értékek megtestesítőjeként híressé vált *ensor* volt (Liv. 34, 1, 5; 34, 5, 6-11). A római nők a vita kapcsán az utcára vonultak, és hangoztatták, hogy a törvényben korlátozott előjogokat a Várostól, a *senatustól* kapták: Coriolanus támadása idején Róma megmentéséért jutalomból az arany és bíbor használatát, a gall katasztrófa után a szabad ékszerviselés jogát kapták meg (Liv. 5, 25, 9; Val. Max. 5, 2, 1; Dion. Halicarn. 14, 116, 9). A törvényt hosszas viták után Kr. e. 194-ben érvénytelennek nyilvánították (Liv. 34, 8, 1). A fogyasztás szabályozása céljából Kr. e. 161-ben hoztak újabb törvényt, a *lex Fannia cibaria* a lakomákra fordítható költségeket korlátozta. Az ebben a törvényben foglaltakat a *lex Didia sumptuaria* Kr. e. 143-ban egész Itáliára kiterjesztette, és nemcsak a vendéglátót, hanem a vendéget is a *lex sumptuaria* megszegői közé sorolhatták (SAUERWEIN 1970, 89-91; 169).

Kr. e. 89-ben a *censorok*, L. Licinius Crassus és L. Iulius Caesar, egy rendeletben megtiltották a külföldi illatanyagok behozatalát, ezzel a kenőcsök és parfümök kereskedelmét próbálták csökkenteni. A parfüm használata a rómaiak szemében elpuhultságra, elnőiesedésre utaló szokásnak tűnt, Plinius részletesen ír erről (Plin. 13, 20-24). Cicero, ha valamelyik ellenfelét elpuhultnak, vagy erkölcsileg züllöttnek akarta bemutatni, akkor azt állította róla, hogy parfümtől illatozik, és a haja kenőcstől csillog (Cic. *Cat.* 2, 5; 2, 10; *In Pison.* 125). A *censorok edictumban* tiltották meg a görög és az arméniai borok nagy mennyiségű behozatalát, valamint megpróbálták a bortermelés rögzített árait szabályozni (SAUERWEIN 1970, 129). André Plinius művéhez írt jegyzetében mindkét *censori* tiltást a szövetséges háború miatti vámintézkedésként magyarázza (ANDRÉ – FILLIOZAT 1980, 123). Sulla *dictatorsága* alatt, Kr. e. 81-ben hozott törvénye, a *lex Cornelia sumptuaria*, az étkezési ráfordításokra vonatkozó előírások mellett különböző utasításokat tartalmaz a játék miatti veszteségre történő kezességvállalásról, a temetkezési kiadásokról és nemi kicsapongásokról is (SAUERWEIN 1970, 132). Gellius leírja, hogy Sulla törvényben rendelte el, hogy az ünnepnapokon 300 *sestertius* lehet az étkezésekre fordítani, a többi napon azonban 30 *sestertius*nál nem lehet több ez az összeg (Gell. 2, 24, 11). Sulla reformjainak megszüntetése folyamán valószínűleg a *lex Cornelia sumptuaria*-t is hatályon kívül helyezték, ezért a következő évtizedekben szükségessé vált újabb, a fogyasztást szabályozó törvény megfogalmazása. A *lex Antia* a költségeken kívül azt is meghatározta, hogy a hivatalnokok és hivatalnokjelöltek csak bizonyos személyekhez mehetnek lakomára. A törvény datálása vitatott, talán a Kr. e. 55. év két *consuljához*, Crassushoz és Pompeiushoz köthető

(SAUERWEIN 1970, 140-144). Caesar is ezt a politikát követte, szigorúan ellenőriztette a fényűzést korlátozó törvények betartását (*leges Iuliae sumptuariae*): a piacokon örökökkel figyeltette, ki mit kínál eladásra, és a tiltott terméket helyben elkoboztatta. Ha az örök figyelmét elkerülte a törvénysértés, és valaki feljelentette polgártársát, Caesar hivatalsszolgáit vagy katonáit rendelte ki a vétséget elkövető személy házába, hogy konyhájában vagy ebédlőjében foglalják le a tiltott ételeket. Cicero írja egyik levelében, hogy Caesar maga is tisztában volt akciójának eredménytelenségével. Luxus-ellenes intézkedéseivel azonban már nemcsak a *mos maiorum*hoz való visszatérést követte, mint ahogy Sallustius azt támogatta, hanem ezzel az utódlást és az állami kincstár helyzetét akarta segíteni (SAUERWEIN 1970, 171).

Augustus felülvizsgálta a fényűző életmódot korlátozó korábbi rendelkezéseket, törvénye a *lex Iulia sumptuaria* módosított változatának tekinthető (Suet. Aug. 34). A törvény pontos neve és keletkezési ideje ismeretlen, valószínűleg a Kr. e. 19-18 utáni törvények közé sorolható. Augustus célja nem a régebbi törvények teljes átvétele, hanem azok felelevenítése volt, és ahol szükségesnek tartotta, hatékonyabbnak ígérkező törvényeket léptetett életbe. A törvény korlátozta az előkelők költségeit: munkanapokon 200, ünnepnapokon 300, esküvők és az azt követő ünnepek (*repositia*)⁴²⁷ alkalmával 1000 *sestertius* volt az elkölthető legmagasabb összeg.⁴²⁸ A császár maga egyszerűen, szerény körülmények között élt és lakott, öltözködését visszafogottság jellemezte. Olyan ruhadarabokat viselt, melyeket családja nőtagjai szőttek, és csak közönséges ételeket evett, így kívánt jó példát mutatni (Suet. Aug. 72-73; 76-77). A növekvő luxusnak azonban nem lehetett gátat szabni, ezért a császár az eddigi 1000 *sestertius* határt 2000-re emelte. Ennek a határozatnak is ismeretlen a pontos keletkezési ideje, Gellius szerint Augustus uralkodásának késői szakaszából származik (Gell. 2, 24, 15). Cassius Dio leírja, hogy Augustus szabályozta a drága ruhák viselését is (*lex Iulia vestitu et habitu*; Cass. Dio 54, 2, 3; 49, 16, 1). Korábbi rendelkezések csak a *senator*oknak engedélyezték a drága anyagból szőtt, pompázatos ruhák viselését, a nők számára korlátozták a díszes ruhák, valamint a különböző ékszerek használatát. Augustus utasította a *senator*okat, hogy maguk ellenőrizzék feleségeiket és leányaikat a helyes öltözködés és a megfelelő viselkedés érdekében. A császár is példával járt elől, az uralkodóház minden nőtagjának megparancsolta a fenti rendeletek betartását. Éppen ezért mélységesen fölháborították a

⁴²⁷ *Repositia* – vö. Festus 281: *Repositia postridie nuptias apud novum maritum coenatur quia quasi reficitur potatio.*

⁴²⁸ Gell. 2, 24, 14: *Postremo lex Iulia ad populum pervenit Caesare Augusto imperante, qua profestis diebus ducenti finiuntur, Kalendis, Idibus, Nonis et aliis quibusdam festis trecenti, nuptiis autem et repositiis sestertii mille.*

családjában előforduló botrányok, aminek következtében leányát, Iuliát, majd azonos nevű unokáját is száműzetésre ítélte (Suet. *Aug.* 65). Augustus erkölcsi intézkedéseinek célja a társadalom védelme a fényűző életmód túlzásaitól, az idegen népek káros hatásaitól. A törvények legnagyobb hibája azonban ellenőrizhetetlenségük volt.

Tiberius folytatta Augustus takarékosági politikáját, de csak ott avatkozott be, ahol a mértéktartási törvényeket hatékonyan lehetett ellenőrizni (Suet. *Tib.* 33). Az ingyenes gabonajuttatást a nincsteleneknek fenntartotta ugyan, de mérsékelte a cirkuszi látványosságok pompáját. Csökkentette a játékokra és díjakra való kiadásokat, a színészek fizetését, valamint meghatározta a gladiátorok számát (Suet. *Tib.* 34). A császár keserűen állapította meg, hogy a korinthuszi vázák és a hal ára mérhetetlenül magas, így határt próbált szabni a háztartási felszerelések és a hús egész éves legmagasabb árának. Tiberius a nyilvános étkezéseken maga is jó példát mutatott. Rendeletet adott ki, amelyben megtiltotta az arany étkészlet használatát, és azt, hogy a férfiak selyemruhát viseljenek (SAUERWEIN 1970, 162). Kr. u. 16-ban Fronto, volt *praetor* túllépett ezeken az intézkedéseken, és minden család számára meg akarta szabni az ezüstkészletek tartásának maximumát is. Heves vita alakult ki, Fronto ellenfeleként Asinius Gallus lépett fel. Gallus érve szerint a Római Birodalom mérete szükségessé teszi a *mos maiorum* liberalizálását. A vitát Tiberius zárta le, aki Gallussal értett egyet. Kr. u. 22-ben Tiberius ismét szembesült a fényűzési törvényhozás kérdésével. C. Bibulus szerint a többi *aedilis* is kijelentette, hogy a luxustörvényt figyelmen kívül hagyják, és, hogy az élelmiszerek a megszabott legmagasabb árakon felül napról napra drágulnak, valamint, hogy ezt a folyamatot szokványos eszközökkel nem lehet megállítani (Tac. *Ann.* 3, 52). Bár a *senatorok* az *aedilis*ek panaszát hangoztatták, mégsem mertek maguk döntést hozni, így az egész ügyet a *princeps* elé terjesztették. A *senatorok* attól féltek, hogy Tiberius túl szigorúan fog reagálni, annak ellenére, hogy Fronto támadására Kr. u. 16-ban inkább tartózkodóan reagált. A császár sokáig gondolkodott a beavatkozás lehetőségén, majd a *senatussal* írásban közölte döntését. Tacitus, valószínűleg az eredetire támaszkodva, közli a leiratot (Tac. *Ann.* 3, 53). Cassius Dio szerint Tiberius itt is élesen kritizálja a mértéktelenséget, mégis visszautasítja az ez elleni törvényes eljárást (Cass. Dio 57, 13, 3). Felhagyott a kilátástalan próbálkozással, hogy az emberek életmódján jogi szabályozással változtasson. A későbbiekben nem bünteti a férfiak számára a bíborruha viseletét, hanem ő maga is ilyen öltözetben látogatja esőben a játékokat. A következő császárok idejében nem találkozunk a fogyasztás és életmód szabályozására hozott intézkedésekkel.

Caligula és Nero költséges életmódú uralkodása után Vespasianus hatalomra kerülése megnyugvást hozott a Birodalom számára. A császár takarékos politikájára szükség is volt,

hiszen a császári kincstárt 40 milliárd *sestertius* adósság terhelte (Suet. *Vesp.* 16, 3). Vespasianus mértéktartó életmódját Plinius is örömmel üdvözli, hasonlóan gondolkodik ő is. *Naturalis Historia* című művében számos helyen ostromozza a fényűzést (Plin. 6, 20, 54; 6, 24, 88-89; 33, 39-40; 33, 53, 148-150; 34, 16, 34; 36, 1-6; 37, 21-51). India drágaköveiért, Taprobané igazgyöngyéért, az aranyért, selyemért, fűszerekért, kenőcsökért, parfümökért nagyon sokat kellett fizetni. Plinius korában az indiai termékekért évi 50 millió *sestertiust* fizetett a birodalom (Plin. 6, 26, 101), az Indiával, Arábiával és Kínával folytatott kereskedelem pedig évente 100 millió *sestertius*ba került (Plin. 12, 84).⁴²⁹ Ezek az összegek igen magasnak számítanak, tekintve, hogy a Római Birodalom provinciákból származó adóbevétele együttesen évi 400 millió *sestertiust* tett ki.

Az összegeket vizsgálva felmerül a kérdés, hogy kik tudták ezeket a drága termékeket megfizetni, vagyis kik ellen irányult valójában Plinius társadalomkritikája? A korabeli vagyoni helyzetről, bérekről, árakról kevés információval rendelkezünk. A Római Birodalom gazdag embereinek azok számítottak, akiknek a vagyona meghaladta a 100 000 *sestertiust*. A népesség kevesebb, mint egy százaléka tartozott közéjük. A *senatori* vagyon alsó határát Augustus 800 000-ről 1 200 000 *sestertius*ra emelte fel (Suet. *Aug.* 41), Cassius Dio szerint 1 000 000 *sestertius*ra (Cass. Dio 54, 17, 3; 54, 26, 3). A lovagok számára előírt minimális vagyont 400 000 *sestertius*ban állapították meg (Plin. 33, 8, 32; ALFÖLDY 1996, 81). Az akkori világ leggazdagabb embereinek vagyona 400 millió *sestertiust* tett ki: Cnaeus Cornelius Lentulus *senator* esetében a császárkor elején (Sen. *De benef.* 2, 27), valamint a felszabadított rabszolga Narcissus, Claudius befolyásos magántitkára esetében (Cass. Dio 60, 34, 4; Alföldy 1996, 72). Seneca, Saturninus, V. Crispus és Pallas vagyona elérte a 300 millió *sestertiust* (Tac. *Ann.* 13, 30; 13, 42, 4).

A lakosság nagyobb és szegényebb részéről, akik a létminimum közelében éltek, kevesebbet tudunk. Egyetlen olyan keresetre vonatkozó adat maradt fenn, amely megbízhatónak tekinthető. Egy napszámos (*mercennarius*, *operarius*) napi bére közel 1 *denariust* (4 *sestertius*, 16 *as*) tett ki (Cic. *Rosc. com.* 28), de ez az 1. század közepe után valamivel emelkedett (CIL IV 6877). Seneca szerint napi 2 *as* elég volt a megélhetésre (Sen. *Epist.* 18, 7), ezért tanítványának, Luciliusnak 3-4 napig tartó böjtöt ajánlott, mivel „nagyobb nyugalomban tud gazdagságban élni az ember, ha tudja, milyen szegénynek lenni” (Sen. *Epist.* 18, 8). Ruhával, lakbérrel és egyéb kiadásokkal is kellett számolni, így az egyedülálló embernek a minimálbér rendkívül kevésnek bizonyult a megélhetéshez. Bár Rómában

⁴²⁹ Az egyes termékek áaira Plinius művében találunk adatokat.

osztottak gabonát (*frumentationes*), de a fővárosban az árak is magasabbak voltak, mint a provinciákban (Iuv. 3, 165; Mart. 4, 66, 1; 10, 96; Duncan-Jones 1982, 345).

A régi római világ, különösen a vidéki városi élet megismeréséhez a legtöbb és legmegbízhatóbb adatot Pompeji nyújtja. A Vezúv kitörése rögzítette a 79. augusztus 24-i állapotokat, a házak, használati tárgyak, freskók és feliratok pontos ismereteket nyújtanak a korról. Fennmaradt egy háromtagú pompeji család háztartáskönyve (CIL IV 5380). Ebben 9 napra visszamenően elolvashatjuk a megvásárolt élelmiszerek listáját: kenyér, olaj, bor, sajt, datolya, hagyma. Azt is megtudjuk belőle, hogy az egy napi élelmiszer költség személyenként 8 *as* volt. Mivel rabszolgájuk is volt, valószínű, hogy tehetősebb család lehetett. Pompeji felirat őrizte meg néhány élelmiszer, használati tárgy árát (CIL IV 1697, 4227, 4000, 4888; Étienne 1992, 184-185). A megtalált feliratok alapján tudjuk, hogy a családi pénzkészletek egy esetben haladták meg a 9000 *sestertiust*, 5 esetben a 4000-et, 15 esetben pedig 1000 és 3000 *sestertius* között mozogtak. Ezek a leletek előkelő családokhoz tartoztak. A kevésbé jómódúak esetében 100 és 1000 *sestertius* közötti összegeket tartalmaz 60 lelet, de ebből 6 lépi túl az 500 *sestertiust*. A város lakosságának a túlnyomó többségét, legalább háromnegyed részét, szerény viszonyok között élő emberek alkották. Legfeljebb 20%-ra tehető a közepes jómódban élők, és talán 5%-ra a kimondottan gazdagok számaránya. A katonák bérénel nagy különbséget tapasztalunk a *legionarius* zsoldja és egy magasabb beosztású tiszt fizetése között. Egy *primipilus*, mint rangidős *centurio* éves zsoldja legalább 4500 *denariust* tett ki, körülbelül 50 *sestertiust* naponta. A leszerelésénél 150 000 *denariust* kapott. Az 1. században egy légiós bevonulásaért egyszeri 75 *denariust* kapott, éves zsoldja 225 *denarius* volt, huszada egy *primipilus* fizetésének. Egy napi zsoldja 2, 5 *sestertiust* tett ki, a szolgálatból való kilépésnél 3000 *denarius* végkielégítést kapott. Az árak az 1. században stabilak maradtak. A Kr. u. 64. évi nagy tűzvész után drágulás tapasztalható Pompejiben, ezt állami beavatkozással próbálták visszaszorítani.

Számos adat maradt fenn arról, hogy a Római Birodalom legvagyonosabb emberei mennyit költöttek luxusárukra: Lucullus a Kr. e. 1. században 200 000 *sestertius*-ért tartott egy lakomát (Plut. *Lucull.* 41, 7), egy asztalért akár 1 millió *sestertiust* is kiadtak (Plin. 13, 92), vagy 10 000 *sestertiust* érő bíborköntöst hordtak (Mart. 4, 61, 4). Ékszerekre sem sajnálták a pénzt: Caesar 6 millió *sestertiust* adott ki egy gyöngyszemért (Suet. *Caes.* 50, 2), Lollia Paulina, Caligula császár felesége, egy alkalommal 40 millió *sestertius* összértékű ékszerrel díszítette magát (Plin. 9, 117). Plinius leírja, hogy néhány évvel műve megírása előtt egy nem éppen gazdag családanya 150 000 *sestertiust* adott egyetlen hegyikristályból készült merőkanálért, így a szerző szerint a hegyikristály örület forrása is lehet (Plin. 37, 10, 29). A

tehetős családok fényűző palotákban és villákban laktak, ahol milliókat érő bútort használtak (Plin. 13, 92; ALFÖLDY 1996, 72).

A fentiek alapján nyilvánvaló, hogy a drága keleti luxuscikkeket csak a római arisztokrácia tagjai tudták megfizetni. Plinius fényűzés elleni kritikája így elsősorban a társadalmi réteg ellen irányult. Az ékszerekhez használt drágaköveket, igazgyöngyöket, a kenőcsöket, parfümöket, a különleges ruhaanyagokat elsősorban az arisztokrata családok nőtagjai igényelték. Plinius munkájában elítélő megjegyzésekkel illeti az asszonyok szokásait, ebben is követi példaképe, az idősebb Cato konzervatív, már saját korában is idejétmúlt, nőellenes szemléletét. Plinius kritikája konkrét személyek ellen is szólhatott, a császári család nőtagjai ellen, így Caligula, Claudius, Nero feleségeinek költekezéseire találunk utalásokat művében, de gondolhatunk a Flavius-ház nőtagjaira is, akiket Plinius nyilvánvalóan nem mert megnevezni. Az arisztokrata nők mellett a meggazdagodott *libertusok* fényűző, költekező életmódját is kritizálta Plinius. A Kr. u. 1. század legvagyonosabb emberei között megtaláljuk a befolyásos császári felszabadított rabszolgákat: Licinust, aki Tiberius alatt halt meg, Narcissust, Pallast, Callistust, akik Claudius hivatalait vezették. Plinius megemlíti C. Caecilius Isidorus *libertinust*, Caligula felszabadítottját, aki végrendeletében 4116 rabszolgát, 3600 pár marhát, 257 000 egyéb jószágot és 60 000 000 *sestertius* készpénzt hagyott hátra, bár megjegyezte, hogy a polgárháborúban sokat veszített (Plin. 33, 135). Plinius mellett fiatalabb kortársa, Petronius is foglalkozik *Satyricon* művében az 1. század jelentős társadalmi problémájával, a felszabadított rabszolgák gazdagodásával és fényűző életmódjával.

Margaritae (igazgyöngyök)

(Plin. 6, 24, 81; 6, 24, 89)

Plinius Taprobanéről szóló leírásában (6, 24, 81) Megasthenést idézi, aki szerint a sziget lakóinak sokkal több aranyuk és igazgyöngyük van, mint az indiaiaknak. Ugyanez az elképzelés jelenik meg Solinus, Martianus Capella és Sevillai Isidorus műveiben is.⁴³⁰ Ezek a szerzők elsősorban Plinius munkáját használták forrásként. Plinius kiemeli, hogy Taprobanén nagy becsben tartják az arany, az ezüst, valamint a márvány mellett a gyöngyöket és a drágaköveket is (Plin. 6, 24, 89).⁴³¹

Plinius szerint Rómában Pompeius Mithridates felett aratott győzelme teremtette meg a gyöngyök és drágakövek divatját (Plin. 37, 6, 12). A Kr. e. 61-ben rendezett harmadik diadalmenetet a fényűzés *triumphus*ának nevezi, ahol az egyszerűség felett arattak győzelmet: *Illa severitate victa et veriore luxuriae triumpho* (Plin. 37, 6, 14). Pompeius diadalmenetében egyebek között 33 gyöngykoszorút (*coronas ex margaritis*), gyöngyökből készült Múzaszentélyt (*musaeum ex margaritis*), valamint saját, gyöngyökből kirakott képmását is felvonultatta a nézők előtt (Plin. 37, 6, 14). A *triumphus* utáni évben Iulius Caesar egyik szeretőjének, Brutus anyjának egy 6 millió *sestertius* értékű igazgyöngyöt hozatott *Hispaniából* (Suet. *Caes.* 50). Plinius több felháborító esetet elmesél, hogy bemutassa az esztelen fényűzés terjedését. Így Clodius Aesopus, a híres színész azonos nevű fia, aki milliókat örökölt apjától, egy alkalommal borecetben feloldott, 1 millió *sestertius* értékű igazgyöngyöt ivott meg, mert kíváncsi volt az ízére. Annyira ízlett neki, hogy vendégeinek is ecetben oldott értékes gyöngyöket kínált a vacsorához (Plin. 9, 59, 122). Alexandriában Kleopátra hasonlóképpen egy borecetben feloldott óriási gyöngyöt ivott meg, amit egyik fülbevalójából vett ki, miután Antoniussal fogadott, hogy 10 millió *sestertius* értékű vacsorát tálal fel (Plin. 9, 58, 119-121; Plut. *Ant.* 28-29). Plinius beszámol arról is, hogy Rómában egy udvari díszvacsorán Lollia Paulina, Caligula császár felesége nagy feltűnést keltett, ugyanis ruha helyett egy igazgyöngyökből és smaragdokból összefűzött öltözkében, fején hasonló diadémmal jelent meg. Az öltözkék 40 millió *sestertius* értékű volt, ezt a vagyont még Lollia

⁴³⁰ Vö. Plin. 9, 106; Solin. 53, 3: *Margaritis scatet et gemmis omnibus*; Mart. Cap. 6, 696: *Ampliores etiam margaritae sunt*; Isid. *Orig.* 14, 3, 5; Isid. *Orig.* 14, 6, 12: *Taprobane insula...tota margaritis repleta et gemmis*; Strab. 2, 1, 14.

⁴³¹ Vö. Solin. 53, 22: *Mirantur aurum et ad gratiam poculorum omnium gemmarum adhibent apparatus. Secant marmora testudinea varietate. Margaritas legunt plurimas maximasque.*

nagyapja, Marcus Lollius a birodalom közel-keleti tartományaiban szerezte Augustus uralkodása idején. A vacsorán a császárné kijelentette, hogy számlákkal tudja bizonyítani, hogy az öltözékhez szükséges gyöngyöket ő vásárolta magának (Plin. 9, 58, 117-118). Plinius leírja Caligula szokását, hogy egyéb női kellékek mellett gyöngyökből készült papucsot öltött magára, Nero pedig uralkodói jelvényeket, maszkokat és hordozható fekhelyeket is készíttetett nagy méretű gyöngyökből (Plin. 37, 6, 17). Plinius keserűen írja koráról, hogy a nők vágya az lett, hogy gyöngyöket rakjanak az ujjakra, kettőt-hármat a füleikbe, sőt már a lábaikra is; nem csak a szíjakra, hanem az egész lábbelire gyöngyöket tesznek. Plinius megemlíti egy olyan fülbevalót, amelyre már két gyöngyöt függesztettek. Az ékszer neve *crotalia*, amely hangutánzó szóból ered, és arra utal, hogy járás közben, a mozdulatoknál a két gyöngy egymáshoz ütődik, és finom csilingelő hangot ad ki. Plinius szerint még a szegények is ezután vágyakoznak, és úgy értékelik, hogy a gyöngy a nő *lictora* az utcán (*lictorem feminae in publico unionem esse dictitantes*; Plin. 9, 56, 114). Plinius kortársa, Petronius hasonlóképpen megemlíti a *crotalia* nevű fülbevalót (Petr. *Sat.* 67, 9). Trimalchio lakomáján, amikor az úrgazdag asszonyok egymásnak mutogatják ékszereiket, Scintilla elővette fülbevalóit (*duo crotalia protulit*), átnyújtotta barátnőjének, hogy megbámulhassa, és így szólt: *Domini mei beneficio nemo habet meliora*. A férje *fabia vitrea*-nak, üvegbabnak gúnyolja a gyöngyöt, és kijelenti: *Plane si filiam haberem, auriculas illi praecidere*. A pompeji falfestmények és különösen a Pompejiben és Herculaneumban feltárt ékszerleletek megerősítik, hogy ezekben az évtizedekben mennyire kedvelt volt ez a fülbevaló-típus (Pompeji, Fabius Rufus háza, P 13403; Oplontis, Crassius Tertius villa, Op. 3407; J. Paul Getty Museum, Los Angeles).

A gyöngy szerves eredetű anyag, ha nagyobb szárazságnak, vagy nedvességnek van kitéve, részekre eshet, így számos régészeti leletben, sírban csak a gyöngyöket tartó aranyhuzalokat találjuk (FACSÁDY). Kedvező feltételek mellett azonban megmaradhat, mint például Pompejiben, Kölnben, Pannoniában. Amint azt a pompeji ékszerleletek is bizonyítják, a gyöngyöket a római időkben előszeretettel kombinálták smaragdokkal. A zöld kő arannyal, valamint fehér, rózsza-, ezüst- vagy krémszínű gyöngyökkel alkotott kontrasztja a római ízlés számára különösen megfelelőnek tűnt (DAMM 1993, 29). Az igazgyöngy különleges szépsége, finomsága, ritkasága és hihetetlen drágasága miatt státuszszimbólum lett a Római Birodalom császárkorában. Ennek következtében a gyöngy kereskedelmével foglalkozó *margaritarii* társadalmi megbecsülése és gazdagsága a Krisztus utáni első századra jelentősen megnőtt. A gyöngykereskedők a felszabadított rabszolgák közül kerültek ki, üzleteik a város központjában, a *Via Sacra*n voltak (CIL X 9545-49).

Plinius az Indiai-óceánból, Taprobané közeléből, a Perzsa-öbölből és a Vörös-tengerből származó gyöngyök minőségét emeli ki (Plin. 9, 56, 113; 9, 54, 106). Tacitus szerint (*Agr.* 12) a britanniai tengerpart közelében talált gyöngyök homályosak és ólomszínűek (*subfusca ac liventia*). Kautilja *Arthasásztra* című művében felsorolja, hogy a gyöngyöket a Támraparnától, Pándjakavátából, a Pásika, a Kulá és a Csúrmi folyóktól, a Tótól, és a Himalájából szállítják (2, 11, 2). A Támraparná egy dél-indiai folyó, a Pándjakavátát a Pándja országban lévő Malajakóti hegygel azonosítják. A Csúrmi folyó Muciri (Muziris) város közelében, Keralában található. A Tó a Barbara (Parpara) országban található Srighanta-tó (NARAYANAN 1992, 3).

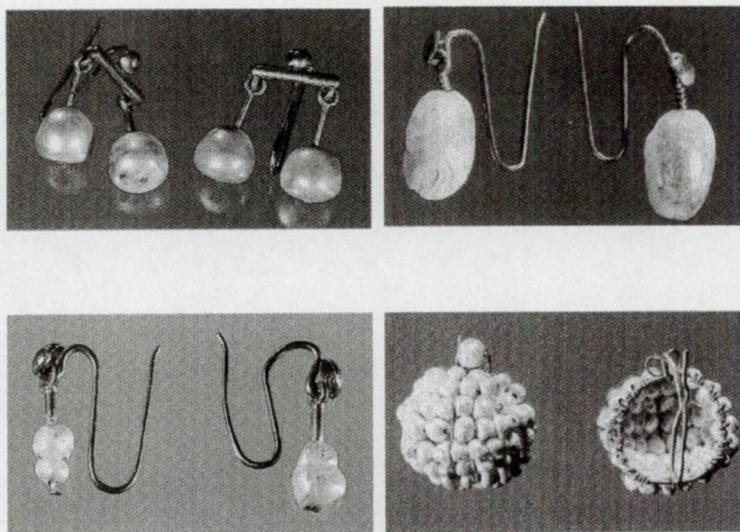
Az igazgyöngy keletkezéséről számos elképzelés született (Plin. 9, 54, 107; Amm. Marc. 23, 6, 85). Az ókori és középkori nézetek az indiai mesékre vezethetők vissza (GREGOR 1964, 83). Eszerint egy bizonyos időszakban a kagyló sóvárogni kezd az ég harmatcseppje után. Feljön tehát a tenger felszínére, és az áhított nedvességet a héja közé szívja. Ez termékenyíti meg a gyöngyöt. A gyöngy tiszta és fehér lesz akkor, ha a harmatcsepp reggel kerül a kagylóba. Sötét lesz a gyöngy akkor, ha ez este történik. A gyöngy nagysága a befogadott nedvesség mennyiségétől függ. Ha a megtermékenyítés pillanatában villámlik és dörög az ég, akkor a gyöngy torz lesz, vagy a kagyló üresen marad. A kagylók rajokban úsznak, úgy, hogy egy vezeti a többi, akik őt hűségeen követik. Az, hogy mennyire téves elképzeléseik voltak a kagylókról, az is mutatja, hogy a kagylókat valahová a kövek és a halak közé osztották be. A gyöngy latin neve *margarita*, amely Sevillai Isidorus szerint a *mare* – tenger szóra vezethető vissza (Isid. *Orig.* 16, 10, 1). Valójában a *margarita* szó keleti eredetét feltételezik, amely származhat a perzsa *mervarid*, vagy a babyloni *mar-galitu* (jelentése: az óceán gyermeke), vagy a szanszkrit *manjara-m* vagy *manjari-h* szóból (ROMMEL 1930, 1682). A rómaiak használták az *unio* elnevezést is, amely arra utalt, hogy egynél több gyöngy állítólag sohasem képződik a kagylóban (Isid. *Orig.* 16, 10, 1). Úgy tartották, hogy a gyöngy a vízben puha, és csak levegőn válik keménnyé. Ez az elképzelés a korall tulajdonságára vezethető vissza. Orvosi hatásairól is tudtak: a szellem gyengesége, vérzés, vérhas, hasmenés, láz, izzadás elleni szerként tartották számon (GREGOR 1964, 83).

A gyöngy keletkezését a Hold járásához kapcsolták, így az ókori Rómában a fiatal leányok a Hold istennője, Diana jelképeként viselték, a tisztaság, ártatlanság szimbólumaként. A gyöngy – gömb alakja folytán – a tökéletességet reprezentálja a legtöbb kultúrában. Számos nép, így az indiaiak szerint is, a kagylót az égi villám termékenyíti meg, ezért a gyöngyben a tűz és a víz, a két kozmikus ellentét egysége valósul meg (PÁL – ÚJVÁRI 1997, 173). A görög-

római mitológiai történet egyik változatában Zeusz/Iuppiter villámként csapott bele a kagylóba, és az így megsértett, megtermékenyített kagyló gyöngyöt izzadt, azaz kibocsátotta magából a tökéletes női szépséget, Aphrodité/Venust, a szerelem istennőjét, akit a „Gyöngyök asszonya” néven is tiszteltek a Földközi-tenger népei (PÁL – ÚJVÁRI 1997, 174). Cipruson, ahol a mítosz szerint partra szállt, a gyöngyöt Aphroditének szentelték (Plin. 9, 30; 32, 5). A római síremlékeken a gyöngy gyakran az újjászületés jelképeként látható. Az Újszövetségben az értéket jelképezi: *neque mittatis margaritas vestras ante porcos* (Mt 7, 6). A középkorban a kagyló Mária, a harmat pedig a Szentlélek szimbóluma, így a gyöngy Jézus születését jelképezi (GREGOR 1964, 84).

Az igazgyöngy Taprobané egyik legjelentősebb kiviteli cikke volt, a források gyöngyszigetként is emlegetik (Arrian. *Ind.* 8, 11-13; *Vamszatthappakászini* 34, 13-16). Az igazgyöngyöket tartalmazó kagylók nagy részét a Mannar-öböl sekély vizében találták. A Mannar-félszigeten az egyik város, Mantai (Mahattitha, Mantottam, Matota) kiemelkedett a sziget többi kereskedővárosa közül. A város az Indiát Taprobanével összekötő földnyelv, az Ádám híd közelében helyezkedett el, ezáltal Mantai előnyt élvezett a szárazföldi kereskedelem terén, hiszen az Indiával való kereskedelem valószínűleg az Ádám hídon keresztül folyt, amíg a földnyelv létezett. A szárazföldi kereskedelemről származó jövedelmek azonban meg sem közelítették a tengeri kereskedelmét. Mantait a fővároshoz, Anurádhápurához fűződő szoros kapcsolata emelte ki a többi kereskedelmi kikötő közül. A két város összeköttetésben állt az Aruvi Ari folyón; a légvonalban körülbelül 80 km távolságot két nap alatt lehetett megtenni (CARSWELL 1991, 197). A hegyvidéki terület központi fekvése miatt a küllőszerűen kiágazó folyók megkönnyítették az áruszállítást a belső vidékekről a kikötőkhöz. Mantai hasonló szerepet játszott Taprobané székhelyének kereskedelmi életében, mint Ostia Róma gazdasági életében. A két taprobanéi város szoros viszonyát az is alátámasztja, hogy amikor a Kr. u. 11. században Anurádhápurát lerombolták, Mantai is elveszítette korábbi jelentőségét. Ásatások derítették ki, hogy a szimmetrikus építésű várost két, egymással párhuzamos patkóra emlékeztető sáncárok vette körül. Létezett külön kereskedelmi, kézműves, hivatali és lakónegyed, illetve elkülönültek a vallási építmények is. Az épületek többségét égetett téglából emelték (CARSWELL 1991, 198-199). A Mantaiban folytatott ásatások kapcsán az indiai, római, valamint kínai pénz- és tárgyleleteken kívül rengeteg perzsa leletre bukkantak, ami alapján néhány kutató arra a következtetésre jutott, hogy Mantai talán egy előretolt Szaszanida állás lehetett. Ezt az álláspontot támasztották alá Prokopios és Cosmas Indicopleustes feljegyzései. Prokopios szerint I.

Iustinianus császár (527-565) etiópokat szeretett volna Indiába küldeni, hogy hozzanak kínai selymet, erre azonban nem volt lehetőségük (Proc. 1, 20, 9, 11-12). Cosmas Indicopleustes szerint a szigetet előnyös földrajzi fekvése miatt nagy számban látogatják indiai, perzsa és etióp hajók, elsősorban az indonéziai szegfűszegért és a kínai selyemért (CARSWELL 1991, 199). A perzsák ezen kívül lovakat szállítottak Taprobanéra, amiket a gazdagabb emberek vásároltak utazás vagy szállítás céljára, esetenként pedig lóháton vonultak hadba. A lovakra akkora volt az igény, hogy sokáig vámmentesen lehetett a szigetre hozni. A Mannar-öböl sekély vize kiváló élőhelyet nyújtott a különféle koralloknak, kagylóknak, teknősöknek. A Mantaiban folytatott ásatások alkalmával felszínre került rengeteg hibásan elkészített kagylókarperec és nyakék is. Az igazgyöngyöket tartalmazó kagylókat egészen a 20. század elejéig tudták gyűjteni az ott élők, de ezt követően a mértéktelen gyöngyhalászat miatt számuk jelentősen csökkent. Az igazgyöngy mellett a régészek jelentős mennyiségű üveggyöngyöt is találtak. Mantaiban gömbölyűre csiszolt üreges vagy félig kifűrt példányokra bukkantak. Vizsgálatokkal kimutatták, hogy a fűrésra gyémántot használtak. Az itt talált sokféle módon előállított üveggyöngy arra enged következtetni, hogy ezekre nagy kereslet volt. A mai Németország területén is találtak egy innen származó darabot, ami római import útján kerülhetett ide (CARSWELL 1991, 200).

Igazgyöngy fülbevalók Pompejiből. Az első képen *crotalia* látható. D'AMBROSIO 2001.

Regnum hereditarium

(Plin. 6, 24, 89)

Plinius *Naturalis Historia* című művének 6. könyvében Taprobané szigetének királyáról ezt írja: *eligi regem a populo senecta clementiaque, liberos non habentem, et, si postea gignat, abdicari, ne fiat hereditarium regnum* (Plin. 6, 24, 89). A legtöbb Pliniust kutató szerző figyelmen kívül hagyta ezt az utalást, pedig a fenti mondat három érdekes és vitatott kérdést is felvet: a királyválasztás, a trónról való lemondatás, és a királyság örökölhetőségének kérdését. A Taprobanéről szóló leírás különlegessége az, hogy Plinius itt - eltérően a többi Keletről szóló leírástól - nemcsak a korábbi görög és római szerzők műveit használta fel, hanem a Kr. u. 1. században Rómába érkezett ceyloni követség beszámolóját is lejegyezte művében.⁴³² A latin auctorok közül tudomásunk szerint senki sem járt Indiában, szemben a klasszikus, és a hellenisztikus kor görög szerzőivel, akik saját utazásaik tapasztalatait is felhasználták műveikben. A római szerzők görög forrásokból merítettek, Plinius Taprobanéről szóló részlete kivétel ez alól.⁴³³ Nem zárhatjuk ki azt a lehetőséget sem, hogy Plinius személyesen is találkozott a követség tagjaival, de ez nem igazolható. Plinius ugyanis azt írja, hogy a szingaléz követség Claudius császár uralkodása alatt érkezett Rómába. Claudius principátusának első éveiben Plinius fiatalemberként Rómában tartózkodott, ahol tanulmányokat folytatott, majd 46-ban katonai pályára lépett, és Germaniába került. Ha a követség 41-46 között járt Rómában, Plinius értesülhetett az eseményről, és hallhatta is a követek beszámolóját.

Először vizsgáljuk meg azt, hogy Taprobanén valóban a Plinius által leírt uralkodási forma volt-e érvényben. Indiára vonatkozóan számos forrás áll rendelkezésünkre, amelyek alapján megállapíthatjuk, hogy a Plinius mondatában meghatározott idős és szelíd király képe éles ellentétben áll az általános indiai királyideállal. A mértékadó források alapján a klasszikus indiai uralkodó egy harcos király, egy kiváló katona, aki hagyományosan ksatrija, a harcosok rendjébe tartozó személy. Az indiai társadalomra nem jellemző az a Plinius által leírt demokratikus forma sem, hogy a nép választja meg a királyt. Csak néhány kivételes esetet találunk királyválasztásra Indiában. Egy sziklafelirat megemlíti, hogy Kr. u. 130 körül

⁴³² Plin. 6, 24, 85-91. A ceyloni követséghez lásd: SCHWARZ 1974 Graz.

⁴³³ Vö. DAFFINÁ 1995.

Rudradáman királyt az összes rend összegyűlve választotta meg.⁴³⁴ Felirat őrzött meg a 8. századból egy olyan alkalmat is, amikor Gópálát, a kiváló katonát alattvalói választották uralkodójuknak.⁴³⁵ Ezt az eseményt azonban a középkori Indiában a királyválasztás egyedülálló eseteként tartják számon a történészek. India történelmére jellemző, hogy apáról fiúra öröklődik a trón, tehát az a pliniusi hely sem igazolható, miszerint az alattvalók csak gyermektelen királyt tűrnek meg, és nem öröklött a királyság. A fentebb leírtak az indiai helyzetre vonatkoznak, amelyet számos forrás alátámaszt. Felmerül a kérdés, hogy mennyiben lehet alkalmazni India viszonyait Taprobanéra? A sziget a földrajzi közelség miatt, és nyelvi, vallási valamint kulturális alapon lényegében India részének tekinthető. Ezt erősíti meg az indiai és a Srí Lankai hagyomány is.⁴³⁶ De mivel mégiscsak sziget, ezért vannak helyi jellegzetességek is, így például a Kr. e. 3. században Taprobanéra került buddhizmusnak az ősi, konzervatív formája maradt itt fenn.⁴³⁷ A szingaléz követség a Kr. u. 1. században érkezett Rómába. Taprobané történelmének erre az időszakára vonatkozó korabeli ceyloni forrás sajnos nem maradt ránk. Az 5. században lejegyzett *Mahāvansza*, a „Nagy krónika” azonban értékes anyagot tartalmaz a sziget korábbi uralkodóira vonatkozóan is.⁴³⁸ Ebben a forrásban azonban nincs utalás arra, hogy a királyság Taprobanén választott lett volna. Megállapíthatjuk azt is, hogy Plinius leírásával szemben a szigeten a királyok örökletes jog alapján követték egymást, a *regnum hereditarium*, a királyság örökölhetősége jellemző Taprobané történelmére.⁴³⁹ Plinius leírásának állításait tehát sem a keleti források, sem a helyi hagyomány nem támasztja alá.

André és Filliozat kommentáros szövegkiadásukban Plinius e mondatát a buddhista hagyománnyal próbálták összhangba hozni, miszerint a buddhista bódhiszattvák Taprobanén nyilvánvalóan gyermektelen szerzetesek voltak, és így rájuk utalhat a követek jelentése.⁴⁴⁰ A szövegösszefüggés alapján azonban nem tűnik teljesen meggyőzőnek ez a magyarázat. Más vélemények szerint a követek számos adata nem Taprobané, hanem inkább Szumátra szigetére vonatkozik: így a Taprobané nagyságára, Indiától való távolságára utaló adatok, a sziget belső részén található tó mérete, az árnyékok váltakozása, a csillagképek megfigyelése

⁴³⁴ Epigraphica Indica (E. I.) VIII, 43; ALTEKAR 1992, 83.

⁴³⁵ E. I. IV, 248; ALTEKAR 1992, 84.

⁴³⁶ Vö. GEIGER 1986.

⁴³⁷ Az „ortodox” hínájána buddhizmus egyetlen fennmaradt iskolája, a théraváda buddhizmus a mai napig Srí Lanka államvallása. Vö. GOMBRICH 1994, 137-171.

⁴³⁸ GEIGER 1964.

⁴³⁹ Vö. BOISSELIÉ 1979, 18-24.

⁴⁴⁰ ANDRÉ – FILLIOZAT 1980, 162.

is a másik nagy, a kereskedelemben jelentős szerepet játszó szigetre vonatkozhat inkább.⁴⁴¹ Nem hagyható figyelmen kívül az sem, hogy a követek beszámolójának megértését fordítási nehézségek is zavarhatták. A tolmács ugyanis minden bizonnyal az a *libertus* lehetett, aki hajójával véletlenül a szigetre sodródott. Plinius elbeszélése szerint a felszabadított rabszolga hat hónap alatt sajátította el a helyi nyelvet, és így válaszolni tudott a taprobanéi királynak (Plin. 6, 24, 84). Valószínű, hogy ez a *libertus* a négyfős szingaléz követséggel együtt érkezett vissza Rómába, és a követek tolmácsa lett. A fentiek alapján kérdéses, hogy a *libertus* fordítása mennyire lehetett pontos illetve megbízható. Ch. G. Starr megítélése szerint Plinius rövid leírása Taprobané királyságáról több fényt vet a római arisztokrácia gondolkodására, mint a korai szingaléz szervezetre (STARR 1956, 27). Starr kiemeli, hogy nyilvánvalóan a legrégebbi utalások egyikét találjuk itt azokra az érvekre, amelyeket az első századi Caesarok filozófiai ellenzéke használt (STARR 1956, 27; 29). A filozófusok egyik fontos tana a legkiválóbb férfi uralkodóvá választása volt,⁴⁴² vagyis elutasították a dinasztikus úton történő öröklés elvét. André és Filliozat elvetik Starr véleményét, szerintük Plinius császárokkal szembeforduló magatartását semmi sem igazolja művében.⁴⁴³ Ezt a nézetet képviseli több kutató is, akik szerint Plinius lojális volt a császárokhöz, kivéve persze Caligulát és Nerot, és elkötelezett híve volt a Flavius-dinasztia politikai programjának.⁴⁴⁴ Plinius uralkodók iránt táplált baráti érzelmeit, illetve lojalitását nem kérdőjelezem meg, de úgy gondolom, hogy műve utalásai alapján árnyaltabb képet kaphatunk elveiről, gondolatairól, példaképeiről. Egyetértek Starr nézetével a tekintetben, hogy Plinius Taprobané királyválasztásáról szóló mondatában a császárt kritizáló gondolatok szerepelnek. Starr véleményével szemben azonban nem Claudius korára és dinasztikus terveire helyezem a hangsúlyt, hanem Plinius *Naturalis Historia* művének keletkezési idejét, a Kr. u. 1. század hetvenes éveit kívánom vizsgálni. Azt tapasztaljuk ugyanis, hogy ebben az időszakban Rómában a legsúlyosabb probléma, a legélesebb vita éppen az uralom örökletessé tétele körül alakult ki, tehát Pliniust különösen foglalkoztathatta a *regnum hereditarium* kérdése.

A Iulius-Claudius dinasztia utolsó tagja, Nero császár halála után, Kr. u. 68-69-ben polgárháborús helyzet alakult ki a birodalomban. Néhány hónap leforgása alatt három császár követte egymást: Galba, Otho és Vitellius, mindnyájan erőszakos halállal haltak meg. Kr. u. 69 júliusában a keleti *legiók* egy addig elképzelhetetlen döntést hoztak, egy lovagrendi

⁴⁴¹ A Szumátra szigetére utaló nézeteket összefoglalja ANDRÉ – FILLIOZAT 1980, 154-155; 161.

⁴⁴² Epiktetos, Dión Chrysostomos munkái; Vö. STARR 1949, 20-29; MILLAR 1965, 141-148.

⁴⁴³ ANDRÉ-FILLIOZAT 1980, 118.

⁴⁴⁴ KROLL 1951, 419; SERBAT 1986, 2069-2200; FRANCHET D'ESPEREY 1986, 3064; CITRONI MARCHETTI 1992,

származású embert kiáltottak császárrá, Vespasianust. Az új császár sohasem titkolta vagy szégyellte alacsony származását és korábbi szerényebb helyzetét, császárként is mértéktartóan élt, semmiféle külső díszre nem vágyott,⁴⁴⁵ derűsen és jóindulatúan viselkedett. Suetonius értékelése szerint uralkodásával az állam nagyon is meg lehetett elégedve.⁴⁴⁶ Cassius Dio megemlíti, hogy Vespasianus még a *laesa maiestast*, a felségárulás vádját is elítélte, amely Tiberius és Claudius alatt annyi kárt okozott.⁴⁴⁷ Uralma kezdetétől nyilvánvalóvá tette azonban, hogy a fiait tekinti örökösének. Titusnak minden tisztséget megadott, amivel hatalmát biztosítani látta, Domitianus pedig látványos megtiszteltetésekben részesült.⁴⁴⁸ Titus már 70-ben Vespasianus társkonzulja lett, 71-ben pedig a *tribunusi* tisztséget töltötte be. A 71-ben kibocsátott érméken katonai öltözékben jelennek meg a fiúk alakjai, Titust Caesarként és *DES(ignatus) IMP(erator)*-ként említik, ami egyértelműen császárelőjelt jelent.⁴⁴⁹ 73-74-ben Titus a császár társcenzorja lett, sőt hamarosan a testőrgárda parancsnoki tisztségét, a *praefectus praetorio* címet és hatalmat is megkapta. Vespasianus a dinasztikus politika elvéhez állhatatosan ragaszkodott bizonyos *senatorok* heves tiltakozása ellenére is. Még az ellene irányuló összeesküvések után is volt bátorsága kijelenteni a *senatus*nak, hogy vagy a fiai követik őt a hatalomban, vagy senki.⁴⁵⁰ Ebben a kérdésben nem engedett, és nem riadt vissza még halálos ítélet meghozatalától sem, pedig a korábbi császárokkal ellentétben ez nem jellemezte uralmát. A legnagyobb hangú kritikus szenátort, Helvidius Priscust 71-ben száműzte, abban az évben, amikor a legradikálisabb filozófiai irányzatok képviselőit is kiutasította Rómából; 71 és 75 között pedig utasítást adott arra, hogy végezzék ki Helvidiust. Helvidius Priscus a szenatori ellenzék vezéralakja, a sztoicizmus híve, a császári trón örökletessé tételének fő ellenzője, az idősebb Plinius kortársa volt. Ezek alapján Helvidius személye különösen hangsúlyossá válik a *regnum hereditarium* probléma szempontjából. Helvidius Priscus kiemelkedik a kor szenátorai közül nemcsak erőteljes fellépése, a császárt kritizáló hangja miatt, hanem családi kapcsolatai révén is. Thrasea Paetus, a Nero-korabeli szenatori ellenzék kiemelkedő alakja 56-ban vejéül fogadta Helvidiust, amikor a fiatalember

3249-3306.

⁴⁴⁵ Suet. *Vesp.* 12: *Adeoque nihil ornamentorum extrinsecus cupide appetivit.* Suetonius, *De vita Caesarum*, Lipsiae 1908.

⁴⁴⁶ Suet. *Vesp.* 1: *Rebellione trium principum et caede incertum diu et quasi vagum imperium suscepit firmavitque tandem gens Flavia, obscura illa quidem ac sine ullis maiorum imaginibus, sed tamen rei publicae nequaquam paenitenda.*

⁴⁴⁷ Cass. Dio 65, 9, 1. Dio's Roman History, with an English Translation by Ernest Cary, London, Cambridge 1961, 1925¹.

⁴⁴⁸ Domitianus többek között volt consul, megkapta az „Ifjúság Hercege” címet, és gyakran szerepelt a pénzeken. GRANT 1985, 60.

⁴⁴⁹ GRANT 1985, 56.

⁴⁵⁰ Suet. *Vesp.* 25: *Post assiduas in se coniurationes ausus sit adfirmare senatui aut filios sibi successuros aut*

még csak *quaestor* volt.⁴⁵¹ Tacitus szerint apósának jelleméből semmit úgy nem szívott magába, mint a szabadságot.⁴⁵² Thrasea Paetust 66-ban Nero öngyilkosságba kényszerítette, Helvidius Vespasianus ölette meg; Helvidius első házasságából született fiát, az azonos nevű ifjabb Helvidius Priscust 93-ban Domitianus végeztette ki.⁴⁵³ Egy jelentős ellenzéki család gyászos története rajzolódik ki előttünk. Suetonius szerint Thrasea Paetusnak azért kellett meghalnia, mert Neronak nem tetszett szigorúbb és tanári arckifejezése.⁴⁵⁴ Az ifjabb Helvidius Priscus halálának oka nem kevésbé átlátszó: Domitianus azt állította, hogy egy színpadi utójátékban Paris és Oenone képében az ő és felesége válását figurázta ki, ezért ölette meg.⁴⁵⁵ Az előbbi nevetségesnek mondható vádaknak ellentmond Suetonius azon megjegyzése, hogy Iunius Rusticust azért végeztette ki Domitianus, mert dicsőítő művet adott ki Thrasea Paetusról és Helvidius Priscusról, és a legfeddhetetlenebb embereknek nevezte őket.⁴⁵⁶

Helvidius Priscus alakja több jeles történetírónál és költőnél megjelenik, méghozzá igen pozitív színben tüntetik fel. Apósával együtt sokat emlegetik a szerzők, példaképül állítják bátor kiállásukat, egyenes jellemüket, a legkiválóbb férfiak közé sorolják őket. Marcus Aurelius császár tiszteletet érzett Thrasea és Helvidius iránt, nevüket elismeréssel említi művében.⁴⁵⁷ Helvidius alakjáról, történelmi szerepéről azonban nehéz pontos képet kapni, mivel a legfontosabb forrás, Tacitus *Historiae* műve csak töredékesen maradt ránk. Életrajzát Herennius Senecio írta meg,⁴⁵⁸ aki szintén Domitianus áldozata lett, valamint Suetonius utalása alapján tudunk arról, hogy Iunius Rusticus írt róla egy dicsőítő művet.⁴⁵⁹ Ezeknek a szerzőknek a munkái, akiket ifjabb Plinius barátainak nevezett, sajnos nem maradtak ránk.⁴⁶⁰ Egyes történetíróknál található megjegyzések, és feliratok alapján tudjuk rekonstruálni

neminem. Vö. Cass. Dio 65, 12.

⁴⁵¹ Tacitus, *The Histories*, with an English Translation by Clifford H. Moore. London, Cambridge 1962, 1925¹, Vol. 1-2. Tac. Hist. 4, 5: *Quaestorius adhuc a Paeto Thrasea gener delectus*.

⁴⁵² Tac. Hist. 4, 5: *E moribus soceri nihil aequae ac libertatem hausit, civis, senator, maritus, gener, amicus, cunctis vitae officiis aequabilis, opum contemptor, recti pervicax, constans adversus metus*.

⁴⁵³ Suet. Dom. 10, 4.

⁴⁵⁴ Suet. Nero 37, 1: *Paeto Thraseae (obiectum est) tristior et paedagogi vultus*.

⁴⁵⁵ Suet. Dom. 10, 4: *Occidit et Helvidium filium, quasi scaenico exodio sub persona Paridis et Oenones divortium suum cum uxore taxasset*. Az ifjabb Helvidius Priscus tevékenységéről barátja, az ifjabb Plinius több levelében is megemlékezik: Plin. Epist. 3, 11; 4, 21; 7, 30; 9, 13.

⁴⁵⁶ Suet. Dom. 10, 3: *Iunium Rusticum, quod Paeti Thraseae et Helvidi Prisci laudes edidisset appellassetque eos sanctissimos viros*. Iunius Rusticus ügyének tárgyalása alkalmából Domitianus egy rendeletében minden filozófust kitiltott Rómából és Itáliából. Suet. Dom. 10, 3: *cuius (Iunii Rustici) criminis occasione philosophos omnis urbe Italiaque summovit*.

⁴⁵⁷ Marc. Aur. 14.

⁴⁵⁸ Cass. Dio 67, 13, 2.

⁴⁵⁹ Suet. Dom. 10, 3.

⁴⁶⁰ Plin. Epist. 3, 11: *Septem amicis meis aut occisis aut relegatis, occisis Senecione, Rustico, Helvidio, relegatis Maurico, Gratilla, Arria, Fannia*. Pliny, *Letters* 1-2, London, Cambridge 1961, 1915¹, with an English Translation by W. Melmoth.

életének egyes fejezeteit.⁴⁶¹ 49-50-ben a *quaestor Achaiae* tisztségét viselte, 56-ban néptribunus és *quaestor aerarii* lett. Ebben az évben házasodott meg másodszorra, Thræsea Paetus leányát, Fanniát vette feleségül. Apósa halála után, 66-ban száműzetésbe kényszerült. Nero halála után Galba azonnal megkegyelmezett neki, 69-ben *praetor designatus* lett. A Galbát követő császárhoz, Othohoz való viszonyulásáról semmit sem tudunk, de a személyiségéből adódóan sejthetjük, hogy nem tartozott azok közé a szenátorok közé, akik azonnal és feltétlenül Otho rendelkezésére álltak. Ezért is gyanítható, hogy a *praetori* címet Galbától vagy Vitelliustól kaphatta.⁴⁶² Az utóbbira utalhat az, hogy Tacitus a *Historiae* 2. könyvében említi először Helvidiust, egy olyan *senatusi* ülés alkalmával, amelyen Vitellius elnököl.⁴⁶³ Ezen az ülésen is megmutatkozott Helvidius szembeszegülő természete, Vitellius rendkívül felbőszült, hogy Helvidius szándékai ellen foglalt állást.⁴⁶⁴

Helvidius viszonyulását Vespasianus császárhoz csak részben ismerjük. A történetíróknál erről csak nagyon kevés adat szerepel, és ezek nagy része egyoldalúnak állítja be Helvidius Vespasianussal szembeni ellenzékiességét, a *princeps*et pedig tehermentesíti minden vétke alól.⁴⁶⁵ Suetonius kiemeli, hogy amikor a császár Syriából hazatért, Helvidius egyszerűen Vespasianus néven üdvözölte, nem pedig Caesarként. *Praetorsága* idején a rendeletekben nemhogy tisztelettel, de sehogy sem említve mellőzte, több esetben is megsértette a *princeps*et, éles hangú vitában megalázóan beszélt vele.⁴⁶⁶ Suetonius nem ír részletesen sem a császár, sem pedig Helvidius gondolatairól és személyiségéről; művében elfogultan Vespasianus jóságát próbálja bebizonyítani és bemutatni; így szerinte Helvidius viselkedésével kihívta maga ellen a császár haragját, és megérdemelte a halált.⁴⁶⁷ Több utalást találunk Cassius Dio művében a császár és az ellenzéki *senator* viszonyára. Dio bemutatja Vespasianus önkényes rendeletét, amelyben kimondja a filozófusok elűzését Rómából 71-ben;⁴⁶⁸ a császár nem tűrte el, hogy bárki is veszélyeztesse a rendszer egységét. Suetoniushoz hasonlóan Cassius Dio is kiemeli Helvidius Vespasianust becsmérő szavait, amellyel annyira elkésérítette a császárt, hogy könnyekben tört ki.⁴⁶⁹ Máshol azt olvashatjuk, hogy a császár

⁴⁶¹ C. Helvidius Priscus. In: *RE* 8, Stuttgart 1912, cols. 216-221. C. Helvidius Priscus, In: *Der Neue Pauly* 5, Stuttgart, Weimar 1998, 339.

⁴⁶² MALITZ 1985, 231-246.

⁴⁶³ Tac. *Hist.* 2, 91.

⁴⁶⁴ Tac. *Hist.* 2, 91: *Ac forte Priscus Helvidius praetor designatus contra studium eius censuerat.*

⁴⁶⁵ MALITZ 1985, 238-239.

⁴⁶⁶ Suet. *Vesp.* 15: *(Helvidius Priscus) qui et reversum se ex Syria solus privato nomine Vespasianum salutaverat et in praetura omnibus edictis sine honore ac mentione ulla transmiserat...*

⁴⁶⁷ FRANCHET D'ESPEREY 1986, 3056-3057.

⁴⁶⁸ Cass. Dio 65, 13; Vö. MALITZ 1985, 241.

⁴⁶⁹ Cass. Dio 65, 12.

egyenesen gyűlölte Helvidiust, annak néphez intézett felforgató beszédei és köztársasági eszméi miatt.⁴⁷⁰ Cassius Dio, Suetoniushoz hasonlóan, Helvidius személyiségét és viselkedését teszi elsősorban felelőssé azért, hogy a császár megharagudott rá, száműzte, majd kivégeztette.⁴⁷¹ Tacitus az előbb említett szerzőkkel szemben sokkal kevésbé ír kritikusan Helvidiusról. A *Historiae* 4. könyvében Helvidius jellemzése erősen dicsőítő jellegű, a császár hozzáállásáról pedig sokkal negatívabb képet kapunk.⁴⁷² Tacitus írásai különböző forrásokon alapulnak. Lehetséges, hogy találkozott Thrasea feleségével, Arriával, és Helvidius özvegyével, Fanniával, és így személyes benyomást kaphatott a Neroval illetve a Vespasianussal szembeni *senatusi* ellenzékéről.⁴⁷³ Az ismeretség lehetséges volt, hiszen ifjabb Plinius is ismerte őket, több levelében elismeréssel beszél róluk,⁴⁷⁴ Tacitus és ifjabb Plinius pedig közös baráti társaságba tartozott.

Tacitus kiemeli, hogy Helvidius fiatal korában filozófiai tanulmányokat is folytatott,⁴⁷⁵ a sztoikus filozófia tanai álltak legközelebb hozzá. Az idősebb Plinius hasonlóképpen a kor legjelentősebb szellemi áramlatának volt a híve.⁴⁷⁶ A római sztoicizmus meghonosítója Panaitios volt, aki a Kr. e. 2. században Rhodosból települt át Rómába.⁴⁷⁷ Panaitios a korai sztoa passzív életszemléletét megváltoztatta, és a római életeszmény szolgálatába állította, kijelentve, hogy az az ember él erkölcsösen, aki szülőföldje, családja és saját maga számára is hasznos.⁴⁷⁸ A Scipio-kör tagjai alkalmazkodtak a hagyományos római erkölcsökhöz, az önuralom, rettenthetetlenség és kötelességteljesítés fontosságát hangsúlyozták.⁴⁷⁹ Később, a Caligula és Nero önkényuralma alatt elszenvedett évek hatására, amikor az egyén tulajdona és élete sem volt biztonságban, átalakult ez a felfogás. A haláltól való rettegés, a bizonytalanság és az egyéni jellemek elfojtása az embereket a sztoicizmushoz vezette el. A sztoicizmus a Római Birodalomban minden más filozófiai irányzat fölé emelkedett: hatását a politikában, a nevelésben és a mindennapi életben is kifejtette. A filozófiai művek közül Seneca prózai műveit, Musonius tanulmányait és Epiktétosz írásait kell kiemelni. Epiktétosz különös figyelmet szentel Helvidius alakjának, ennek fő oka az ellenzéki *senator* sztoicizmushoz való

⁴⁷⁰ Cass. Dio 65, 13. Vö. FRANCHET D'ESPEREY 1986, 3057.

⁴⁷¹ Cass. Dio 65, 13, 3.

⁴⁷² Tac. *Hist.* 4, 8. Vö. FRANCHET D'ESPEREY 1986, 3059.

⁴⁷³ MALITZ 1985, 232; Vö. MURRAY 1965, 41-61.

⁴⁷⁴ Plin. *Epist.* 3, 11, 3; 3, 16, 2; 7, 19; 9, 13, 3.

⁴⁷⁵ Tac. *Hist.* 4, 5.

⁴⁷⁶ Plin. *N. H. Praef.* 2; 2, 27; 156; 174. 7, 73. 28, 9.

⁴⁷⁷ Panaitios felvételt nyert az ifjabb Scipio Africanus körül csoportosuló társaságba, ahol új barátait megismertette a sztoicizmus alapjaival.

⁴⁷⁸ BILLERBECK 1986, 3117.

⁴⁷⁹ BILLERBECK 1986, 3119.

viszonyulása. Epiktétosz és barátai Helvidiust új Szókratésznek tekintették.⁴⁸⁰ A sztoikus filozófia a Kr. u. 1. század irodalmára is jelentős hatást gyakorolt. Ebben a vonatkozásban Seneca tragédiáit, Lucanus *Pharsalia* művét és Persius szatíráit érdemes említeni.⁴⁸¹ A sztoicizmus a Flaviusok uralma alatt ismét átment bizonyos változásokon, több eltérést is tapasztalhatunk a Nero-kori irányzattal összehasonlítva. A császárok uralkodása közötti különbségeket figyelembe véve ez egyáltalán nem meglepő. A Kr. u. 1. századi római *senatusi* ellenzék elvi alapjait a cinikus és sztoikus filozófusok szolgáltatták, akik beszédekben gyakran emlegették a királyság és a *tyrannis* közötti különbséget. Szerintük a fő különbség abban rejlik, hogy a király hatalma az istenektől való; az istenek őt mint a legkiválóbbat választják ki. A származással szemben a képesség szerepét emelték ki, ennek következtében kijelentették, hogy az uralkodó hatalma nem lehet örökölhető. A *senatusi* ellenzék ezzel a tanítással azt akarta elérni, hogy az új császár személyét a *senatus* jelölje ki az arra legalkalmasabbak közül. Ezzel határozottan felléptek a császári trón örökletessé tétele, és a császárok dinasztikus tervei ellen.

A *senatus* igénye, hogy meghatározó befolyással bírjon a leendő császár kiválasztásában már a *principatus* kezdeteitől fennállt,⁴⁸² amit Caligula és Nero uralma csak tovább erősített. Az első *senatusi* beleegyezéssel választott *princeps* Nero halála után Galba volt: *me deorum hominumque consensu ad imperium vocatum*.⁴⁸³ Bár Galba uralkodása rövid és sikertelen volt, a császár megválasztása és a *senatusi* akarat megnyilvánulása mégis példaértékű volt. Vitellius halála után, amikor Vespasianus még nem volt Rómában,⁴⁸⁴ a *senatus* számára kiváló alkalom adódott, hogy hatalmát növelje. Ebben az időszakban Helvidius határozottan fellépett azért, hogy a *senatus* hatáskörét határozatok útján kibővítsék, és célratörően próbálta elérni, hogy a *senatus* a lehető legnagyobb mértékben független szervvé váljon. Vespasianus alacsony származása hozzájárult, hogy a *senátorok* úgy érezték, itt a lehetőség a *senatus* régi jelentőségének feltámasztására. Tacitus lejegyzi azt az esetet, amikor Helvidius szenátortársával, Eprius Marcellussal összetűzésbe került annak kapcsán, hogy a *senatusi* küldöttség tagjait sorsolás útján, vagy névre szólóan válasszák meg.⁴⁸⁵ Helvidius az utóbbi mellett lépett fel; sok *senátor* ettől a lehetőségtől azért félt, mert így felmerülhetett az a probléma, hogy egyes *senátorok* mellőzöttekké válnak. A két fél beszédét olyan

⁴⁸⁰ Epict. 4, 1, 123.

⁴⁸¹ BILLERBECK 1986, 3116-3117.

⁴⁸² WICKERT 1954; WICKERT 1974, 3-76; SZLÁVIK; SZLÁVIK 2004, 13-17.

⁴⁸³ Tac. Hist. 1, 15, 2.

⁴⁸⁴ Vitelliust 69. december 20-án ölték meg Rómában. A távollévő Vespasianus helyett először Primus, majd Mucianus irányította az eseményeket.

⁴⁸⁵ Tac. Hist. 4, 6-8.

jelentőségűnek tartotta Tacitus, hogy művében leírta. A szavazásnál Helvidius vereséget szenvedett, mivel az ügyben bizonytalankodó *senatorok* is a sorshúzás mellett voksoltak. Helvidius álláspontjának győzelme esetén várhatóan prominens *senatorok* kerülhettek volna be, és ez a *senatus* erősíthette volna a császárral szemben. Helvidius másik fő elképzelése az volt, hogy a polgárháború alatt leégett Capitolium újraépítésében a *senatusé* legyen a vezető szerep, és Vespasianus csak kisebb részben járuljon hozzá ehhez a munkához. Ezzel nőtt volna a *senatus* felelőssége, így a hatalma is.⁴⁸⁶ Helvidius célja, hogy a császár és a *senatus* között a hatalom egyenlően oszoljon meg, a császár erős akarata és határozott fellépése miatt nem valósult meg. A Capitolium helyreállítása később Vespasianus propagandájában központi szerepet kapott, pénzérméin is megörökítette ezt az eseményt. Suetonius kihangsúlyozza, hogy a császár kezdeményezte a Capitolium újjáépítését, elsőnek fogott hozzá a törmelék elszállításához, sőt valamennyit maga szállított el a vállán.⁴⁸⁷

Vespasianus érméjén a Capitolium helyreállítása

Idősebb Plinius nem említi művében kora nagy hatású sztoikus gondolkodású ellenzéki *senatorát*, Helvidiust, és nem foglal állást azzal kapcsolatban sem, hogy a Pliniussal baráti viszonyban levő Vespasianus száműzte, majd kivégeztette Helvidiust. Nem minősíti a császár dinasztikus terveit sem, de valószínűleg hatással volt rá a sztoikus filozófusok állásfoglalása, amelyet a *senatori* ellenzék is felhasznált. Plinius nyílt kritikus állásfoglalást sohasem fogalmazott meg a császárokkal vagy politikájukkal szemben, művének kifejezetten dicsőítő jelleget is tulajdonítanak a kutatók.⁴⁸⁸ A tudós szerző Titushoz fűződő barátsága jól ismert, munkájában is hivatkozik rá. Barátsága és elismerése a Flavius-ház iránt őszinte lehetett,

⁴⁸⁶ Tac. *Hist.* 4, 9. Vö. WARDLE 1996, 208-222.

⁴⁸⁷ Suet. *Vesp.* 8, 5: *Ipse restitutionem Capitolii adgressus ruderibus purgandis manus primus admovit ac suo collo quaedam extulit.*

⁴⁸⁸ Plin. *N.H. Praef.*; 2, 18; 89. 33, 41. Az előszóban Ia trónra lépő Titusnak ajánlja művét, akit erőteljesen dicsér. Vö. KÖVES-ZULAUF 1973, 134-184. Ez ellentmond annak a Titus-képnek, amelyet az uralkodását

hiszen aki Caligula és Nero hatalmát megélte és túlélte, annak Vespasianus uralma pozitív színben tűnhetett fel. Azt is megtanulhatta azonban, hogy egy *princeps*-szel szemben csak óvatos kritikát lehet megfogalmazni, különösen egy olyan kérdésben, amelyhez a császár eltökélten, és érzelmileg is erősen kötődik. Plinius belátta, hogy tanácsos inkább hallgatnia, ha a császárokhoz fűződő baráti viszonyát fenn akarja tartani. A *Naturalis Historia* műben a sorok között olvasva azonban következtethetünk a szerző világképére, eszményeire. Plinius legmértőbb példaképének Catót, Pompeiust és Cicerót tartotta.⁴⁸⁹ Műveinek egyéb célzásai alapján is megállapítható, hogy kétségkívül köztársasági érzelmű volt.⁴⁹⁰ Leggyakrabban emlegetett, legelismertebb példaképei a Catók.⁴⁹¹ A Catók a rómaiak számára idealizált példaképekké váltak.⁴⁹² Az idősebb Cato egyszerű életmódja, szigorúsága, luxus-ellenessége az idősebb Plinius korában, a fényűzés és pazarlás, a keleti termékek utáni vágyakozás időszakában különösen aktuálissá vált. Az ifjabb Cato, az előző dédunokája, Caesar ellenfele, köztársasági érzelmű politikus, az igazság és a szabadság rettenthetetlen védelmezője, az egyeduralkodóval szembeni szellemi ellenállás példaképévé vált. Lucanus *Pharsalia* művében kiemelt szerepet kapott Cato, aki „minden emberi mértéket felülmúl”, akiben a sztoikus bölcs megtestesülését látták.⁴⁹³ Cato tökéletes erkölcsössége, mértéktartása, szigorúsága, a köztársaságért vívott harc bukása utáni öngyilkossága példaértékű.⁴⁹⁴ Lucanus szerint nem Cato veszíti el az életét, hanem az élet lesz Cato halálával szegényebb.⁴⁹⁵ Petronius *Bellum civile* versében Catóról is ír: *Pellitur a populo victus Cato; tristior ille est, / qui vicit, fascisque pudet rapuisse Catoni. / Namque – hoc dedecoris populo moremque ruina - / nam homo pulsus erat, sed in uno victa potestas / Romanumque decus.* „...az erkölcs dőlt vele romba”.⁴⁹⁶ Cato megtörhetetlen tartása Seneca számára is nagy erény, több művében is elismerő szavakkal ír róla⁴⁹⁷: *Accipe hunc M. Catonem recentiore, cumquo et infestius*

megelőző időkből ismerünk.

⁴⁸⁹ GRÜNINGER 1976, 67; vö. SERBAT 1986, 2092.

⁴⁹⁰ DELLA CORTE 1978, 1-13.

⁴⁹¹ Plin. *N.H. Praef.*; 3: 51; 98; 114; 116; 124; 125; 130; 133, 134. 7: 100; 112; 113; 171. 8: 11; 14: 44; 52; 86; 90-91; 104; 110; 129. 15: 20; 24; 33; 44; 50; 56; 72; 74-76; 82; 84-85; 122-123; 127. 16: 92; 139; 141; 173; 176; 193; 230. 17: 33 *et passim*. 18: 229; 243; 260. 19: 24; 57; 93; 136; 145; 147. 34: 92.

⁴⁹² Cicero, Cornelius Nepos, Sallustius, Livius, Horatius, Velleius Paterculus, Valerius Maximus, Lucanus, Petronius, Seneca, Tacitus, Florus műveikben többször is említik nevüket. Életrajzaikat Plutarchos írta meg.

⁴⁹³ ALBRECHT 1997, 729-733.

⁴⁹⁴ Lucan. 2, 380-391: *Hi mores, haec duri inmoti Catonis / secta fuit, servare modum finemque tenere / naturamque sequi patriaeque inpendere vitam / nec sibi sed toti genitum se credere mundo. / huic epulae vicisse famem, magnique penates / summovisse hiemem tecto, pretiosaque vestis / hirtam membra super Romani more Quiritis / induxisse togam, Venerisque hic usus, / progenies: urbi pater est ubique maritus, / iustitiae cultor, rigidi servator honesti, / in commune bonus; nullosque Catonis in actus / subrepsit partemque tulit sibi nata voluptas.* Vö. BILLERBECK 1986, 3123-26.

⁴⁹⁵ Lucan. 6, 311: *Nec sancto caruisset vita Catone.*

⁴⁹⁶ Petr. 45-49. Petronius, with an English Translation by M. Heseltine, London, Cambridge 1961, 1913¹.

⁴⁹⁷ Sen. *Epist.* 71, 8; *Epist.* 104, 29-31; 118, 4; *Dial.* 1, 3, 14; 2, 2, 2; 12 13, 5;

*fortuna egit et pertinacius. Cui cum omnibus locis obstitisset, novissime et in morte, ostendit tamen virum fortem posse invita fortuna vivere, invita mori. ... Nemo mutatum Catonem totiens mutata re publica vidit; eundem se in omni statu praestitit, in praetura, in repulsa, in accusatione, in provincia, in contione, in exercitu, in morte.*⁴⁹⁸

Az 1-2. századi római irodalmi alkotásokban megfigyelhetjük, hogy a köztársaság tiszteletreméltó híveit, így a régi római erényeket megtestesítő idősebb Catót, valamint az egyeduralkodóval való szembenállás példaképeit, Brutust, Cassiust és az ifjabb Catót összekapcsolták a Kr. u. 1. század bátor kiállású, erényes ellenzéki alakjaival, Thraseával és Helvidiussal. Így Tacitus *Historiae* művében Helvidiust állhatatosságát, bátorságát tekintve a Catók és Brutusok párjaként említi.⁴⁹⁹ Tacitus műve másik részében a Kr. u. 1. századot jellemző komor képek után erényeket, jó példákat is felsorol. Megemlíti, hogy akadt férjét a számkivetésbe követő feleség, állhatatos vő, bátran elviselt vég és a régiek dicséretes halálához méltó távozás.⁵⁰⁰ Helvidius Priscus felesége, Fannia kétszer követte férjét száműzetésbe, 66-ban Nero alatt és 71-ben Vespasianus alatt, az ő példáját emelte ki Tacitus; az állhatatos vő Helvidius Priscus, a dicséretes halállal távozó hős az ifjabb Cato. Iuvenalis szatírájában Thraseáról és Helvidiusról ír, amint koszorúsan Cassius és a két Brutus születésnapját ünneplik.⁵⁰¹ A költő ezzel az ellenzéki *senatorok* köztársasági érzelmeire utal. Az ifjabb Plinius egyik levelében a leghíresebb rómaiakat sorolja fel, a Brutusokat, Cassiusokat, Catókat, akiket erényeik miatt tisztelet illet.⁵⁰² Marcus Aurelius művében példaképeket említ, azt írja, hogy fivérének köszönheti, hogy megismerte Thraseát, Helvidiust, Catót, Diónt és Brutust.⁵⁰³

Ezek alapján úgy gondolom, hogy amikor az idősebb Plinius nem említi Helvidius nevét, de különösen kiemeli és dicséri a Catók jellemét, és művében számos utalást találunk köztársasági érzelmeire és sztoikus gondolkodására, akkor a kortársak megérthették Helvidiussal kapcsolatos véleményét is. Amikor Plinius nem foglal állást a császár vitatott dinasztikus terveivel szemben, de kihangsúlyozza, és példaértékűnek tartja a távoli sziget, Taprobané igazságos népének életét, ahol az uralkodót a nép választja meg, és nem engedik,

⁴⁹⁸ Sen. *Epist.* 104, 29-30. Seneca, *Ad Lucilium epistulae morales*, with an English Translation by R. M. Gummere, 1-3, London, Cambridge 1958, 1962.

⁴⁹⁹ Tac. *Hist.* 4, 8: *Denique constantia fortitudine Catonibus et Brutis aequaretur Helvidius.*

⁵⁰⁰ Tac. *Hist.* 1, 3: *Non tamen adeo virtutum sterile saeculum ut non et bona exempla prodiderit. Comitatae profugos liberos matres, secutae maritos in exilia coniuges: ...*

⁵⁰¹ Iuv. *Sat.* 5, 36: *quale coronati Thrasea Helvidiusque bibebant / Brutorum et Cassi natalibus.*

⁵⁰² Plin. *Epist.* 1, 17, 3.

hogy a trón apáról fiúra szálljon, akkor saját kora gyakorlatával illetve császári törekvéseivel szembeni állásfoglalását fejezi ki. Nem lehetett hatástalan ez az állásfoglalás a későbbi korok szerzőire sem, hiszen a Flavius-dinasztia kihalása után az ifjabb Plinius *Panegyricus* művében újra megjelenik ez a szemlélet, amely elutasítja a dinasztikus úton történő öröklés rendjét, és hangoztatja a császári méltóság *adoptio* útján történő betöltéséről kialakított nézet helyességét: *O novum atque inauditum ad principatum iter!...suscepisti imperium, postquam alium suscepti paenitebat. Nulla adoptati cum eo, qui adoptabat, cognatio, nulla necessitudo, nisi quod uterque optimus erat, dignusque alter eligi, alter eligere. ...Imperaturus omnibus eligi debet ex omnibus.*⁵⁰⁴ Ifjabb Plinius gondolata felidézi bennünk nevelője, örökbefogadó apja, egyben példaképe, az idősebb Plinius Taprobané szigetének királyválasztásáról szóló szavait a nép által megválasztott uralkodóról.⁵⁰⁵ A 3. századi Solinus idősebb Plinius művét felhasználva így ír Taprobanéről: *In regis electione non nobilitas praevallet, sed suffragium universorum. ... Sed hoc in eo quaeritur cui liberi nulli sunt; nam qui pater fuerit, etiamsi vita spectetur, non admittitur ad regendum, et, si forte, dum regnat, pignus sustulit, exuitur potestate; idque eo maxime custoditur ne fiat hereditarium regnum. Deinde, etiamsi rex maximam praeferat aequitatem, nolunt ei totum licere.*⁵⁰⁶ Solinus szavaiban felfedezhetjük az idősebb Plinius mondatának és az 1-2. századi római ellenzék fő gondolatainak összekapcsolását: az uralkodó választásánál ne a származás, hanem mindenki egyetértő szavazata legyen a döntő; az uralkodónak ne legyen gyermeke, mert akkor fennáll a *regnum hereditarium* veszélye.

A fentiek alapján jogosan feltételezhető, hogy a köztársasági eszményekért rajongó idősebb Plinius műveivel, gondolkodásával, értékeket kiemelő szemléletével jelentős szerepet játszott az értelmiségi és *senatusi* ellenzéknek a császári egyeduralkodó korlátozásáért folytatott küzdelmében. Ennek a harcnak az eredménye, hogy Domitianus halála után a *senatus* választott új uralkodót, így sikerült a *senatus* szerepét és tekintélyét megőrizni a *principatus* keretein belül. A császárok dinasztikus terveivel szemben a *senatus* az *adoptio* elvét érvényesíteni tudta. Az idősebb Plinius baráti érzelmeit és lojalitását az uralkodóhoz iránt az említett kutatókkal egyetértve nem kérdőjelezem meg, de úgy gondolom, hogy értelmes, önállóan gondolkodó emberként kritikus véleményt is megfogalmazott, bár ezt a császárkorban csak áttételesen tudta kifejezésre juttatni.

⁵⁰³ Marc. Aur. 14.

⁵⁰⁴ Plin. *Paneg.* 7.

⁵⁰⁵ Az *ex omnibus* illetve az *a populo* kifejezések alatt természetesen a *senatus* tagjait értették.

⁵⁰⁶ Solin. 53, 14-16. ANDRÉ – FILLIOZAT 1986: *suffragium universum*; ANDRÉ – FILLIOZAT 1980: *suffragium universorum*. Vö. Mart. Cap. 6, 698.

Isis - Pattini

A Mediterráneum és a Kelet között kialakuló kereskedelem a kultúra és a vallások terjedésének is kedvezett. Ennek egyik bizonyítéka, hogy a Srí Lankán és Dél-Indiában tisztelt Pattini istennő kultusza számos hasonlóságot mutat az egyiptomi Isis kultuszával.

A kereskedők és hajósok *Isis Phariát* vagy *Pelagiát*, a vitorla felfedezőjét, védőistenüknek tartották. A hagyomány szerint Isis, mint a Nílus istennője, Osiris keresése közben fedezte fel a vitorlázást.⁵⁰⁷

A hellenizmus idején már széles körben imádkoztak hozzá, mint a tenger úrnőjéhez és a hajósok patrónusához. Gyakran tettek felajánlásokat az istennőnek, hogy elősegítse a biztonságos hazatérést, és a hajózáshoz kedvező időt adjon.

Jones 1784-es feltételezése szerint az egyiptomi Isis kultusza már az Óbirodalom idején eljutott Indiába, és az Isis - Osiris pár azonosítható Isi és Iswara indiai istenpárossal. Véleménye szerint egyiptomi papok telepedtek le Indiában, és nekik köszönhető a kulturális átvitel. Ezt a felfogást ma már kevesen fogadják el. Fynes véleménye szerint valóban kimutatható egyiptomi hatás az indiai vallásban, de ez a római uralom idejéből származik, amikor már közvetlen és rendszeres kereskedelmi kapcsolat állt fenn Egyiptom és India között (FYNES 1993, 377). A Nílus-menti fontos kereskedőváros, Koptos már a Ptolemaiosok idején Felső-Egyiptom jelentős Isis központjának számított. Plutarchos megemlíti, hogy Isis itt hallotta meg férje halálhírét, és hajából egy fürtöt levágva innen indult gyászútjára (Plut. *De Isid.* 14). A városban két Isis szentély is volt, az egyik a Ptolemaios-korban, a másik a Iulius-Claudius dinasztia korában épült. A Koptosból előkerült feliratok megerősítik Isis és az ottani kereskedőréteg közötti kapcsolatot: az egyik felirat Isisnek szóló felajánlást tartalmaz, egy másik feliraton Hermeros, ádeni kereskedő Isis és Héra segítségét kéri indiai útja előtt (BERNAND 1984, 65). A felirat dátuma Kr. u. 70. július 25. - augusztus 23, ami a délnyugati monszunnak megfelelő időszak. Isis kultusza kedvelt volt a két fontos vörös-tengeri kikötő, Myos Hormos és Bereniké egyiptomi kereskedői körében is, amire szintén feliratok utalnak.

⁵⁰⁷ Isis egyik domborműves ábrázolásán egy nőalak vitorlát tart két, előrenyújtott kezében. A Szépművészeti Múzeum Antik Gyűjteményében található egy *Isis Pelagia*-szobor, bár a szobor értelmezéséről a mai napig vita

Fynes tanulmányában azt állítja, hogy a római uralom alatt álló Egyiptomból a Kr. u. 1-2. század között a kereskedelmi kapcsolatok során Indiába került Isis kultusz kimutatható az indiai Pattini kultuszában, és az istennő ábrázolásában is. Hipotézisének alátámasztására több érvet is felsorol. Felhívja a figyelmet Isis és Pattini ruházatának hasonlóságára. Pattini ábrázolásában olyan jellegzetességeket mutat ki, amelyek idegen, nyugati hatás nyomait viselik, és megtalálhatóak Isis ábrázolásaiban is. Ilyen a fátyol, amit Srí Lankán sohasem viseltek a nők, de más indiai istennő ikonográfiájának sem része. Isis fejdíszét egyes görög-római ábrázolásokon azonban fátyol díszíti (FYNES 1993, 385). A gyermek ábrázolása anyja mellett szintén Isisre utaló jellemző. Szoborábrázolásokon Isis ölében tartja, vagy szoptatja a gyermek Horust. Az ábrázolás előképe lehet Mária és a gyermek Jézus ikonográfiájának. Fynes a korabeli források alapján (*Periplus*, Plinius), a kereskedelmi utak irányát vizsgálja kelet felé Egyiptomból, és bizonyítja, hogy a kultusz útja nyomon követhető a római provinciából India felé a Kr. u. 1. és a 2. században. Isis ebben az időben a tengerészek védő istennője, és a tájékozódás patrónusa is volt a vörös-tengeri kikötőkben. Tiszteletéről ezen a földrajzi területen számos írásos és régészeti anyag maradt fenn.

Pattini mítoszában megjelenik a halál és a feltámadás motívum. Az istennő tisztelete Srí Lankán a szingalézok és a tamilok körében egyaránt megjelenik. Dél-Indiában kultusza egybeolvadt Draupadi, Bhagavati és Káli imádatával (FYNES 1993, 382). A híres tamil eposz, a *Silappadikáram*, és folytatása, a *Manimekalai* eposz középpontjában a Pattini történet áll. Mindkét mű kereskedők körében játszódik, ahol nagyon erős buddhista és dzsaina hatások érvényesültek. Pattini neve valószínűleg a szanszkrit „Patni” szóból ered, melynek jelentése feleség. Az istennő mítoszában középpontjában férje, Palanga meggyilkolása és feltámadása áll. Az újjászületés hite miatt a feltámadás gondolata teljesen idegen az indiai vallástól, és ez egyértelműen nyugati hatást bizonyít. Palanga halála után Pattini keresi a meggyilkolt férje testét, és amikor rátalál, átöleli és megsiratja. A rítus tetőpontja Palanga feltámadása, amit Pattini *tejas*-ának (fényességének, ragyogásának) ereje idéz elő (FYNES 1993, 383). Isis mítoszában Plutarchos ehhez hasonlóan írja le, amikor az istennő megtalálja Osiris testét, megcsókolja, és sírásra fakad (Plut. *De Isid.* 17). Ezek alapján párhuzam mutatható ki Isis és Osiris, valamint Pattini és Palanga mítosza között.

Plutarchos leírásában Isis egyszerre szűzként és anyaként is szerepel, ez ugyancsak megtalálható Pattini istennő jellemzői között. A *Periplus* szerzője leírja, hogy India déli csúcsánál, a Comorin-foknál, nagy tisztelet övezett egy istennőt, akit *Komarnak*, vagy

Komareinek nevez (*PME* 58). A név a szanszkrit *Kumári* tamil formájának hellenizált változata, jelentése szűz. A leírás szerint azok a férfiak, akik hátralevő életüket a vallásnak szentelik, nőtlenséget fogadva ott maradnak és megmosakodnak, mert a hagyomány szerint egyszer az istennő is megállt ott, és tisztálkodott (CASSON 1989, 87). A mosakodás rítusa fontos elem az Isis kultuszban is. Apuleius leírja, hogy Lucius a tengerbe vetette magát fürdeni, hogy megtisztuljon, és hétszer megmerítette a vízben a fejét, mielőtt először imádkozott Isishez (Apul. *Metam.* 11, 1). Az istennő tíznapos önmegtartóztatást várt el követőitől, erre az áldozatra Tibullus és Propertius verseiben utalnak (Tib. 1, 3, 23-32; Prop. 2, 33, 1-4). Párhuzam mutatható ki az Isis szertartásaiban megjelenő rituális vízhasználat és a Pattini szertartásokban is megtalálható vízzel kapcsolatos tevékenységek között. Indiában a rituális tisztálkodáshoz víztartó edényeket, medencéket találtak, amelyek feltűnő hasonlatosságot mutatnak az Isis istennő szertartásai során használtakhoz. Párhuzamokat találunk Isis, valamint Pattini szentélyeinek építészeti elrendezése között is. Az Apuleius leírásában fennmaradt Isis-kultusz beavatási szertartása során a beavatásra váró jelöltnek a szentély egy belső kamrájába történő alászállása, áthaladása szintén megtalálható Pattini mítoszában is. Fynes idéz egy szanszkrit csillagászati szöveget (*Javanadzśátaka*), amelynek a zodiákust tárgyaló részében megtalálható *Virgo* alakja, aki fáklyát tartva egy csónakban áll. Az ábrázolás ikonográfiai alapja *Isis Pelagia*, a tengerészek istennője, ami azt bizonyítja, hogy Isis ikonográfiája ismert volt a Kr. u. 2. századi Indiában (FYNES 1993, 388).

Az egyiptomi Oxyrhynchosban találtak egy papiruszt, amelyre egy Isis istennőhöz szóló hosszú himnuszt írtak (P. Oxy. 1380). A papirusz Hadrianus idején keletkezett, és azoknak a helyeknek a földrajzi listáját tartalmazza, ahol az istennőt tisztelték, valamint más istennőkkel azonosították, vagy egybeolvasztották. A himnusz 224-227. sorában Indiát említi: „Te meghozod a folyók áradását, Egyiptomban a Nílusét, ... Indiában a Gangeszét”. A himnusz 103. sora elárulja, hogy Isist Indiában *Maia*-nak nevezték. Fynes elfogadja azt a teóriát, amely szerint a szó jelentése „anya”, és ezek alapján Isis tiszteletét anyaistennőként Indiában egyértelműnek tekinti (FYNES 1993, 389).

A fentiek alapján valószínűsíthető, hogy Isis kultusza Egyiptomból kereskedők útján került Indiába, és ez lett az alapja Pattini istennő kultuszának. Az indiai kultusz elemei tehát nem önálló fejlődés eredményeként alakultak ki, hanem a két terület vallásos elképzelései közötti kulturális átvitel következményeként.

ARÁBIA

In universum gentes ditissimae

(Plin. 6, 32, 162)

Arábia népei

Plinius *Naturalis Historia* című művében Arábia leírásánál azt az évezredes hagyományt őrzi, mely szerint az arabok nagyon gazdag népek (Plin. 6, 32, 162). A mesés gazdagságú dél-arábiai királyság, Sába nevét már az Ószövetségből ismerjük. A Királyok első könyvében olvassuk, hogy Sába királynője, amikor Salamonhoz Jeruzsálembe érkezett tekintélyes kísérettel és tevékkel, igen sok aranyat, drágakövet és balzsamot hozott magával (1 Kir 10). Ézsaiás könyvében gazdag népeket említ, tevék sokaságáról beszél, és hogy mindnyájan Sebából jönnek, aranyat és tömjént hoznak (Ézs 60). Ezékiel könyvében Seba és Ramá kalmárai a legfinomabb balzsamot, mindenféle drágakövet és aranyat visznek a piacokra (Ez 27). A görög és római szerzők is *Arabia Felix* különleges és drága termékeiről írnak, Arábiához a *dives, felix, odorifera* jelzőket illesztik.⁵⁰⁸ Évszázadokon keresztül úgy tartották, hogy az arab kereskedők eladják értékes áruikat, de ők maguk semmit sem vesznek, így hihetetlen gazdagság halmozódik fel náluk. A korai szerzők még nem tudták, hogy az arab kereskedők közvetítő szerepet töltenek be a nyugati világ és a Kelet közötti kereskedelemben, így árucikkeik között számos indiai termék is előfordult. Arábia mesés kincse felkeltette Nagy Sándor érdeklődését, aki 324-ben nyugati hódító terveinek első állomásaként nagyszabású hadjáratot készített elő Arábia ellen (Strab. 16, 1, 9–11; 16, 4, 27; Plut. *Alex.* 68, 2; Arrian. *Anab.* 7, 1, 1–3; 7, 7, 6–7. Vö. BOSWORTH 1993, 153, 159, 168–170). Nagy Sándor korai halála miatt azonban ez a vállalkozás nem valósult meg. A rómaiak Augustus korában indítottak katonai támadást Dél-Arábia ellen Aelius Gallus vezetésével (Strab. 16, 4, 22–24; Plin. 6, 32, 160–162; Cass. Dio 53, 29, 3–8). A hadjárat csúfos kudarccal végződött, ezután a római császárok nem küldtek több sereget a félsziget belsejébe. A görög és római befolyás illetve kultúra közvetlenül tehát nem érte el Arábia területét, mely így megőrizte

⁵⁰⁸ Strabón (16, 1–2; 19–25), Plinius (6, 32), és Ptolemaios (5, 17, 1; 6, 7) műveikben részletes képet adnak Arábiáról. Hérodotos (2, 8; 73; 75; 3, 8–9; 88; 97; 107–113; 7, 69–70), Diodorus Siculus (2, 48; 54; 19, 94; 96; 3, 43, 4), Ammianus Marcellinus (14, 1–7), és Prokopios 81, 19, 1–16; 23–26; 20, 1–13) rövidebben írnak az arab népekről. Arábia neve szerepel már Dareios behisztuni feliratán is (6. §. a tartományok felsorolásában). Ezzel ellentétben Hérodotos leírása, mely szerint az arabok nem voltak perzsa alattvalók (3, 88), de évenként

hagyományait a Mediterráneum és a keleti világ között.

A magyar fordítás a *Sammlung Tusculum* szövegkiadása alapján készült (BRODERSEN 1996). A szöveg értelmezéséhez és a jegyzetek készítéséhez ezen kívül felhasználtam CONTE (1982) munkáját is. A nemzetközi viszonylatban gyakran idézett szövegkiadás és fordítás, a *Loeb Classical Library* sorozat 1942-ben kiadott, és azután több új, változatlan kiadást megért kötete számos hibát tartalmaz (RACKHAM 1942). Így az *In universum gentes ditissimae* kifejezés Rackham fordításában: „They are the richest races in the world”.⁵⁰⁹ Az *in universum* jelentése ’általában’, ’általában véve’, a kifejezés használatát Tacitus műveiben is megfigyelhetjük.⁵¹⁰ Helyes azonban a mondat Conte fordításában: „Nel loro insieme gli Arabi sono richissimi”, és a *Tusculum* fordításában: „Im allgemeinen aber sind diese Stämme sehr reich”.

Rackham a római számok átírásánál is több hibát vétett. Szövegkiadása Detlefsen 1866-os kiadását követi, a *Tusculum* Detlefsen 1904-es és Mayhoff 1906-os kiadását veszi figyelembe. A korábbi kiadásokban található IIII szám helyett az angol kutató következetesen a reneszánsz kortól használt IV számot részesíti előnyben; mindkét használati mód helyes. A 6, 32, 155 alatt azonban a XCIV mérföld helyett XCVI mérföldet találunk. Bizonyosan elírásról van szó, hiszen a fordításban Rackham is 94 mérföldet ad meg, a *Tusculum* azonban a XCVI mérföldet szövegkiadási változatként adja meg.

A 6, 32, 144 alatt a korábbi és a legutóbbi szövegkiadásokban is CXXXV mérföld található Petra városa és a Perzsa-öböl közötti távolság adataként. Rackham ezt a számadatot önkényesen DCXXXV mérföldre javította át, és megjegyzi, hogy még helyesebb lenne DCCXXXV mérföldet használni. Az angol kutató helyesen látja, hogy Plinius adata a valóságtól nagyon eltérő, hiszen a 135 mérföld körülbelül 200 kilométer távolságot jelöl, mai földrajzi ismereteink alapján viszont tudjuk, hogy Petra több mint 1000 kilométer távolságra fekszik a Perzsa-öböltől. Plinius ugyanebben a mondatában a Petra és Gáza közötti távolságot 600 mérföldben adja meg, ami körülbelül 888 kilométeres távolságot jelöl. Valójában Petra kevesebb, mint 200 kilométerre található Gázától. Plinius méretadata tehát téves, de ha a teljes mondatot figyelembe vesszük, valószínűnek látszik, hogy a Petra – Gáza valamint a Petra – Perzsa-öböl távolság adata fölcserélődött. Az így kapott számadatok az ókori földrajzi

ajándékot, 1000 talentum tömjént adnak Dareiosnak (3, 97).

⁵⁰⁹ Hasonlóan hibás a fordítás a következő munkában: VÁCZY 1973, 165: „A világ népei közül ők a leggazdagabbak”.

⁵¹⁰ Tac. *Germ.* 5: *Terra etsi aliquanto specie differt, in universum tamen aut silvis horrida aut paludibus foeda, umidior qua Gallias, ventosior qua Noricum ac Pannoniam aspicit.* Tac. *Agr.* 11: *In universum tamen aestimanti*

ismereteknek megfelelően nagyságrendileg megközelítik a valós távolságot. Ezek alapján nem találom szerencsésnek Rackham megoldását, hogy figyelmen kívül hagyva a szövegkörnyezetet, Plinius mondatában az egyik adatot átjavította.

Detlefsen 1866-os szövegkiadásában a 6, 32, 148 alatt a *Tyros* városnevet említi. Ezt a névalakot követi Rackham is. *Tyros* jól ismert föníciai város a Földközi-tenger partján, Plinius az említett szakaszban viszont Arábia keleti partjának városait sorolja fel. A Perzsa-öböl arab partvidékén *Tylos* ismert város, az öbölben ugyanilyen nevű sziget is található. Ezek alapján helyesebbnek találom Detlefsen 1904-es, Mayhoff 1906-os szövegkiadásait, ahol a *Tylos* városnév szerepel. Ezt a névváltozatot fogadja el a *Tusculum* is.

Plinius: *Naturalis Historia* 6, 32, 142-162.

142. *Arabia*,⁵¹¹ melynek területe egyetlen más népénél sem kisebb, az *Amanus*-hegytől⁵¹² *Cilicia*⁵¹³ tájai és *Commagene*⁵¹⁴ felől nagyon hosszan húzódik, ahogyan már elmondtuk.⁵¹⁵ Nagy Tigranész⁵¹⁶ sok törzset vezetett erre a területre,⁵¹⁷ míg mások szabad akaratukból vándoroltak a Földközi-tengerhez és az egyiptomi parthoz, amint már említettük.⁵¹⁸ A *nubaeusok*⁵¹⁹ eljutottak egészen *Syria*⁵²⁰ középső részéig, a *Libanus*-hegyig,⁵²¹ hozzájuk csatlakoztak a *ramisusok*, a *teraneusok*, majd a *patamusok*.⁵²²

143. Az Arab-félsziget a Vörös-tenger⁵²³ és a Perzsa-tenger⁵²⁴ között terül el, a természet művészete Itália nagyságához és alakjához tette hasonlatossá: tenger veszi körül, ugyanabban

Gallos vicinam insulam occupasse credibile est.

⁵¹¹ *Arabia* – az Arab-félsziget.

⁵¹² *Amanus*-hegy – a Tauros nyúlványa, határhegység *Syria* és *Cilicia* között; vö. Plin. 5, 80.

⁵¹³ *Cilicia* – Kilikia, Kis-Ázsia délkeleti partvidéki területe. A tengeri kalózok legyőzése után lett római provincia. Vö. Plin. 5, 91; 6, 7.

⁵¹⁴ *Commagene* – Kommagéné, Szíria északkeleti területe; vö. Plin. 6, 9.

⁵¹⁵ Plin. 5, 85.

⁵¹⁶ Nagy Tigranész – *Armenia* királya Kr. e. 95–55 között.

⁵¹⁷ Az említett esemény Kr. e. 67 körül történhetett, arab törzsekről van szó. Vö. Plut. *Lucull.* 21; Strab. 11, 14, 15.

⁵¹⁸ Plin. 5, 65; 68; 125.

⁵¹⁹ *nubaeusok* – csak itt említett arab törzs. Nem azonosak a Plinius által is említett etióp törzsszel. (*Nubaei Aethiopes*) Plin. 6, 192.

⁵²⁰ *Syria* – Szíria, az Eufrátesz és a Földközi-tenger, illetve Gaziantep és Damaszkusz között fekszik. Vö. Plin. 6, 41. Szíria Kr. e. 64-ben *Pompeius* révén lett római provincia.

⁵²¹ *Libanus*-hegy – más néven *Libanon*, a Libanoni-hegység ókori elnevezése; vö. Plin. 5, 77.

⁵²² *Ramisusok*, *teraneusok*, *patamusok* – csak itt említett arab törzsek.

⁵²³ Vörös-tenger – lat. *Rubrum mare*; vö. Plin. 6, 84.

az irányban fekszenek, így semmi különbséget nem lehet megfigyelni; Itáliához hasonlóan *Arabia* is szerencsés fekvésű. *Arabia* népei a Földközi-tengertől⁵²⁵ egészen a *palmyrai* sivatagokig⁵²⁶ élnek, amint már említettük. A továbbiakat innen követjük.

A *chaldaeusok*⁵²⁷ területét pusztító nomád törzsek mellett a *sceniták*⁵²⁸ élnek, amint erre korábban már utaltunk.⁵²⁹ A *sceniták* maguk is vándorló népek, sátraik után nevezték el őket,⁵³⁰ amelyeket kecskeszőr-takaróból szabnak. Sátraikat ott verik le, ahol csak akarják.

144. Ezután a *nabataeusok*⁵³¹ következnek, akik *Petra*⁵³² nevű városukban élnek, amely egy völgyben fekszik. A völgyet csaknem 2 mérföld széles,⁵³³ áthatolhatatlan hegyek veszik körül, közöttük egy folyó kanyarog. A Földközi-tenger partján fekvő *Gaza*⁵³⁴ városától 600,⁵³⁵ a Perzsa-öböltől pedig 135 mérföldre⁵³⁶ található. Itt találkozik két út,⁵³⁷ az egyik *Syriából Palmyrába*⁵³⁸ vezet, a másik pedig *Gazából* jön.

145. *Petrától Charaxig*⁵³⁹ az *omanusok*⁵⁴⁰ telepedtek le, egészen a *Samiramis*⁵⁴¹ által alapított egykor híres *Abaesamis* és *Soractia* városokig;⁵⁴² ezek most kietlen pusztaságok. Ezután a *Pasitigris*⁵⁴³ partján egy *Forat*⁵⁴⁴ nevű város található, amely a *characenusok* királyának⁵⁴⁵

⁵²⁴ Perzsa-tenger – lat. *Persicum mare*, a mai Perzsa-öböl; vö. Plin. 6, 41.

⁵²⁵ Földközi-tenger – Pliniusnál *mare nostrum*; vö. Plin. 6, 126.

⁵²⁶ *Palmyrai* sivatagok – vö. Plin. 6, 125.

⁵²⁷ *Chaldaeusok* – vö. Plin. 6, 121.

⁵²⁸ *Sceniták* – vö. Plin. 5, 65; 6, 125.

⁵²⁹ Plin. 6, 125.

⁵³⁰ Szó szerint: „akik sátrakban élnek”. Vö. Solin. 33, 3.

⁵³¹ *Nabataeusok* – arab törzs Arábia északi részén.

⁵³² *Petra* – a *nabataeusok* államának fővárosa a Kr. e. 3. századtól a Kr. u. 2. század elejéig. A Vádi Múza sziklavölgyében feküdt, félúton a Holt-tenger és az Akabai-öböl között. A város a távolsági kereskedelemnek köszönhetette gazdagságát.

⁵³³ 1 római mérföld – 1,48 kilométer. 2 mérföld - körülbelül 3 kilométer.

⁵³⁴ *Gaza* – ősi város Palesztina déli részén, fontos átrakóhely az Arábia, Egyiptom és a Földközi-tenger közti kereskedelemben.

⁵³⁵ 600 mérföld – 888 kilométer.

⁵³⁶ 135 mérföld – csaknem 200 kilométer.

⁵³⁷ A két fontos kereskedelmi út Szíria és Palmúra, valamint Gáza és Petra között vezet.

⁵³⁸ *Palmyra* – Palmúra, arameus 'pálmák városa'; Tadmor. Oázis és karavánváros Szíriában, mely a kelet-nyugati közvetítő kereskedelem révén fejlődött.

⁵³⁹ *Charax* – város a Tigris torkolatánál. Vö. Plin. 6, 138. A város három néven is ismert. Az első neve *Alexandria* Nagy Sándorról, második neve *Antiochia* III. Antiochusról, harmadik neve *Spasinu Charax* Spasines arab fejedelemtől.

⁵⁴⁰ *Omanusok* – arab törzs, amelyet Ptolemaios (6, 7, 24) a szárazföld belsejébe helyez, de szállásterületük az idők során változott. Körülbelül a mai Oman.

⁵⁴¹ *Samiramis* – Szemirámisz, V. Samsi-Adad asszír király feleségének görög neve. Férje halála után régensként uralkodott kiskorú fia helyett Kr. e. 809–782 között. Vö. Plin. 6, 8.

⁵⁴² *Abaesamis*, *Soractia* – csak itt megnevezett városok.

⁵⁴³ *Pasitigris* – vö. Plin. 6, 129.

⁵⁴⁴ *Forat* – az ókorban csak itt említett város *Characene*-ben. A középkorban *Furat Maisan* néven ismert.

⁵⁴⁵ A *characenusok* királya – vö. Plin. 6, 136.

engedelmeskedik. Ebbe a városba érkeznek *Petra* lakói, és innen kedvező tengeráramlattal a 12 mérföldre⁵⁴⁶ fekvő *Charaxba* hajóznak. A *parthus* királyságból⁵⁴⁷ hajózók pedig *Teredon*⁵⁴⁸ falujához jutnak, mely az *Euphrates*⁵⁴⁹ és a *Tigris*⁵⁵⁰ összefolyásánál fekszik; a folyó bal partját a *chaldaeusok*, a jobb partot pedig a nomád *sceniták* birtokolják.

146. Néhányan úgy gondolják, hogy két másik, egymástól távol fekvő város mellett hajóztak el a *Tigris* folyam mentén, *Barbatia*⁵⁵¹ majd *Dumatha*⁵⁵² mellett, mely 10 napi hajóútra van *Petrától*. Kereskedőink elmondták, hogy *Apameát*⁵⁵³ is a *characenusok* királya uralja, mely ott található, ahol az *Euphrates* csatornája a *Tigris*be torkollik;⁵⁵⁴ így a támadásra készülő *parthusokat* a gátak átvágásával előidézett áradással tartják távol.

147. Most a *Charaxból* induló partszakaszról fogunk beszélni,⁵⁵⁵ melyet először *Epiphanes* király⁵⁵⁶ emberei kutattak fel. Ez az a hely, ahol az *Euphrates* torkolata található, a *Salsus folyó*,⁵⁵⁷ *Caldome* hegyfoka,⁵⁵⁸ egy tengeröböl, amely inkább tátongó mélységhez, mintsem tengerhez hasonlít, 50 mérföld⁵⁵⁹ hosszan húzódik a part mentén. Az *Achenus* folyó,⁵⁶⁰ majd 100 mérföld⁵⁶¹ sivatag *Icarus* szigetéig,⁵⁶² azután a *Capeus-öböl*⁵⁶³ következik, ahol a *gaulopusok* és a *gattaeusok*⁵⁶⁴ laknak; majd a *Gerrhaicus-öböl*, *Gerrha* városa,⁵⁶⁵ mely 5 mérföld széles⁵⁶⁶ és olyan tornyai vannak, melyeket négyszögletes kőből⁵⁶⁷ készítettek.

⁵⁴⁶ 12 mérföld – 17,76 kilométer.

⁵⁴⁷ *Parthus* királyság – vö. Plin. 6, 41.

⁵⁴⁸ *Teredon* – helység a Perzsa-öböl bejáratánál. Vö. Strab. 16, 3, 2; Ptol. 5, 19, 5.

⁵⁴⁹ *Euphrates* – Eufrátesz, az akkád *puratu* – 'széles' szóból. Felső folyása mentén határvonalat alkotott a Római Birodalom és a parthusok között.

⁵⁵⁰ *Tigris* – gör. *Tigrisz*, neve valószínűleg az óperzsa *Tigrából* származik; vö. Plin. 6, 25.

⁵⁵¹ *Barbatia* – csak itt megnevezett város a *Tigris* partján.

⁵⁵² *Dumatha* – csak itt említett város *Arabia Deserta* területén; vö. Plin. 6, 138. Bizonyára azonos a bibliai *Duma* városával. Vö. 1. Mózes 25, 14. Ptol. 5, 19, 7 (*Dumetha* vagy *Dumaita*); ma *Dumat el-Candal*.

⁵⁵³ *Apamea* – *Apameia*; vö. Amm. Marc. 23, 6.

⁵⁵⁴ *Euphrates* csatornája – az Eufráteszt a Tigrissel egy Ktésziphónból kiinduló nagy csatornarendszer kötötte össze az ókorban.

⁵⁵⁵ Plinius most rátér a Perzsa-öböl Arábia felőli partjának leírására.

⁵⁵⁶ *Epiphanes* király – IV. Antiokhosz Epiphanész, szír király Kr. e. 175–164 között.

⁵⁵⁷ *Salsus* – csak itt említett folyó. Nem azonos a Plin. 6, 110 alatt említett folyóval.

⁵⁵⁸ *Caldome* – csak itt megnevezett hegyfok.

⁵⁵⁹ 50 mérföld – 74 kilométer.

⁵⁶⁰ *Achenus* – csak itt említett folyó a Perzsa-öbölnél.

⁵⁶¹ 100 mérföld – 148 kilométer.

⁵⁶² *Icarus* – sziget az Eufrátesz torkolatánál, a Perzsa-öböl északi részén. Vö. Arrian. *Anab.* 7, 20, 3; Strab. 16, 3, 2. A mai *Faylakah*.

⁵⁶³ *Capeus* – csak itt megnevezett tengeröböl Arábia keleti partjánál a Perzsa-öbölnél.

⁵⁶⁴ *Gaulopusok*, *gattaeusok* – csak itt említett törzsek.

⁵⁶⁵ *Gerrha* – fontos kereskedőhely a róla elnevezett *Gerrhaicus-öböl*nél, a Perzsa-öbölben. Valószínűleg a mai *Adjer*.

⁵⁶⁶ 5 mérföld – 7,5 kilométer.

⁵⁶⁷ Vö. Strab. 16, 3, 3.

148. *Attene* vidéke⁵⁶⁸ a parttól 50 mérföldre⁵⁶⁹ fekszik. Szemben a parttól ugyanannyi mérföldnyire *Tylos* szigete⁵⁷⁰ található, rajta egy azonos nevű város, amely sok-sok gyöngyéről nevezetes. Mellette egy másik kisebb sziget fekszik *Tylos* hegyfokától 12 és fél mérföldre;⁵⁷¹ azt mondják, hogy a távolban nagy szigeteket lehet látni, melyekhez nem lehet eljutni; *Tylos* szigetéről azt is megemlítik, hogy a kerülete 112 és fél mérföld,⁵⁷² hogy *Persistől*⁵⁷³ távolabb fekszik, és hogy csak egy szűk tengerszoroson lehet odajutni. Azután *Ascliae* szigete⁵⁷⁴ következik, majd a *nochaetusok*, a *zurazusok*, a *borgodusok*, a *catharraeusok*⁵⁷⁵ és nomád törzsek, végül a *Cynos* folyó.⁵⁷⁶

149. Iuba⁵⁷⁷ szerint ettől az oldaltól kezdve a sziklák miatt hajózásra alkalmatlan a terület, ezért nem említi meg az *omanusok*⁵⁷⁸ városait: *Batrasavavest*⁵⁷⁹ és *Omanae-t*,⁵⁸⁰ amelyet a korábbi írók úgy mutattak be, mint *Carmania*⁵⁸¹ híres kikötőjét. Nem említi meg *Homnae-t* és *Attanae-t*⁵⁸² sem, amelyekről kereskedőink azt mondják, hogy most a Perzsa-tenger leghíresebb városai. Iuba azt írja, hogy a *Canis* folyón túl van az a hegy, amely olyan, mintha leégett volna. Azután az *epimaranitaeusok* törzsei⁵⁸³ és az *ichthyophagusok*⁵⁸⁴ következnek, majd egy lakatlan sziget, a *bathymusok* törzsei⁵⁸⁵ ... az *Eblythaei*-hegyek⁵⁸⁶, *Omoemus* szigete,⁵⁸⁷ *Mochorbae* kikötője,⁵⁸⁸ az *Etaxalos* és *Inchobriche*⁵⁸⁹ szigete következik, majd a

⁵⁶⁸ *Attene* – csak itt megnevezett vidék Arábia keleti partjánál. Ptolemaios (6, 7, 15) ide helyezi *Atta kóme-t* és az *attaiusokat*.

⁵⁶⁹ 50 mérföld – 74 kilométer.

⁵⁷⁰ *Tylos* – sziget és város a Perzsa-öbölben; vö. Plin. 12, 39; Strab. 16, 3, 4.

⁵⁷¹ 12 és fél mérföld – 18,5 kilométer.

⁵⁷² 112 és fél mérföld – 166,5 kilométer.

⁵⁷³ *Persis* – vö. Plin. 6, 41.

⁵⁷⁴ *Ascliae* szigete – csak itt említett sziget a Perzsa-öböl arab oldalán.

⁵⁷⁵ *Nochaetusok*, *zurazusok*, *borgodusok*, *catharraeusok* – csak itt megnevezett törzsek.

⁵⁷⁶ *Cynos* folyó – csak itt említett folyó Kelet-Arábiában. A név jelentése 'kutya'. Valószínűleg azonos a Plin. 6, 149 alatt említett *Canis* folyóval.

⁵⁷⁷ Iuba – a numídi király fia. Apja veresége után (Kr. e. 46, *Thapsus*) Rómában nevelkedett, később *Mauretania* királya lett. Arábiáról, Asszíriáról és Afrikáról írt műveket görög nyelven, melyekből töredékek maradtak fenn. Plinius a 6, 156-ig követi Iubát. A Perzsa-öböl arabiai oldaláról van szó. Vö. Plin. 6, 96.

⁵⁷⁸ *Omanusok* – vö. Plin. 6, 145.

⁵⁷⁹ *Batrasavaves* – csak itt megnevezett város.

⁵⁸⁰ *Omanae* – kikötőváros *Carmania* déli partján. Vö. Ptol. 6, 8, 7; *Periplus Maris Erythraei* (PME) 27; 36. A mai Shahrmaq Ománban.

⁵⁸¹ *Carmania* – perzsa tartomány.

⁵⁸² *Homnae*, *Attanae* – csak itt említett helységek a Perzsa-öböl partján.

⁵⁸³ *Epimaranitaeusok* – Arábia csak itt megnevezett törzsei.

⁵⁸⁴ *Ichthyophagusok* – (gör. *Ikthüophagoi* – 'halevők') azonos életvitelű, távoli vidékeken élő népcsoportok gyűjtőneve. Barlangokban éltek, magukat és állataikat hallal táplálták. Vö. Plin. 6, 95.

⁵⁸⁵ *Bathymusok* – Arábia csak itt említett törzsei. Ezután a szöveg egy része elveszett.

⁵⁸⁶ *Eblythaei* – csak itt megnevezett hegység.

⁵⁸⁷ *Omoemus* – csak itt említett sziget.

⁵⁸⁸ *Mochorbae* – a mai Mekka kikötőhelye; vö. Ptol. 6, 7, 32 (*Makoraba*).

cadaeusok törzsei.⁵⁹⁰

150. Ezután sok, név nélküli sziget következik, majd a híres *Isura* és *Rhinnea* szigetek,⁵⁹¹ a legközelebbin írásos kő-sztélék találhatók, ismeretlen írásjelekkel.⁵⁹² *Coboea* kikötője, a lakatlan *Bragae*-szigetek, a *taludaeusok* törzse, majd *Dabanegoris* területe, az *Orsa*-hegy egy kikötővel, a *Duatas*-öböl, számtalan sziget; a *Tricoryphos*-hegy,⁵⁹³ *Chardaleon* területe, *Solanades* és *Cachina*;⁵⁹⁴ ezek a szigetek az *ichthyophagusok*hoz tartoznak. Ezután következik a *clarusok* törzse, a *Mamaeus* tengerpart, ahol aranybányák vannak, *Canauna* területe, az *apitamusok*, a *casanusok* törzsei, *Devade* szigete, *Coralis* forrás,⁵⁹⁵ a *carphatusok*, *Alaea* és *Amnamethus* szigete, és a *daraeusok* népe.⁵⁹⁶

151. Majd *Chelonitis*⁵⁹⁷ és az *ichthyophagusok* sok szigete következik, a lakatlan *Odanda*, *Basa* és a *sabaeusok* számos szigete. *Thanar* és *Amnum* folyók,⁵⁹⁸ *Doricae*-szigetek, *Daulotos* és *Dora* források, *Pteros*, *Labatanis*, *Coboris*, *Sambrachate* szigetek, és egy azonos nevű város a szigeten. Déli irányban is sok sziget található, legnagyobb a *Camari*; majd a *Musecros* folyó következik, *Laupas* kikötője, a *sabaeus sceniták* törzse, számos sziget, vásárhelyük *Acila*,⁵⁹⁹ ahonnan Indiába lehet hajózni.

152. Ezután *Amithoscatta* területe következik, majd *Damnia*, a nagyobb és kisebb *mizusok*, *Drymatina*, és a *macaeusok* törzse. Hegyfokuk *Carmaniával* szemben 50 mérföldre⁶⁰⁰ található. Itt csodálatos eseményt mesélnek, mely szerint Numenius,⁶⁰¹ Antiochus király helytartója, aki *Mesena* élén állt, flottájával egy csatát nyert ezen a helyen a perzsák ellen. Még ugyanazon a napon, a tenger visszahúzódása után lovasságával másodszor is megküzdött velük. Ezért kettős emlékművet állított fel ezen a helyen, *Iuppiter* és *Neptunus* tiszteletére.

⁵⁸⁹ *Etaxalos*, *Inchobriche* – csak itt megnevezett szigetek.

⁵⁹⁰ *Cadaeusok* – csak itt említett törzs.

⁵⁹¹ *Isura*, *Rhinnea* – csak itt megnevezett szigetek.

⁵⁹² Vö. Plin. 6, 174.

⁵⁹³ *Tricoryphos* – (görögül 'három hegycsúcs'), csak itt megemlített hegy.

⁵⁹⁴ *Cachina* – csak itt megnevezett kis sziget a Vörös-tengerben. Valószínűleg a mai Bank Dachachein, a Danaq-szigetcsoporthoz tartozik.

⁵⁹⁵ *Coralis* – csak itt megnevezett forrás Arábia középső, nyugati partján.

⁵⁹⁶ A fejezetben található nevek más forrásokban nem fordulnak elő.

⁵⁹⁷ *Chelonitis* – görögül 'Teknősök (szigete)'; csak itt említett sziget a Vörös-tengerben. Talán azonos a Strabón által megnevezett *Chelónon nésoi*-szal (Strab. 16, 4, 14), és egyike a Ptolemaios által említett *Chelonitides nésoi*-nak (Ptol. 4, 7, 37).

⁵⁹⁸ *Amnum* – talán a mai Vádi Aman.

⁵⁹⁹ *Acila* – az *Ocelis* régebbi névformája.

⁶⁰⁰ 50 mérföld – 74 kilométer.

⁶⁰¹ Numenius – III. Antiokhos Megas vagy IV. Antiokhos Epiphanész nevezte ki Mesena helytartójává. Más forrás nem említi a nevét.

153. Az *Ogyris*⁶⁰² nevű sziget a tengeren található, arról nevezetes, hogy itt temették el Erythras királyt.⁶⁰³ A szárazföldtől 125 mérföldre⁶⁰⁴ fekszik, a kerülete 112 és fél mérföld.⁶⁰⁵ Nem kevésbé híres az *Azanius* tengeren fekvő *Dioscuridu*-sziget⁶⁰⁶ sem, amely 280 mérföldre⁶⁰⁷ található a *Syagrus*-hegyfok legtávolabbi pontjától.

A szárazföldön említésre méltóak még az *autaridaeusok*, nyolcnapi utazásra a hegyek felé, a *larendanusok*⁶⁰⁸ és a *catabanusok*⁶⁰⁹ népe, a *gebbanitaeusok*⁶¹⁰ több várossal, a legnagyobbak ezek közül *Nagia*⁶¹¹ és *Thomna*⁶¹² 65 szentéllyel: ez jelzi nagyságukat.

154. Ezután egy hegyfok következik, ahonnan a *trogodyták*⁶¹³ szárazföldjéig 50 mérföld⁶¹⁴ a távolság; majd a *thoanusok*, *actaeusok*,⁶¹⁵ *chatramotiák*,⁶¹⁶ *tonabaeusok*, *antiadalaesusok* és a *lexianák*,⁶¹⁷ *agraeusok*,⁶¹⁸ *cerbanusok*⁶¹⁹ és a *sabaeusok*,⁶²⁰ akik a leghíresebbek az arabok között a tömjénjük miatt.⁶²¹ Ezek a népek a tenger mindkét partjáig élnek. A Vörös-tenger partján a városaik a következők: *Merme*, *Marma*,⁶²² *Corolia*,⁶²³ *Sabbatha*,⁶²⁴ míg a szárazföld belsejében *Nascus*,⁶²⁵ *Cardava*, *Carnus* és *Thomala*,⁶²⁶ ahová eladni viszik illatos

⁶⁰² *Ogyris* – sziget a Perzsa-öbölben. Vö. Eratosthenés Frg. III B 44 p. 273 Berger; Strab. 16, 3, 7; Arrian. *Ind.* 37, 2.

⁶⁰³ Erythras – mítikus király, a *mare Erythraeum* névadója; vö. Mela 3, 72; Curt. Ruf. 8, 9, 14.

⁶⁰⁴ 125 mérföld – 185 kilométer.

⁶⁰⁵ 112,5 mérföld – 166,5 kilométer.

⁶⁰⁶ *Dioscuridu* – a Dioskurides nagy szigete az *Azanius* tengeren. Vö. *PME* 30; Ptol. 6, 7, 45; 8, 22, 17. Ma Sokotra.

⁶⁰⁷ 280 mérföld – 414,5 kilométer.

⁶⁰⁸ *Autaridaeusok*, *larendamusok* – csak itt említett törzsek.

⁶⁰⁹ *Catabanusok* – ilyen formában csak itt említett törzs; talán azonos a Plin. 5, 65 alatt megnevezett törzsszel.

⁶¹⁰ *Gebbanitaeusok* – csak itt megnevezett törzs.

⁶¹¹ *Nagia* – csak itt említett város.

⁶¹² *Thomna* – vö. Plin. 12, 64; Strab. 16, 4, 2 (*Tamna*). Ma Qolan Yemenben.

⁶¹³ *Trogodyták* – görögül 'barlanglakók'; gyűjtőnév, amelyet a lakott világ peremén, részben barlangokban lakó primitív törzsekre használnak. A későbbi írásmód szerint *trogodyták* a nevük.

⁶¹⁴ 50 mérföld – 74 kilométer.

⁶¹⁵ *Thoanusok*, *actaeusok* – csak itt megnevezett törzsek.

⁶¹⁶ *Chatramotiák* – Sztrabón szerint *Chatramotitis*, a mirhát adó vidéken élő törzs. Fővárosuk *Sabbatha*; ma Hadramawt.

⁶¹⁷ *Tonabaeusok*, *antiadalaesusok*, *lexianák* – csak itt megnevezett törzsek.

⁶¹⁸ *Agraeusok* – csak itt és a 6, 159, 161 alatt megnevezett törzs.

⁶¹⁹ *Cerbanusok* – csak itt és a 6, 159, 161 alatt említett törzs neve.

⁶²⁰ *Sabaeusok* – a *homeritaeusok* mellett a legjelentősebb törzs Dél-Arábiában. Nagyjából a mai Jemen területe.

⁶²¹ Strabón is a tömjén és parfüm kereskedelemnek tulajdonítja a *gerrhaeusok* és a *sabaeusok* felülmúlhatatlan gazdagságát (Strab. 16, 4, 19).

⁶²² *Merme*, *Marma* – csak itt említett parti városok, valószínűleg azonosak egymással.

⁶²³ *Corolia* – csak itt említett város.

⁶²⁴ *Sabbatha* – a *chatramotiák* fővárosa Dél-Arábiában. Vö. *PME* 27 (*Saubatha*); Strab. 16, 4, 2 (*Sabata*); Plin. 6, 32, 155; 12, 52 (*Sabota*); Ptol. 6, 7, 38 (*Sabbatha*). Romok a mai Shabwa mellett.

⁶²⁵ *Nascus* – város *Arabia Felix* területén. Vö. Strab. 16, 4, 24 (*Aska*); Amm. Marc. 23, 6, 47 (*Nascos*). Romok a mai Nasq mellett.

⁶²⁶ *Cardava*, *Carnus*, *Thomala* – csak itt megemlített városok.

füstölőszereiket.

155. Közülük az egyik rész az *atramitaeusoké*,⁶²⁷ akiknek a fővárosa *Sabota*,⁶²⁸ melynek falain belül 60 templom van. A többi törzsnek azonban *Marebbata* a fővárosa,⁶²⁹ amely egy 94 mérföldnyi⁶³⁰ öbölben helyezkedik el, körülvéve illatszereket termelő szigetekkel. Az *atramitaeusok*hoz kapcsolódnak a szárazföld belsejében a *minaeusok*.⁶³¹

A tenger mellett laknak az *aelamitaeusok*, azonos nevű városukkal. Hozzájuk tartoznak a *chaculataeusok*,⁶³² *Sibi* nevű város,⁶³³ amelyet a görögök *Apate*-nek neveznek. Majd az *arsusok*,⁶³⁴ *codanusok*, a *vadaeusok* nagy városukkal, a *barasasaeusok*, a *lechienusok*,⁶³⁵ majd *Sygarus* szigete,⁶³⁶ ahová tilos kutyákat bevinni; ha mégis odakerülnek, addig hagyják őket a parton bolyongani, amíg el nem pusztulnak.

156. Ezután egy mélyen benyúló öböl következik,⁶³⁷ ahol a *laeaniták*⁶³⁸ élnek, akik az öböl nevét adták. Fővárosuk *Agra*,⁶³⁹ az öbölben pedig *Laeana*,⁶⁴⁰ amelyet mások *Aelananak* neveznek. Magát az öblöt a mi szerzőink *Laeaniticum*ként emlegetik, mások *Aelaniticum*ként, Artemidorus⁶⁴¹ *Alaeniticum*ként, Iuba pedig *Leaniticum*ként.

Arabiát körüljárva *Charax*tól⁶⁴² *Laeanaig* állítólag 4765 mérföld,⁶⁴³ Iuba egy kicsivel kevesebbnek, 4000 mérföldnek gondolja,⁶⁴⁴ a legszélesebb északon *Heroum*⁶⁴⁵ és *Charax*

⁶²⁷ *Atramiataeusok* – törzs *Arabia Felix* keleti részén. Vö. Plin. 12, 52.

⁶²⁸ *Sabotha* – vö. Plin. 6, 32, 154.

⁶²⁹ *Marebbata* – a *sabaeusok* csak itt megnevezett királyvárosa. Vö. Strab. 16, 4, 2 és 19 (*Mariaba*). Az ókori szerzők gyakran *Sabai*-nak nevezték.

⁶³⁰ 94 mérföld – 139,25 kilométer.

⁶³¹ *Minaeusok* – beduin törzs a szíriai-arab sivatagban. A Bibliában (1 Chron 4, 41; 2) megnevezett *menuták*.

⁶³² *Aelamiteusok*, *chaculataeusok* – csak itt megemlített törzsek.

⁶³³ *Sibi* – csak itt megnevezett város. Görög neve *Apate*, valószínűleg a Ptol. 6, 7, 21 alatt megnevezett *Apataioi* törzsszel összefüggésbe hozható.

⁶³⁴ *Arsusok* – nem azonos az ugyanezt a nevet viselő *hyrcaniai* törzsszel. Nem azonosított törzs Arábia nyugati partján. Vö. Ptol. 6, 7, 4.

⁶³⁵ *Codanusok*, *vadaeusok*, *barasasaeusok*, *lechienusok* – csak itt említett törzsek. A *lechienusok* talán a Ptol. 6, 7, 22 alatt megnevezett *Lai(k)enoi*.

⁶³⁶ *Sygarus* – csak itt megnevezett sziget a Vörös-tengerben. Ma valószínűleg Zuqar.

⁶³⁷ Ma az Akabai-öböl.

⁶³⁸ *Laeaniták* – arab törzs a Vörös-tenger északi részénél. Vö. Ptol. 6, 7, 18.

⁶³⁹ *Agra* – a *laeaniták* királyvárosa; *Egra* – Ptol. 6, 7, 29.

⁶⁴⁰ *Laeana*, *Aelana* – kikötőváros az Akabai-öböl keleti csúcsánál, Petrától délre. Vö. Plin. 5, 65. A bibliai hagyomány szerint *Elat* (*Eilat*) városát Dávid Juda részére meghódította (2 Sám 8, 14). Romok Al Aqabah / Elat-nál.

⁶⁴¹ Artemidorus – Artemidóros, görög államférfi és geográfus (Ephesos, Kr. e. 100 k. – Kr. e. 1. század vége). Műve a 11 kötetből álló *Geographumena*, amelyet saját utazásai alapján, a Földközi-tenger partvidékének körülhajózása nyomán írt meg. Művéből csak töredékek maradtak fenn.

⁶⁴² *Charax* – vö. Plin. 6, 145.

⁶⁴³ 4765 mérföld – 7052,25 kilométer.

⁶⁴⁴ Itt fejeződik be a 6, 149 szakasznál kezdődő rész, amely Iuba munkáján alapszik. 4000 mérföld – 5920 kilométer.

városa között.

157. Most felsoroljuk a szárazföld belsejében élő többi népet. A *nabataeusok*hoz a régi szerzők a *thimaneusok*⁶⁴⁶ kapcsolták, de most itt élnek a *tavenusok*,⁶⁴⁷ *suellenusok*, *aracenusok*, az *arrenusok* egy olyan várossal, amely az egész terület kereskedelmi központja. Ezután a *hemnataeusok*,⁶⁴⁸ *avalitaeusok*,⁶⁴⁹ *Domata*⁶⁵⁰ és *Haegra* városa,⁶⁵¹ a *thamudaeusok*,⁶⁵² *Baclanaza* városa,⁶⁵³ a *chariattaesusok*, *toalusok*,⁶⁵⁴ *Phodaca* városa,⁶⁵⁵ a *minaeusok*, akik úgy gondolják, hogy *Minos*, krétai királytól származnak,⁶⁵⁶ közülük az egyik rész a *carmeusok*.⁶⁵⁷ *Maribba* városa 14 mérföldre található,⁶⁵⁸ azután *Paramalacum*, egy jelentős város, és *Canon*,⁶⁵⁹ hasonlóképpen.

158. Azután a *rhadamaeusok*⁶⁶⁰ élnek, akik *Rhadamanthustól*, *Minos* fivéréől származtatják magukat,⁶⁶¹ majd a *homeritaeusok*⁶⁶² *Mesala* várossal,⁶⁶³ a *hamiroeusok*, *gedraniták*, *amphryaeusok*, *lysaniták*, *bachyliták*, *samnaeusok*, *amaitaeusok*⁶⁶⁴ *Nessa* és *Chenneseri* városokkal,⁶⁶⁵ a *zamarenusok*⁶⁶⁶ *Sagiatta* és *Canthace* városokkal, a *bacaschamusok* *Riphearina* várossal,⁶⁶⁷ ez a név az árpa szóból származik.⁶⁶⁸ Ezután következnek az

⁶⁴⁵ *Heroum* – város nem messze a *Heroopolis*-i öböltől (vö. Plin. 5, 65), illetve az *Aias*-tengeröböltől, ami a *sinus Arabicus* csúcsa, ma Szuezi-öböl. Vö. Plin. 5, 50; ma Tell al-Maskhuta.

⁶⁴⁶ *Thimaneusok* – csak itt megemlített törzs; talán a Bibliában megnevezett (Jer 49, 7; 20; Ez 25, 13), nem azonosított tájék, *Teman* lakói.

⁶⁴⁷ *Tavenusok* – csak itt megnevezett törzs; talán a *thimaneusok* utódai.

⁶⁴⁸ *Suellenusok*, *aracenusok*, *arrenusok*, *hemnataeusok* – csak itt megemlített törzsek.

⁶⁴⁹ *Avalitaeusok* – vö. Ptol. 4, 7, 27 (*Aualitai*). Fővárosuk *Aualites*, vö. *PME* 7 (*Aualites kólpos*).

⁶⁵⁰ *Domata* – csak itt megemlített város; talán azonos a 6, 146 alatt megnevezett *Dumatha*-val.

⁶⁵¹ *Haegra* – csak itt megnevezett város; talán azonos a 6, 156 alatt megnevezett *Agra*-val; vö. Ptol. 6, 7, 29: *Egra*.

⁶⁵² *Thamudaeusok* – csak itt megemlített törzs.

⁶⁵³ *Baclanaza* – csak itt megnevezett város.

⁶⁵⁴ *Chariattaesusok*, *toalusok* – csak itt megemlített törzsek.

⁶⁵⁵ *Phodaca* – csak itt megnevezett város.

⁶⁵⁶ *Minaeusok* – a Minosztól, Kréta mitikus királyától való származtatás nem valószínű.

⁶⁵⁷ *Carmeusok* – csak itt megemlített törzs.

⁶⁵⁸ 14 mérföld – 20,75 kilométer.

⁶⁵⁹ *Maribba*, *Paramalacum*, *Canon* – csak itt megnevezett városok.

⁶⁶⁰ *Rhadamaeusok* – csak itt megemlített dél-arab törzs; valószínűleg azonos az ókori dél-arab feliratokban említett *Radman* törzsszel.

⁶⁶¹ *Rhadamanthus* – a mítosz szerint Zeusz és Európé fia, így Minosz testvére; mint Kréta törvényhozója ismert. A *rhadamaeusok* nevének származtatása *Rhadamanthus* nevéből nem valószínű.

⁶⁶² *Homeritaeusok* – a *sabaeusok* mellett a legjelentősebb törzs Dél-Arábiában; más néven himjariták. Vö. *PME* 23; Ptol. 6, 7, 9; 25.

⁶⁶³ *Mesala* – csak itt megnevezett város; valószínűleg azonos *Mesalummal*; vö. Plin. 12, 69.

⁶⁶⁴ *Hamiroeusok*, *gedraniták*, *amphryaeusok*, *lysaniták*, *bachyliták*, *samnaeusok*, *amaitaeusok* – csak itt megemlített törzsek.

⁶⁶⁵ *Nessa*, *Chenneseri* – csak itt megnevezett városok.

⁶⁶⁶ *Zamarenusok* – csak itt megemlített törzs.

⁶⁶⁷ *Sagiatta*, *Canthace*, *bacaschamusok*, *Riphearina* – csak itt megnevezett városok és törzs.

autaeusok,⁶⁶⁹ *ethravusok*, *cyreusok* *Elmataeis* városukkal,⁶⁷⁰ a *chodák*, *aiathurusok*⁶⁷¹ a hegyekben lévő városukkal, amely 25 mérföldre található, ahol az *Aenuscabales* forrás van,⁶⁷² a név azt jelenti, hogy a tevék forrása.

159. *Ampelome* városa,⁶⁷³ a *milesiusok* egy *coloniája*, majd *Athrida* városa következik,⁶⁷⁴ a *calingusok*,⁶⁷⁵ akiknek *Mariba* a városa,⁶⁷⁶ a név azt jelenti, hogy 'mindenki urai'; azután *Pallon* és *Muranimal* városok,⁶⁷⁷ egy folyó mellett, amelyről úgy gondolják, hogy azon keresztül árad ki az *Euphrates*. Az *agraeusok*,⁶⁷⁸ *ammonusok* törzsei,⁶⁷⁹ *Athenae* város,⁶⁸⁰ a *caunaravusok*, ez a név azt jelenti, hogy sok marhájuk van,⁶⁸¹ a *chorraniták*, a *cesanusok* és a *choanusok*.⁶⁸² Egykor görög városok is voltak itt, *Arethusa*, *Larisa*, *Chalcis*,⁶⁸³ ezek különböző háborúban elpusztultak.

160. A római sereget eddig erre a földre egyedül a lovagrendből való Aelius Gallus vezette,⁶⁸⁴ mert Caius Caesar,⁶⁸⁵ Augustus fia csak távolról látta Arábiát. Gallus városokat rombolt le, melyek nevét a korábbi *auctorok* nem is említették: *Negranát*,⁶⁸⁶ *Nestust*, *Nescát*,⁶⁸⁷ *Magusust*, *Caminacust*, *Labaetiát*,⁶⁸⁸ és a fentebb említett *Maribát*,⁶⁸⁹ amelynek a kerülete 6

⁶⁶⁸ Plinius magyarázata talán egy elírás következménye lehet. Az arab *refa* – 'tárolni', az *arama* – 'gabonahalom' jelentésű szó. A *Riphearina* városnév jelentése így gabonáról, ami latinul *horreum*. A *horreum* szót *hordeum*ként írhatták át, a *hordeum* jelentése 'árpa'.

⁶⁶⁹ *Autaeusok* – csak itt megemlített törzs. *Arabia Felix* területén Plinius megemlíti egy ugyanilyen nevű törzset (6, 33, 167).

⁶⁷⁰ *Ethravusok*, *cyraeusok*, *Elmataeis* – csak itt megnevezett törzsek és város.

⁶⁷¹ *Chodák*, *aiathurusok* – csak itt megemlített törzsek.

⁶⁷² *Aenuscabales* – csak itt megnevezett forrás Dél-Arábiában. Plinius magyarázata ('A tevék forrása') talán az arab *ain gamal* vagy *ain ibil* szóra vezethető vissza.

⁶⁷³ *Ampelome* – csak itt megemlített város.

⁶⁷⁴ *Athrida* – csak itt megnevezett város; valószínűleg a csak Ptolemaios által említett *Athritai* törzs fővárosa (Ptol. 6, 7, 21).

⁶⁷⁵ *Calingusok* – csak itt megemlített törzs.

⁶⁷⁶ *Mariba* – talán a Plin. 6, 155. alatt megnevezett *Marebbata*; ma Marib. Plinius magyarázata nem igazolható.

⁶⁷⁷ *Pallon*, *Muranimal* – csak itt megemlített városok. *Muranimal* valószínűleg ma Mermel a Kharid folyónál.

⁶⁷⁸ *Agraeusok* – vö. Plin. 6, 154.

⁶⁷⁹ *Ammonusok* – csak itt megnevezett törzs.

⁶⁸⁰ *Athenae* – csak itt megemlített, valószínűleg Athéné egy szentélye után elnevezett város. Talán a mai *Aden*.

⁶⁸¹ *Caunaravusok* – csak itt megnevezett törzs. Plinius magyarázata nem igazolható.

⁶⁸² *Chorraniták*, *cesanusok*, *choanusok* – csak itt megemlített törzsek.

⁶⁸³ *Arethusa*, *Larisa*, *Chalcis* – csak itt megnevezett városok Arábia délnyugati részében.

⁶⁸⁴ Aelius Gallus – Egyiptom *praefectura*, Kr. e. 26–25-ben vezette a római sereget *Arabia Felix* területére. Plinius megemlíti, hogy Aelius Gallus lovagrendi származású. A szerző minden alkalommal rámutat a rendhez való tartozásra, amelyből ő maga is származott.

⁶⁸⁵ Caius Caesar – Augustus unokája és adoptált fia.

⁶⁸⁶ *Negrana* – város több karavánút metszéspontja mellett, a mai Jemen északkeleti részén. Vö. Strab. 16, 4, 24 (pólis *Negranon*); Ptol. 6, 7, 37 (*Nagara*).

⁶⁸⁷ *Nestus*, *Nesca* – csak itt megemlített városok. Utóbbi valószínűleg azonos a Plin. 6, 154 alatt megnevezett *Naskos*-sal.

⁶⁸⁸ *Magusus*, *Caminacus*, *Labaetia* – csak itt megnevezett városok.

mérőföld,⁶⁹⁰ hasonlóképpen *Caripetát*,⁶⁹¹ ez a legtávolabbi hely, ahová előrenyomult.

161. Felderítésének további megfigyelései: a nomádok tejjel és vadállatok húásával táplálkoznak; a többi törzs a bort pálmából sajtolja, ahogyan az indiaiak, és szezám olajat készítenek; a legnépesebb törzs a *homeritaeusok*.⁶⁹² A *minaeusok*⁶⁹³ termékeny földjein pálmafaültetvények találhatók, állatokban is igen gazdagok; a *cerbanusok*⁶⁹⁴ és az *agraeusok*⁶⁹⁵ rendelkeznek a legtermékenyebb és legnagyobb kiterjedésű földekkel, a *sabaeusok*⁶⁹⁷ nagyon gazdagok, mert erdőik bővelkednek illatszereket termelő növényekben, továbbá sok aranybányájuk, jól öntözött földjeik vannak, mézet és viaszt nagy mennyiségben termelnek. Illatszereikről az arról szóló könyvünkben beszélünk.⁶⁹⁸

162. Az arabok turbánt viselnek, és hajukat nem nyírják le; a szakállukat leborotváltják, de a bajuszt meghagyják.⁶⁹⁹ Csodálatra méltó, hogy e megszámlálhatatlan nép ugyanakkora része él kereskedelemből, mint rablásból. Általában véve nagyon gazdag népek, mivel a rómaiak és *parthusok* óriási vagyona náluk halmozódik fel, eladják ugyanis azokat a termékeiket, amelyeket a tengereikből és az erdőségeikből nyernek, ők viszont semmit sem vásárolnak.

*

Plinius Arábia leírásánál először a félsziget nagyságát határozza meg, szerinte területe egyetlen más népénél sem kisebb (Plin. 6, 32, 142). Arábiát a Perzsa-tenger és a Vörös-tenger közé helyezi, nagyságát és fekvését Itáliához hasonlítja (Plin. 6, 32, 143). Valóban mindkét félsziget északnyugati – délkeleti fekvésű, de az Arab-félsziget valódi méretével az ókori szerző nem lehetett tisztában, Arábia ugyanis a Föld legnagyobb félszigete, 2 750 000 km²-es területével tizennyolcszor nagyobb, mint Itália. Arábia népeinek felsorolását Plinius a félsziget északi részén kezdi, a korábban már ismertetett *chaldaeusok*hoz kapcsolódik, akik a

⁶⁸⁹ *Mariba* – vö. Plin. 6, 159.

⁶⁹⁰ 6 mérőföld – 8,75 kilométer.

⁶⁹¹ *Caripeta* – csak itt megemlített város.

⁶⁹² *Homeritaeusok* – vö. Plin. 6, 158.

⁶⁹³ *Minaeusok* – vö. Plin. 6, 155.

⁶⁹⁴ *Cerbanusok* – csak itt és a Plin. 6, 154 alatt megnevezett törzs.

⁶⁹⁵ *Agraeusok*, *chatramotitaeusok* – vö. Plin. 6, 154.

⁶⁹⁶ *Carraeusok* – csak itt megemlített törzs.

⁶⁹⁷ *Sabaeusok* – vö. Plin. 6, 154.

⁶⁹⁸ Plin. 12.

⁶⁹⁹ Vö. Solin. 33, 16.

palmyrai sivatagokban élnek (Plin. 6, 30, 121). Megemlíti a *nabataeus*okat városukkal, Petrával, majd nyugat felől halad keletre, és eljut a Tigris torkolatánál található *Charax* (*Alexandria, Antiochia, Spasinu Charax* neveken is ismert) városig (Plin. 6, 32, 143–146).⁷⁰⁰ Ezután a Perzsa-öböl Arábia felőli partjának leírása következik, a tengerparti területeket az óramutató járásával megegyező irányban ismerteti, tehát az Eufrátesz torkolatától dél felé indulva követi a partvidéket, és felsorolja a Perzsa-öböl szigeteit is (Plin. 6, 32, 147–148). Ezt követően a szöveg egy része elveszett. Az *Eblythaei*-hegyektől kezdődően a Vörös-tenger Arábia felőli partvidékének leírásával folytatódik a munka, északról egészen a Vörös-tenger déli kijáratánál található *Aciláig* (Plin. 6, 32, 149–151). Majd Dél-Arábia szigeteinek, népeinek felsorolása következik, ezután északra fordulva a Vörös-tenger északi részén, a mai Akabai-öbölben található *Aelana* városig jut el (Plin. 6, 32, 147–156). *Aelana* a *nabataeus*ok délkeleti szomszédjának, a *laeaniták* törzsének a fővárosa. A Vörös-tenger északi részét az ókori szerzők *sinus Arabicus*, vagyis Arab-öböl néven ismerték, a mai Perzsa (Arab)-öböl antik neve pedig *sinus Persicus* volt, az eltérő névhasználat hibák forrása lehet. Az ókori *mare Erythraeum* elnevezést tágabb értelemben használták, beletartozott a Perzsa-öböl, a mai Arab-tenger, az Adeni-öböl, a mai Vörös-tenger és az Indiai-óceán jelentős része is. A *mare Erythraeum* névadója *Erythras* király, akinek a sírja Plinius szerint a Perzsa-öböl *Ogyris* nevű szigetén található (Plin. 6, 32, 153). *Aelana* után Plinius a félsziget belső területein élő arabok tárgyalására tér rá, a *nabataeus*októl a déli tengerpartig északról déli irányba halad (Plin. 6, 32, 147–159). Végül megemlíti Aelius Gallus Dél-Arábia elleni hadjáratát, és közzé teszi az arabok szokásairól a felderítés során szerzett tapasztalatokat is (Plin. 6, 32, 160–162).⁷⁰¹

⁷⁰⁰ A *Charax* városáról szóló leírás az Arábiát ismertető fejezet előtt található, ahol utalásokat találunk *Charax-i Dionüszioszra*, *Iubára* és *Aelius Gallusra* (Plin. 6, 31, 138–141).

⁷⁰¹ Aelius Gallus hadjáratának lefolyása és megítélése a mai napig vitatott téma. A legalaposabb összefoglaló: WISSMANN 1976, 1–198; ezen kívül: JAMESON 1968, 71–84; BALL 2001, 110–113; legújabb: SIMON 2002, 309–318.

Acila
(Plin. 6, 32, 151)

Plinius Dél-Arábia leírása közben megemlíti, hogy a *sabaeus sceniták* vásárhelye *Acila*, ahonnan Indiába lehet hajózni. Az *Acila* elnevezés a jól ismert kikötőhely, *Ocelis* régies névformája. Ez a kikötő a Vörös-tenger déli kijáratánál található, a császárkorban nagy szerepet játszott az indiai kereskedelemben. A *Periplus Maris Erythraei* (7; 25; 26) és Ptolemaios (6, 7, 7; 8, 22, 7) Okélis néven említi. Strabón Artemidórosra hivatkozik, miszerint a Deirével szemben fekvő arábiai hegyfokot Akilának hívják (Strab. 16, 4, 5). Az elnevezés tehát Kr. e. 100 körül került be a földrajzi szakirodalomba (DIHLE 1978, 562). Plinius az *Acila* név mellett megemlíti az *Ocelis* (Plin. 6, 101) és az *Ocilia* (Plin. 12, 88) névváltozatokat is. A 12. könyvben megnevezett *Ociliát* a *gebbaniták* kikötőjeként írja le, Dihle szerint az ókori szerző így aligha volt tisztában a két város és terület azonosságával (DIHLE 1978, 562). Az *Ocelis* nevet Plinius a saját korában szokásos monszun útvonal pontos leírásával kapcsolatban említi, tehát az Indiáról szóló fejezetben. Ez az elnevezés egybeesik a *Periplus* illetve Ptolemaiosz szóhasználatával. Ezek alapján a hely korabeli elnevezése *Ocelis* lehetett, a másik két név, *Acila* és *Ocilia* a Kr. utáni 1. században már elavult kifejezéseknek számítottak. *Acila* földrajzi meghatározása a 19. század kutatóinak is problémát jelentett. Miles *Acilát* Qalhatal azonosította, amely az indiai kereskedelem behajózási pontja volt, és a tengerparti várost Sur északi részére helyezte (MILES 1878, 169; POTTS 1990, 312). Ezt az azonosítást a többi kutató azonban nem fogadta el. Forbiger és Sprenger *Acilát* a Báb el-Mandeb⁷⁰² közelében található *Ocelissel* azonosította (FORBIGER 1844, 753; Sprenger 1875, 68). A mai napig ez az elfogadott nézet. A városnak és a kikötőnek *sabaeus* irányítást feltételező nyomai vannak, amit egy Kr. e. 50-re keltezhető szöveg részlete is bizonyít (POTTS 1990, 312).

⁷⁰² Báb el-Mandeb – a 'Könnyek Kapuja', tengerszoros Arábia és Afrika, a Vörös-tenger és az Adeni-öböl között.

Agrorum riguis

(Plin. 6, 32, 161)

Az Arab-félsziget térségében a csapadék mennyisége csekély, eső csak bizonyos időközönként esik. Dél-Arábiában általában tavasszal és nyáron, Arábia más területein pedig ősszel, és a téli valamint a tavaszi időszak között esik eső. Amikor azonban a várva várt csapadék megérkezik, gyakran pusztító hatású, hatalmas mennyiség hullik le hirtelen. Ezen kívül rendkívül magas páratartalom és közepesen magas párolgás jellemzi a félszigetet. A vízhiány problémájának a megoldásához Arábiában tehát mindenhol elengedhetetlen a professzionális vízgazdálkodás (HOYLAND 2003, 85). Az arab törzsek hatékony víznyerés birtokában voltak, a lejtőket teraszosan alakították át. A földbe kőlapokat illesztettek, amelyek megtörték a völgyön lefelé folyó víz sebességét. Ilyenkor a lefolyó víz úgy nézhetett ki, mint a lépcsőzetes vízesés. A leérkező vizet csatornába vezették, amelyek távoli földekre is eljuttatták a csapadékot. Az esővíz irányítását a földből vagy kővekből szerkesztett gát látta el. A víztárolók, valamint a vízforrások ásottak voltak, ezt a háznép használta. Ha azonban az öntözővíz mennyisége megcsappant, akkor innen pótolták a hiányzó vízmennyiséget (HOYLAND 2003, 85). Az öntözéses földművelésre régészeti bizonyítékokat Dél-Arábiában, Kelet-Arábiában és az oázisokban szép számmal találunk, azonban az írásos források száma meglehetősen csekély (HOYLAND 2003, 86). Dedan lakossága például egy hálaadó ünnepséget rendezett istenének, melyben megköszönték a bőséges tavaszi termést és a pálmaligeteket. A *nabataeusok* a gátak építéséről és a földalatti víztározókról emlékeztek meg. Ezek a víztároló rendszerek igen ügyes és jól konstruált medencék voltak. Felmerül a kérdés, hogy az itt élő népességnek vajon mikor sikerült a szolgálatába állítani ezeket az eszközöket. Korábban, a *nabaateusok* előtt is megvoltak-e már, vagy csak később építették ezeket. A vízellátó rendszerekről Diodorus művében olvashatunk (Diod. Sic. 19, 94). Leírása főleg az észak-arábiai területekre vonatkozik, de vannak adataink a Dél-Arábia öntözéses mezőgazdaságáról is. A kutatások szerint az ezen a területen található iszap alatt konzerválódott egy bizonyos réteg, amely annak a bizonyítéka, hogy a Kr. e. 3. század közepétől ezen a területen már folyt öntözéses földművelés. A legtekintélyesebb, mezőgazdaságra utaló tény minden bizonnyal a hatalmas Marib-gát, amelyet valószínűleg a Kr. e. 1. századtól használtak egészen a Kr. u. 6. századig. A Marib-gát sokszor átszakadt, de mindig sikerült megjavítani. Végül a Kr. u. 1.

évezred második felében véglegesen megsemmisült, erről a Korán számol be (34, 15-17).

A megművelt terület nagysága, ahol sikeresen folytattak öntözéses földművelést, megközelítette a 9600 hektárt. Gátak és szabálytalan csatornarendszer segítségével tudták ezt elérni. Ezeken a területeken gabonaféléket termesztettek, kedvelt volt a búza, árpa és a cirok. A gabonaféléken kívül zöldségek és különféle gyümölcsök (szőlő, datolya) fordultak elő (HOYLAND 2003, 87).

Aelius Gallus hadjárata

(Plin. 6, 32, 160-162)

Octavianus Kr. e. 30-ban megszerezte Egyiptomot és személyes birtokává tette. Ezzel megoldódott Róma gabonaellátása, emellett hihetetlen mennyiségű arany és egyéb kincs áramlott a római kincstárba. A siker hatására Augustus öt évvel később hadjáratot indított az Arab-félsziget mesés gazdagságú délnyugati területei ellen. Az expedíciót Aelius Gallus, egyiptomi *praefectus* vezette, aki ígéretet kapott, hogy a *nabataeus* arabok segítséget nyújtanak a hadjárat során. Augustus szándéka az volt, hogy *Arabia Felix* területét leigazza, protektorátusává teszi, és kereskedelmét Róma ellenőrzése alá vonja. A birodalmi kincstár és a római polgárok ezáltal óriási haszonra tehetnek szert, a fáradságos és drága szárazföldi karavánutakat felválthatják a tengeri szállítással. Az arab árukat (mirrha, tömjén, fahéj, cassia, parfüm) olcsóbbá teszik, és Indiával közvetlen kereskedelmet építhetnek ki (ANDERSON 1952, 250).

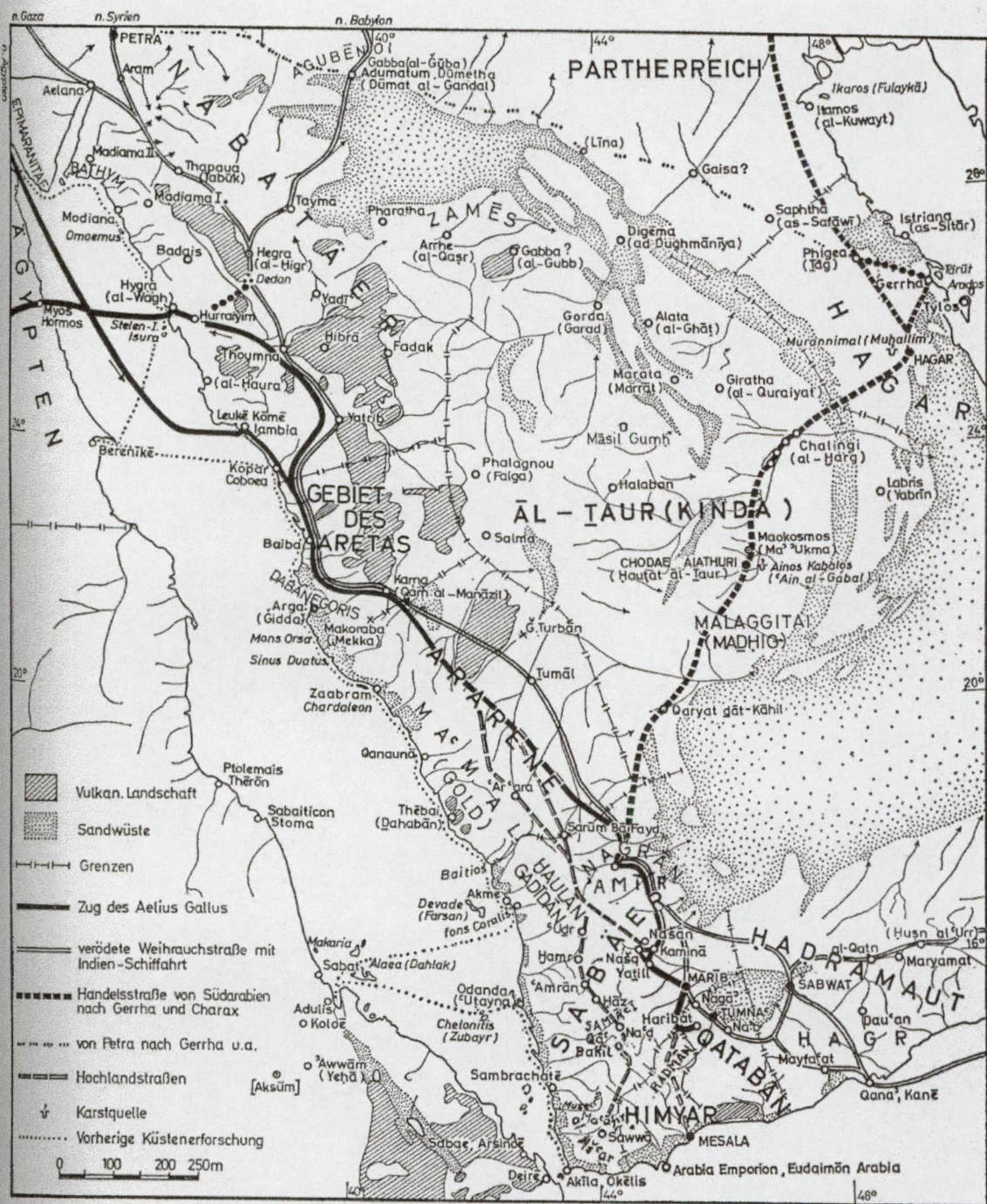
A hadjáratról a *Res Gestae Divi Augusti* (26, 5), valamint Strabón (16, 4, 22-24), Plinius (6, 32, 160-162) és Cassius Dio (53, 29, 3-8) munkái számolnak be. A források azonban ellentmondásos adatokat tartalmaznak. Augustus megkérdőjelezhetetlen győzelemként ír az arabiai expedícióról: *Meu iussu et auspicio ducti sunt duo exercitus eodem fere tempore in Aethiopiam et in Arabiam quae appellatur Eudaemon, maximaeque hostium gentis utriusque copiae caesae sunt in acie et complura oppida capta ... in Arabiam usque in fines Sabaeorum processit exercitus ad oppidum Mariba* (RGDA 26, 5). Strabón Aelius Gallus közeli barátja volt (Strab. 2, 5, 12), a *praefectus* beszámolója alapján közvetlen információkat szerzett. Művében így részletesen, de meglehetősen egyoldalúan számol be az eseményekről, igyekszik mentségeket találni a barátja számára. Emellett mesébe illő adatokat közöl a rómaiak veszteségeit, illetve az arabok fegyvereit és taktikáját illetően (SIMON 2002, 310-311). Plinius és Cassius Dio megbízhatóbb tájékoztatást adnak a hadjárat körülményeiről. Az expedíciót megemlíti Horatius is Ódáinak első könyvében. Iccius, Agrippa szicíliai jószágigazgatója szeretett volna gyorsan meggazdagodni, ezért részt vett a bőséges hadizsákmánnyal kecsegtető dél-arabiai hadjáratban: *Icci beatiss nunc Arabum invides / gaxis et acrem militiam paras / non ante devictis Sabae / regibus horribilique Medo / nectis catenas?* (Hor. Carm. 1, 29, 1-5).

A Dél-Arábia elleni római hadjárat Kr. e. 25-ben indult. Jameson felveti, hogy az expedíció korábban, Kr. e. 26-ban kezdődhetett, mivel a források szerint Petronius, egyiptomi *praefectus*, Kr. e. 25-ben már Etiópia ellen vezette seregét (JAMESON 1968, 71-72). Valószínűsíthető, hogy Petronius a *praefectus Aegypti* tisztséget Kr. e. 25 ősztől viselte, ekkor irányíthatta az első etióp expedíciót, így Gallus utódja volt az egyiptomi *praefectura*ban. Az arábiai hadjárat során 10 000 katonát bocsátottak Aelius Gallus rendelkezésére. A hadsereg római és szövetséges gyalogosokból állt (Strab. 16, 4, 23). Herodes egy 500 főből álló kontingenst, Obodas, a *nabataeus* király 1000 felfegyverzett katonát küldött Syllaes parancsnoksága alatt, aki magára vállalta a római sereg vezetését és a hadellátást (Strab. 16, 4, 23). A hadjárat idején *nabataeus* fennhatóság alatt állt Dedan, Hegra, a Thamud nyugati, délnyugati területei és Leuke Kome kikötője is. Feltehetően hozzájuk tartozott Yatrib (Medina) is. Emellett délen további nyugat-arábiai területek felett gyakoroltak befolyást baráti illetve vazallus államaik révén (WISSMANN 1976, 10; 159-160). Gallus, ahelyett, hogy seregét Bereniké kikötőjéből a dél-arábiai partra szállította volna, úgy döntött, hogy a katonákat a Szuezi közeli Cleopatrissnál (Arsinoe-Clysma) összegyűjti, és innen Leuke Koméba szállítja át. Így azonban 900 mérföld választotta el célpontjától, a *sabaeus* fővárostól, Mariabától. 80 hadihajót kezdett építtetni Cleopatrissnál, amikor rájött, hogy az ellenségnek nincs is hadihajója (Strab. 16, 4, 23). Ekkor 130 szállítóhajó építéséről rendelkezett. Seregét a hajókra helyezte, de a Szuezi-öbölben levő korallzátonyok és homokpadok sokasága nagy veszteséget okozott. A 14 napos út alatt sok hajó legénységükkel együtt odaveszett. Nem sokkal Leuke Koméba érkezésük után a sereget tizedelni kezdte a skorbut, valamilyen bénulásos betegség, különféle helyi járványok. Nem volt iható víz és növényi élelem. A forró nyarat és a rákövetkező telet így kénytelenek voltak a kikötőben tölteni (Strab. 16, 4, 24). Kr. e. 24 tavaszán folytatódott a hadjárat. Miután több napot meneteltek a pusztaságon keresztül, ahol a vizet tévéken kellett szállítani, elérték Aretas, Obodas alkirályának területét, aki kedvező fogadtatásban részesítette őket. A terméketlen területen azonban csak datolya, tönköly, és olaj helyett vaj jutott a seregnek (Strab. 16, 4, 24). Egy hónap alatt jutottak át a területen, és ezután Ararene úttalan homoksivataga következett, ahol hosszú kerülőutakat kellett megtenniük azért, hogy némi élelmet tudjanak szerezni. Ötven napig tartó kimerítő gyaloglás után Negrana (Najran) városába érkeztek, ami már *Arabia Felix* határain belül, a Wadi Nejran völgyében fekszik. A király elmenekült, a várost rohammal elfoglalták (Strab. 16, 4, 24). Hat nappal később értek egy folyót, valószínűleg a Wadi Kharidot, ahol az arab sereg állomásozott. A képzetlen sereget, amely csak kétélű fejszékkel, íjakkal, pallasokkal és

parittyákkal volt felfegyverkezve, a rómaiak könnyűszerrel szétszórták. Strabón 10 000 arab halotról számol be két római sebesült katonával szemben (Strab. 16, 4, 24). A győzelmet két arab város elfoglalása követte: az egyik Nascá (Strab. 16, 4, 24: Aska; Plin. 6, 154: Nascus; Plin. 6, 160: Nesca; arab feliratokon Nashka; ma el-Baida), a másik Athrula vagy Athlula, ami valószínűleg a feliratok Iathul vagy Iathlul városának felel meg. Utóbbi városban Gallus helyőrséget hagyott hátra. Ezután továbbmeneteltek, és elérték azt a várost, amelyet Augustus és Plinius Maribának nevez (RGDA 26, 5; Plin. 6, 32, 160), Strabón Marsyabának. Strabón megjegyzi, hogy ez a *rhammanitaeus* törzs volt, akik Ilasaros alávetettjei voltak (Strab. 16, 4, 24). A várost hat napig sikertelenül ostromolták, majd vízhiány miatt vissza kellett vonulniuk. Wissmann úgy gondolja, hogy ez a város Mariabával (ma Marib), a *sabaeusok* fővárosával azonosítható (WISSMANN 1976, 314). Más kutatók véleménye szerint azonban aligha lehet ugyanarról a városról szó. A vízhiány nem Marib jellemzője, a források alapján tudjuk, hogy a város híres volt hatalmas víztározójáról, és a közelében van a Wadi Dena. Valószínűleg Gallus is megemlítette volna Mariaba sikeres elérését a jelentésében, és a kortárs Strabón sem egy jelentéktelen törzs által birtokolt településként jellemezte volna. Miután a város alól elvonultak, Gallus egy rövidebb utat választott visszafelé. Észak felé fordulva Negránán át, keresztül a sivatagon, egy Egra nevű, azonosítatlan faluba jutott, ami már *nabataeus* területen volt. Az utat hatvan nap alatt tette meg, míg az odaút hat hónapjába került. Egrából serege megmaradt részét Myos Hormosba szállíttatta hajókon, onnan Koptosba gyalogoltak, majd a Níluson Alexandriába hajóztak (Strab. 16, 4, 24). Így végződött a sikertelen hadjárat, amit úgy terveztek meg, hogy egyáltalán nem voltak tisztában a félsziget földrajzi és éghajlati viszonyaival. A balsikert Syllaeus árulásának tulajdonították. Rómában később bíróság elé állították és kivégezték. A rómaiak soha többé nem kísérelték meg *Arabia Felix* meghódítását (BALL 2001, 113).

A fentiek alapján a hadjáratot teljes kudarcnak tekinthetjük. A kutatók egy része azonban, anélkül, hogy a katonai vereség tényét tagadná, rámutat a hadjárat pozitív következményeire is. Az Arab-félsziget délnyugati államainak leigázása ugyan nem sikerült, de *Hadramaut*-tal és *Himjar*-ral kölcsönösen előnyös partneri viszonyt sikerült kialakítani. Erre utal a *Periplus* szerzőjének megjegyzése is, amely a császárok barátjaként említi Kharibael-t, a *homeritaeusok* és *sabaeusok* királyát, köszönhetően az ajándékoknak (PME 23). Ez a békés kapcsolat Róma keleti kereskedelme szempontjából sokkal kedvezőbb volt, mint egy esetleges újabb, bizonytalan kimenetelű katonai expedíció. A fejlődés azonban csak a hadjárat után néhány évtizeddel tapasztalható, és pontos datálása szinte lehetetlen (SIMON 2002, 316).

A dél-arábiai és etióp expedíciók indításának valódi célját Augustus politikájában kereshetjük. Uralkodása korai időszakában még nem rendelkezett stabil támogatottsággal, ezért szüksége volt katonai sikerekre, hódításokra. Bár a hadjáratok nem jártak jelentős eredménnyel, a *princeps* propagandája sikeresnek bizonyult. A római népet lenyűgözte, hogy az ifjú politikus ilyen messzire jutott a távoli Keleten, ez hozzájárult pozíciója megszilárdításához.

Aelius Gallus arabíai hadjáratának útvonala Wissmann 1976.

A Perzsa-öböl

(Plin. 6, 32, 148-149)

A *Naturalis Historia* Arábiáról szóló részletében felsorolt számos törzs, földrajzi név azonosítása nehéz feladat, és a munka téves információkat is tartalmazhat (POTTS 1990, 303). Számos kutató, így A. Forbiger, O. Blau, A. Sprenger, S. B. Miles, J. B. Bunbury, W. Tomaschek és E. Glaser sikeresen azonosított néhány Pliniusnál fellelhető helynevet (POTTS 1990, 304). *Tylost* elhagyva Plinius elsőként *Ascliae* szigetére hivatkozik (Plin. 6, 32, 148). Miles feljegyezte, hogy Bahrain keleti részén található egy falu, amelyet Askernek neveznek (MILES 1878, 163–164). Ezt követően Plinius négy törzset említ, a *nochaetusok*, a *zurazusok*, a *borgodusok* és a *catharraeusok* törzseit (Plin. 6, 32, 148). A kutatók a *nochaetusok* törzséről nem tudnak pontos meghatározást adni, de a *zurazusokról* és a *borgodusokról* megállapították, hogy az előbb említett törzs a Dahna térségében, az utóbbi al-Bahrein és al-Yamama között élhetett. A *catharraeusok* törzsét az ókori *Qatar* lakosságaként határozták meg (POTTS 1990, 304). Plinius ismertetése szerint ezek a törzsek a *Cynos* folyó közelében éltek (Plin. 6, 32, 148). Ezt a folyót a 19. századi Konrad Mannert a Ptolemaiosnál szereplő *Lar* folyóval azonosította (FORBIGER 1844, 738). Plinius bemutatja az *omanusok* két híres városát, *Batrasavaves*-t és *Omanae*-t (Plin. 6, 32, 149). Ezek a városok Iuba felsorolásából hiányoznak, mivel szerinte ez a terület a sziklák miatt hajózásra alkalmatlan (Plin. 6, 32, 149). Sprenger és Miles *Batrasavaves*-t (más néven *Batrasavave*, *Batrasabbes*) egy *Sib* nevű, jól ismert várossal azonosította, amely Muscat északi részén feküdt (POTTS 1990, 305). *Omanae* elhelyezkedéséről a mai napig vita folyik. A *Periplust* és Ptolemaios munkáját is felhasználva a kutatók a város földrajzi helyét négy lehetséges pontban határozták meg: Makran partvidék, Kerman partok, Omani félsziget, vagy a Ra's Musandam és a Qatar-félsziget közötti terület valamelyik pontja.⁷⁰³ A *Tusculum* pontosabb meghatározást ad, *Omanae* kikötővárosát a mai Oman területén fekvő Shahrnao-val azonosítja (BRODERSEN 1996, 217).

Plinius Arábiáról szóló leírásának értéke, hogy számos olyan nép, város, földrajzi hely nevét tartalmazza, amelyek a ránk maradt többi ókori forrásban nem fordulnak elő. Ötvennyolc csak Pliniusnál megnevezett arab törzs, harminchárom csak itt megemlített arab város, ezen kívül folyók, szigetek, tengeröblök, hegyek, és források nevét őrizte meg a szerző. Nehézséget

⁷⁰³ A vitáról jó összefoglalást nyújt: POTTS 1990, 305–310.

jelent azonban, hogy Plinius ugyanazon földrajzi területről különböző korokból származó források alapján írt beszámolót anélkül, hogy a földrajzi helyek azonosítását elvégezte volna. Dihle rámutat arra, hogy Plinius munkájában nemcsak különböző időszakokban leírt információk szerepelnek egymás mellett, hanem még a tényanyag is összekeveredett (DIHLE 1978, 561). Calvino szerint Plinius művében kevés a saját közvetlen megfigyelésen alapuló leírás, és ezek nem számítanak sem többet, sem kevesebbet az egyéb, könyvekben olvasott adatoknál, amelyek minél régebbiek, annál tekintélyesebbek voltak számára (CALVINO 1982, XI). Plinius így ír erről: *Nec tamen ego in plerisque eorum obstringam fidem meam, potiusque ad auctores relegabo qui dubiis reddentur omnibus, modo ne sit fastidio Graecos sequi tanto maiore eorum diligentia vel cura vetustiore* (Plin. 7, 1, 8).

Bár Plinius művében megkérdőjelezi a keleti kereskedelem létjogosultságát, azt mind gazdasági, mind társadalmi szempontból károsnak tartja, mégis éppen az ő műve alapján ismerhetjük meg a korabeli keleti kereskedelmet. A fellendülő, rendszeressé váló, megnövekedett mértékű kereskedelem számos pozitív hatása mellett különös jelentősége, hogy elősegítette a rómaiak földrajzi ismeretanyagának bővülését, így lehetővé vált az elméleti munkák tapasztalaton alapuló pontosítása is.

BIBLIOGRÁFIA

Források

Aelian. = Aelianus

Amm. Marc. = Ammianus Marcellinus

Apic. = Apicius, *De re coquinaria*

Apoll. = Apollodoros

Apul. *Metam.* = Apuleius, *Metamorphoses*

Arrian. *Anab.* = Arrianos, *Anabasis Alexandri*

Arrian. *Ind.* = Arrianos, *Indica*

Cass. Dio = Cassius Dio

Cato, *De agr.* = Cato, *De agricultura*

Catull. = Catullus

Cels. = Celsus

Cic. *Att.* = Cicero, *Epistulae ad Atticum*

Cic. *De off.* = Cicero, *De officiis*

Cic. *Fam.* = Cicero, *Epistulae ad Familiares*

Cic. *In Cat.* = Cicero, *In Catilinam*

Cic. *In Pison.* = Cicero, *In Pisonem*

Cic. *Rosc.* = Cicero, *Pro Sex. Roscio Amerino*

Cic. *Tusc.* = Cicero, *Tusculanae Disputationes*

Colum. = Columella

Corn. Nep. = Cornelius Nepos

Curt. Ruf. = Curtius Rufus

Diod. Sic. = Diodorus Siculus

Dion Chrys., *Or.* = Dion Chrysostomos, *Orationes*

Dion. Halicarn. = Dionysios Halicarnasseus

Epict. = Epictetos

Erat. = Eratosthenes

Gal. = Galenus

Gell. = Gellius

HA, Elagab. = *Historia Augusta, Elagabalus*

HA, Firmus = *Historia Augusta, Firmus*

HA, Quadr. Tyr. = *Historia Augusta, Quadraginta Tyranni*

Her. = Herodotos

Hor. *Carm.* = Horatius, *Carmina*

Hor. *Epist.* = Horatius, *Epistulae*

Hor. *Epod.* = Horatius, *Epodi*

Hor. *Sat.* = Horatius, *Satirae*

Iord. *Get.* = Iordanes, *Getica*

Isid. *Orig.* = Isidorus Hispalensis, *Origines*

Iuv. = Iuvenalis

Liv. = Livius

Lucan. = Lucanus

Lucian. = Lucianos

Lucr. = Lucretius

Marc. Aur. = Marcus Aurelius

Mart. = Martialis

Mart. Cap. = Martianus Capella

Mela = Pomponius Mela

Oros. = Orosius

Ovid. *Am.* = Ovidius, *Amores*

Ovid. *Ars Amat.* = Ovidius, *Ars Amatoria*

Ovid. *Metam.* = Ovidius, *Metamorphoses*

Ovid. *Pont.* = Ovidius, *Epistulae ex Ponto*

Pausan. = Pausanias

Plaut. *Most.* = Plautus, *Mostellaria*

Petr. *Sat.* = Petronius, *Satyricon*

Plin. = C. Plinius Secundus Maior, *Naturalis Historia*

Plin. *Epist.* = Plinius Minor, *Epistulae*

Plin. *Paneg.* = Plinius Minor, *Panegyricus*

Plut. *Alex.* = Plutarchos, *Alexandros*

Plut. *Ant.* = Plutarchos, *Antonius*

Plut. *Cato* = Plutarchos, *Cato*

Plut. *De Isid.* = Plutarchos, *De Iside et Osiride*

Plut. *Lucull.* = Plutarchos, *Lucullus*

PME = *Periplus Maris Erythraei*

Prob. = Probus

Proc. = Procopios

Prop. = Propertius

Ptol. = Ptolemaios, *Geographia*

RGDA = *Res gestae Divi Augusti*

Scribon. = Scribonius

Sen. *De benef.* = Seneca, *De beneficiis*
 Sen. *Epist.* = Seneca, *Epistulae*
 Solin. = Solinus, *Collectanea rerum memorabilium*
 Stat. *Silv.* = Statius, *Silvae*
 Strab. = Strabon
 Suet. *Aug.* = Suetonius, *Augustus*
 Suet. *Caes.* = Suetonius, *Caesar*
 Suet. *Tib.* = Suetonius, *Tiberius*
 Suet. *Vesp.* = Suetonius, *Vespasianus*
 Tac. *Agr.* = Tacitus, *Agricola*
 Tac. *Ann.* = Tacitus, *Annales*
 Tac. *Germ.* = Tacitus, *Germania*
 Tac. *Hist.* = Tacitus, *Historiae*
 Tib. = Tibullus
 Val. Max. = Valerius Maximus
 Verg. *Georg.* = Vergilius, *Georgica*
 Vitruv. = Vitruvius, *De architectura*
 Xen. Eph. *De amor.* = Xenophon Ephesius, *De amoribus*

Szakirodalmi hivatkozások

ALBRECHT 1997 = Albrecht von, M.: Geschichte der römischen Literatur, München 1997, Band 2, 729-733. = Magyarul: M. von Albrecht: A római irodalom története II. Budapest 2004. Fordította Tar I.

ALFÖLDY 1981 = Alföldy, G.: Die Freilassung von Sklaven und die Struktur der Sklaverei in der römischen Kaiserzeit. In: Schneider, H.: *Social und Wirtschaftsgeschichte der römischen Kaiserzeit*. Darmstadt 1981, 336-371.

- ALFÖLDY 1996 = Alföldy G.: Római társadalomtörténet. Budapest 1996. Fordította Borhy L.
- ALFÖLDY 2000 = Alföldy, G.: Spain. In: *CAH* Vol. XI. Ed.: Bowmann, A. K., Garnsey, P., Rathbone, D. Cambridge 2000, 444-461.
- ALFÖLDY 2004 = „A humán tudományok feladata erkölcsi alapot adni a társadalomnak” Beszélgetés Alföldy Géza ókortörténésszel. A beszélgetést készítette: Székely M. In: *AETAS* 2004/2. 155-163.
- ALTEKAR 1992 = Altekar, A. S.: State and Government in Ancient India. Delhi 1992, 1949¹.
- ANDERSON 1952 = Anderson, J. C. G.: The Eastern Frontier under Augustus. In: *CAH* Vol. X. Ed.: Cook, S. A., Adcock, F. E., Charlesworth, M. P., Cambridge 1952, 239-254.
- ANDRÉ – FILLIOZAT 1980 = Plin L’Ancien, Histoire Naturelle, Livre VI, Texte établi, traduit et commenté par J. André et J. Filliozat. Paris 1980.
- ANDRÉ – FILLIOZAT 1986 = André, J. – Filliozat, J.: L’Inde vue de Rome. Textes latins de l’Antiquité relatifs a l’Inde. Paris 1986.
- ARDIKA – BELLWOOD – SUTABA – YULIATI 1997 = Ardika, I. W. – Bellwood, P. – Sutaba, I. M. – Yuliaty, K. C.: Sembiran and the First Indian Contacts with Bali: an Update. *Antiquity* 71 (1997) 193-195.
- AVANZINI 1994 = Avanzini, A.: The Red Sea and Arabia. In: *Ancient Rome and India. Commercial and Cultural Contacts between the Roman World and India*. Ed.: Cimino, R. M. New Delhi 1994, 53-59.
- BALL 2001 = Ball, W.: Rome in the East. The Transformation of an Empire. London, New York 2001.
- BASS 1978 = Bass, G. F.: Glass Treasure From the Aegean. *National Geographic* Vol. 163, No. 6 (1978) 768-793.
- BASS 1987 = Bass, G. F.: Oldest Known Shipwreck. Reveals Splendors of the Bronze Age. *National Geographic* Vol. 172, No. 6 (1987) 693-733.
- BEGLEY 1983 = Begley, V.: Arikamedu Reconsidered. *American Journal of Archaeology* 87 (1983) 461-481.
- BEGLEY 1991 = Rome and India. The Ancient Sea Trade. Ed.: Begley, V., De Puma, R. D. Wisconsin 1991.
- BELLINA 2003 = Bellina, B.: Beads, Social Change and Interaction between India and South-east Asia. *Antiquity* 77 (2003) 285-297.
- BERNAND 1984 = Bernand, A.: Les portes du desert. Paris 1984.
- BILLERBECK 1986 = Billerbeck, M.: Stoizismus in der römischen Epik neronischer und flavischer Zeit. In: *ANRW* II, 32, 5, Berlin, New York 1986, 3116-3151.

- BOISSELIER 1979 = J. Boisselier, J.: Ceylon. München, Genf, Paris 1979.
- BORHY 1998 = Római történelem. Szöveggyűjtemény. Szerk.: Borhy L. Budapest 1998.
- BOSWORTH 1993 = Bosworth, A. B.: Conquest and Empire. The Reign of Alexander the Great. Cambridge 1993. = Magyarul: Bosworth, A. B.: Nagy Sándor. A hódító és birodalma. Budapest 2002.
- BOTTO 1993 = Botto, O.: Il navadhyaksa nel Kautiliyarthasastra e l'attività marinara nell'India antica. *Scritti scelti di Oscar Botto*. Torino 1993, 178-194.
- BOULNOIS 1972 = Boulnois, L.: A selyemút. Budapest 1972.
- BÖHME-SCHÖNBERGER 1997 = Böhme-Schönberger, A.: Kleidung und Schmuck in Rom und den Provinzen. Stuttgart 1997.
- BRODERSEN 1996 = C. Plinius Secundus d. A.: Naturkunde. VI. Geographie: Asien. Von K. Brodersen. München 1996.
- BRUNHÖLZL 1975 = Brunhölzl, F.: Geschichte der lateinischen Literatur des Mittelalters I. München 1975.
- CALVINO 1982 = Calvino, I.: Il cielo, l'uomo, l'elefante. VII–XVI. In: *Gaio Plinio Secondo Storia Naturale*. Ed. (trad. e note) dir. Da G. B. Conte con la collab. di A. Barchiesie G. Ranucci. Torino 1982.
- CARSWELL 1991 = Carswell, J.: The Ports of Mantai, Sri Lanka. In: *Rome and India. The Ancient Sea Trade*. Ed.: Begley, V. – De Puma, R. D. Wisconsin 1991, 197-203.
- CASAL 1949 = Casal, J. M.: Fouilles de Virampatnam-Arikamedu. Paris 1949.
- CASSON 1984 = Casson, L.: Ancient Trade and Society. Detroit 1984.
- CASSON 1989 = Casson, L.: The Periplus Maris Erythraei. Princeton 1989.
- CASSON 1991 = Casson, L.: Ancient Naval Technology and the Route to India. In: *Rome and India. The Ancient Sea Trade*. Ed.: Begley, V. – De Puma, R. D. Wisconsin 1991, 8-11.
- CASSON 1991² = Casson, L.: The Ancient Mariners. Seafarers and Sea Fighters of the Mediterranean in Ancient Times. Princeton 1991².
- CASTIGLIONE 1979 = Castiglione, L.: Pompeji, Herculaneum. Budapest 1979.
- CHARLESWORTH 1926 = Charlesworth, M. P.: Trade-routes and Commerce of the Roman Empire. Cambridge 1926.
- CIMINO 1994 = Cimino, R. M.: Roman Coins in India and Their Imitations. In: *Ancient Rome and India. Commercial and Cultural Contacts between the Roman World and India*. Ed.: Cimino, R. M. New Delhi 1994, 135-141.

CIMINO 1994² = Cimino, R. M.: Roman Glassware in India. In: *Ancient Rome and India. Commercial and Cultural Contacts between the Roman World and India*. Ed.: Cimino, R. M. New Delhi 1994, 161-163.

CIMINO 1994³ = Cimino, R. M.: Roman Oil-lamps in India. In: *Ancient Rome and India. Commercial and Cultural Contacts between the Roman World and India*. Ed.: Cimino, R. M. New Delhi 1994, 164.

CIMINO 1994⁴ = Cimino, R. M.: The *Yavanas* (Westerners). In: *Ancient Rome and India. Commercial and Cultural Contacts between the Roman World and India*. Ed.: Cimino, R. M. New Delhi 1994, 64-70.

CITRONI MARCHETTI 1992 = Citroni Marchetti, S.: Filosofia e ideologia nella Naturalis Historia di Plinio. In: *ANRW* II, 36, 5, Berlin, New York 1992, 3249-3306.

COLAZINGARI 1994 = Colazingari, O.: Roman *Amphorae* in India. In: *Ancient Rome and India. Commercial and Cultural Contacts between the Roman World and India*. Ed.: Cimino, R. M. New Delhi 1994, 157-160.

COLAZINGARI 1994² = Colazingari, O.: Terra Sigillata in India. In: *Ancient Rome and India. Commercial and Cultural Contacts between the Roman World and India*. Ed.: Cimino, R. M. New Delhi 1994, 151-153.

COMFORT 1994 = Comfort, H.: Terra Sigillata at Arikamedu. In: *Rome and India. The Ancient Sea Trade*. Ed.: Begley, V. – De Puma, R. D. Wisconsin 1991, 134-150.

CONTE 1982 = Gaio Plinio Secundo: Storia naturale. Ed. (trad. e. note): G. B. Conte. Torino 1982.

D'AMBROSIO 2001 = D'Ambrosio, A.: Women and Beauty in Pompeii. Los Angeles 2001.

D'ARMS 1980 = D'Arms, J. H. D.: Republican Senators' Involvement in Commerce in the Late Republic: Some Ciceronian Evidence. In: *The Seaborne Commerce of Ancient Rome. Studies in Archaeology and History*. Ed.: D'Arms, J. H. D., Kopff, E. C. Rome 1980, 77-89.

DAFFINÁ 1995 = Daffinà, P.: Le relazioni tra Roma e l'India alla luce delle piu recenti indagini. Roma 1995.

DAMM 1993 = Damm, G.: Goldschmuck der Römischen Frau. Köln 1993.

DARAB – GESZTELYI 2001 = Idősebb Plinius: Természetrész (XXXIII-XXXVII.) Az ásványokról és a művészetekről. Fordította, a jegyzeteket és a névmagyarázatokat készítette: Darab Á. és Gesztelyi T. Budapest 2001.

DELLA CORTE 1978 = Della Corte, F.: Plinio il Vecchio, repubblicano postumo. *Studi Romani* 26 (1978) 1-13.

DELMASTRO = Delmastro, R.: I contatti tra India e mondo classico. www.latinovivo.com

DE MAIGRET 1994 = De Maigret, A.: The Frankincense Trade. In: *Ancient Rome and India. Commercial and Cultural Contacts between the Roman World and India*. Ed.: Cimino, R. M. New Delhi 1994, 60-63.

DE PUMA 1991 = De Puma, R. D.: The Roman Bronzes from Kolhapur. In: *Rome and India. The Ancient Sea Trade*. Ed.: Begley, V. – De Puma, R. D. Wisconsin 1991, 82-112.

DE ROMANIS 1997 = De Romanis, F.: Romanukharattha and Taprobane: Relations between Rome and Sri Lanka in the First Century AD. In: *Crossing. Early Mediterranean Contacts with India*. Ed.: De Romanis, F. – Tchernia, A. Manohar 1997, 161-237.

DEO 1991 = Deo, S. B.: Roman Trade: Recent Archaeological Discoveries in Western India. In: *Rome and India. The Ancient Sea Trade*. Ed.: Begley, V. – De Puma, R. D. Wisconsin 1991, 39-45.

DESAI 1951 = Desai, M. D.: Some Roman Antiquities from Akota near Baroda. *Bulletin of the Baroda State Museum and Picture Gallery* 7 (1951) 22-23.

DESHPANDE 1994 = Deshpande, M. N.: The Archeological Site of Ter (Tagara). In: *Ancient Rome and India. Commercial and Cultural Contacts between the Roman World and India*. Ed.: Cimino, R. M. New Delhi 1994, 175-177.

DIHLE 1964 = Dihle, A.: Umstrittene Daten. Köln 1965.

DIHLE 1978 = Dihle, A.: Die entdeckungsgeschichtlichen Voraussetzungen des Indienhandels der römischen Kaiserzeit. In: *ANRW* II, 9, 2. Hrsg. von H. Temporini. Berlin, New York 1978, 546-580.

DIHLE 1987 = Dihle, A.: Dionysos in Indien. In: *India and the Ancient World. History, Trade and Culture before A. D. 650*. Ed: Pollet, G. Leuven 1987, 47-57.

DUNCAN-JONES 1982 = Duncan-Jones, R.: The Economy of the Roman Empire: Quantitative Studies. Cambridge 1982.

DUNCAN-JONES 1994 = Duncan-Jones, R.: Money and Government in the Roman Empire. Cambridge 1994.

ÉTIENNE 1992 = Étienne, R.: Pompeji, az eltemetett város. Budapest 1992.

FACSÁDY = R. Facsády A.: A numizmatika jelentősége a római ékszerkutatásban. <http://jam.nyirbone.hu>

FILLIOZAT 1974 = Filliozat, J.: Pline et le Malaya. *Journal Asiatique* 257 (1974) 119-130.

FORBIGER 1844 = Forbiger, A.: Handbuch der alten geographie II. Leipzig 1844.

FÓRIZS – TÓTH – NAGY – PÁSZTOR = Fórizs I. – Tóth M. – Nagy G. – Pásztor A.: Avar kori üveggyöngyök röntgendiffrakciós és elektron-mikroszondás vizsgálata. Alapadatok az üveggyöngyök genetikájához II. Vörös opak üvegek. www.kfki.hu

- FÖLDI 1997 = Földi A.: Kereskedelmi jogintézmények a római jogban. Budapest 1997.
- FRANCHET D'ESPEREY 1986 = Franchet d'Esperey, S.: Vespasien, Titus et la littérature. In: *ANRW* II, 32, 5, Berlin, New York 1986, 3048-3086.
- FRENCH 1994 = French, R.: Ancient Natural History. London, New York 1994.
- FYNES 1993 = Fynes, R. C. C.: The Transmission of a Religious Idea from Roman Egypt to India. *Journal of the Royal Asiatic Society* 3 (1993) 377-391.
- GARNSEY 1981 = Garnsey, P.: Independent Freedmen and the Economy of Roman Italy under the Principate. *Klio* 63 (1981) 359-371.
- GARNSEY 1983 = Garnsey, P.: Grain for Rome. In: *Trade in the Ancient Economy*. London 1983, 118-130.
- GEIGER 1964 = The Mahavamsa or the Great Chronicle of Ceylon. Translation by W. Geiger. London 1964.
- GEIGER 1986 = Geiger W.: Culture of Ceylon in Medieval Times. Ed. H. Bechert. Stuttgart 1986².
- GESZTELYI 1993 = Gesztelyi T.: Az id. Plinius etikai arculata és viszonya a római értékrendhez. *Antik Tanulmányok* 37 (1993) 102-110.
- GESZTELYI 2001 = Gesztelyi T.: Plinius Maior viszonya a műalkotásokhoz. *Antik Tanulmányok* 45 (2001) 229-232.
- GESZTELYI 2001 Utószó = Gesztelyi T.: Utószó Plinius Maior: *Természetről. Az ásványokról és a művészetekről (XXXIII-XXXVII)* című kötetéhez. Fordította Darab Á. - Gesztelyi T. Budapest 2001.
- GOKHALE 1987 = Gokhale, B. G.: Bharukaccha/Barygaza. In: *India and the Ancient World. History, Trade and Culture before A. D. 650*. Ed: Pollet, G. Leuven 1987, 67-79.
- GOMBRICH 1994 = Gombrich, R. F.: Theravada Buddhism. London, New York 1994. 1988¹.
- GRANT 1985 = Grant, M.: The Roman Emperors. London 1985. = Magyarul: Grant, M.: Róma császárai. Budapest 1996. Fordította Borhy L.
- GREGOR 1964 = Gregor, H.: Das Indienbild des Abendlandes. Wien 1964.
- GRÜNINGER 1976 = Grüniger, G.: Untersuchungen zur Persönlichkeit des älteren Plinius. Die Bedeutung wissenschaftlicher Arbeit in seinem Denken. Diss. Freiburg 1976.
- GUPTA - RAMAN 1994 = Gupta, S. - Raman, K. V.: Kudikadu and the Bead Trade. In: *Ancient Rome and India. Commercial and cultural contacts between the Roman world and India*. Ed.: Cimino, R. M. New Delhi 1994, 167-170.
- GUPTA – RAMAN 1994 = Gupta, S. – Raman, K. V.: Muziris, Eyyal, Kanchipuram. In: *Ancient*

Rome and India. Commercial and cultural contacts between the Roman world and India. Ed.: Cimino, R. M. New Delhi 1994, 171-174.

HARMATTA 1964 = Harmatta J.: Az ókori India és Kína kapcsolatainak történetéből. *Antik Tanulmányok* 11 (1964) 33-47.

HARRAUER 1985 = Harrauer, H., Sijpesteijn, P. J.: Ein neues Dokument zu Roms Indienhandel. P. Vindob. G 40822. *Österreichischen Akademie der Wissenschaften* 122 (1985) 124-155.

HENIG 1995 = Henig, M.: The Luxury Arts: Decorative Metalwork, Engraved Gems and Jewellery. In: *A Handbook of Roman Art*. Ed.: Henig, M. London 1995, 139-165.

HERRMANN 1932 = Herrmann: Taprobane. In: *RE* 4, A, Stuttgart 1932, cols. 2260-2271.

HOPKINS 1982 = Hopkins, K.: The Transport of Staples in the Roman Empire. *Trade in Staples in Antiquity (Greece and Rome)*. Budapest 1982, 80-87.

HOYLAND 2003 = Hoyland, R. G.: Arabia and the Arabs. From the Bronze Age to the Coming of Islam. London, New York 2003.

HOURLANI 1951 = Hourani, G. F.: Arab Seafaring in the Indian Ocean in Ancient and Early Medieval Times. Princeton 1951.

HUG 1920 = Hug: Salben. In: *RE* I, A, Stuttgart 1920, cols. 1851-1866.

JAMESON 1968 = Jameson, S.: Chronology of the Campaigns of Aelius Gallus and C. Petronius. *JRS* 58 (1968) 71-84.

KARTTUNEN 1986 = Karttunen, K.: Graeco-Indica – A Survey of Recent Work. Separatum expressum ARCTOS Acta Philologica Fennica. Vol. XX. 1986, 73-86.

KARTTUNEN 1997 = Karttunen, K.: India and the Hellenistic World. *Studia Orientalia* 83 (1997)

KHANDAVALA 1960 = Khandavala, K.: Brahmapuri: A Consideration of the Metal Objects Found in the Kundangar Hoard. *Lalit Kala* 7 (1960) 29-75.

KEES 1935 = Kees, H.: Nechesia. In: *RE* 16, 2, Stuttgart 1935, col. 2167.

KEES 1941 = Kees, H.: Philoteris. In: *RE* 20, 1, Stuttgart 1941, cols. 180-181.

KOCH – SZTÓKAI 1994 = Koch S. – Sztókai K. I.: Ásványtan I. kötet. Budapest 1994.

KOVÁCS 1981 = Kovács M.: A politikai ellenzék Nero korában. Budapest 1981.

KÖVES-ZULAUF 1973 = Köves-Zulauf, Th.: Die Vorrede der plinianischen 'Naturgeschichte'. *Wiener Studien* 86 (1973) 134-184.

KÖVES-ZULAUF 1976 = Köves-Zulauf T.: Plinius Maior curiositása. In: *Latin prózairók*. Budapest, 1976. 117-130.

KROLL 1951 = Kroll, W.: Plinius der Altere. In: *RE* 21, 1, Stuttgart 1951, cols. 271-439.

LANSING - REDD – KARAFET – WATKINS – ARDIKA – SURATA – SCHOENFELDER – CAMPBELL – MERRIWETHER – HAMMER 2004 = Lansing, J. S. – Redd, A. J. – Karafet, T. M. – Watkins, J. – Ardika, I. W. – Surata, S. P. K. – Schoenfelder, J. S. – Campbell, M. – Merriwether, A. M. – Hammer, M. F.: An Indian Trader in Ancient Bali? *Antiquity* 78 (2004) 287-293.

LÉVI 1936 = Lévi, S.: Alexander and Alexandria in Indian Literature. *The Indian Historical Quarterly* Vol. XII. No. 1. (1936) 121-133.

MAJUMDAR 1960 = Classical Accounts of India. Ed. R. C. Majumdar. Calcutta 1960.

MALITZ 1985 = Malitz, J.: Helvidius Priscus und Vespasian. Zur Geschichte der 'stoischen' Senatsopposition. *Hermes* 113 (1985) 231-246.

MAZZARINO 1997 = Mazzarino, S.: On the Name of the *Hipalus* (*Hippalus*) Wind in Pliny. In: *Crossing. Early Mediterranean Contacts with India*. Ed.: De Romanis, F. – Tchernia, A. Manohar 1997, 72-79.

MEREDITH 1953 = Meredith, D.: Annus Plocamus: Two Inscriptions from the Berenice Road. *JRS* 43 (1953) 38-40.

MILES 1878 = Miles, S. B.: Note on Pliny's Geography of the East Coast of Arabia. *Journal of the Royal Asiatic Society* 10 (1878) 161-171.

MILLAR 1965 = Millar, F.: Epictetus and the Imperial Court. *JRS* 55 (1965) 141-148.

MILLER 1969 = Miller, J. I.: The Spice Trade of the Roman Empire. Oxford 1969.

MODE 1970 = Mode, H.: A nő az indiai művészetben. Lipcse, Budapest 1970.

MURRAY 1965 = Murray, O.: The 'quinquennium Neronis' and the Stoics. *Historia* 14 (1965) 41-61.

NARAYANAN 1992 = Narayanan, M. G. S.: Product-associated Place-names in the Arthasastra. Delhi 1992.

PÁL – ÚJVÁRI 1997 = Szimbólumtár. Szerk.: Pál J. – Újvári E. Budapest 1997.

PÁNCZÉL – LÁZOK 2003 = Pánczél Sz. P. – Lázok K.: A római Dácia üvegművészete. In: *Mindennapi élet a római Dáciában*. Szerk.: Bajusz I. Kolozsvár 2003, 153-309.

PAVOLINI 1994 = Pavolini, C.: Roman Harbours in Italy: Ostia. In: *Ancient Rome and India. Commercial and Cultural Contacts between the Roman World and India*. Ed.: Cimino, R. M. New Delhi 1994, 43-48.

POTTS 1990 = Potts, D. T.: The Arabian Gulf in Antiquity. Vol. II. From Alexander the Great to the Coming of Islam. Oxford 1990.

PUSKÁS 1987 = Puskás I.: Trade Contacts between India and the Roman Empire. In: *India and*

the Ancient World. History, Trade and Culture before A. D. 650. Ed.: Pollet, G. Leuven 1987, 141-156.

RACKHAM 1942 = Pliny: *Natural History in Ten Volumes with an English Translation* II. libri III-VIII. London, Cambridge 1942.

RAMAN 1994 = Raman, K. V.: *Arikamedu: An Important Trading Center with the West.* In: *Ancient Rome and India. Commercial and Cultural Contacts between the Roman World and India.* Ed.: Cimino, R. M. New Delhi 1994, 165-166.

RAMANCHANDRAM 1998 = Ramanchandram, A.: *Recent Researches on Arikamedu (Pondicherry).* In: *Proceedings 1th Indian History Congress 58th Session, Bangalore 1998.*

RASCHKE 1978 = Raschke, M. G.: *New Studies in Roman Commerce with the East.* In: *ANRW* II, 9, 2. Hrsg. von H. Temporini. Berlin, New York 1978, 604-1378.

RAU 1983 = Rau, W.: *Die Brennlinsen im alten Indien.* Akademie der Wissenschaften und der Literatur. Mainz, Wiesbaden 1983.

ROMMEL 1930 = Rommel, Margaritai. In: *RE* 14, 2. Stuttgart 1930, cols. 1682-1702.

ROUGÉ 1980 = Rougé, J.: *Pret et société maritimes dans le monde romain.* In: *The Seaborne Commerce of Ancient Rome. Studies in Archaeology and History.* Ed.: D'Arms, J. H. D., Kopff, E. C. Rome 1980, 291-303.

RUFFING 1999 = Ruffing, K.: *Borkereskedés Itália és India között Kr. u. 1. században.* In: *Borok és korok.* Budapest 1999, 57-66.

SALOMON 1991 = Salomon, R.: *Epigraphic Remains of Indian Traders in Egypt.* *Journal of the American Oriental Society* 1991. Vol. 111. Numb. 4. 731-736.

SALGÓ 1996 = A Vörös-tenger körülhajózása Alexandriától Indiáig. *AETAS* 1996/4. 97-110. Fordította, bevezette, az összekötő szövegeket és a jegyzeteket írta: W. Salgó Á.

SALZA PRINA RICOTTI 1994 = Salza Prina Ricotti, E.: *Indian Products in Roman Cuisine.* In: *Ancient Rome and India. Commercial and Cultural Contacts between the Roman World and India.* Ed.: Cimino, R. M. New Delhi 1994, 101-109.

SAUERWEIN 1970 = Sauerwein, I.: *Die leges sumptuariae als römische Massnahme gegen den Sittenverfall.* Hamburg 1970.

SCHMITTHENNER 1979 = Schmitthenner, W.: *Rome and India: Aspects of Universal History during the Principate.* *JRS* 69 (1979) 90-106.

SCHWARZ 1974 Graz = Schwarz, F. F.: *Ein Singhalesischer Prinz in Rom.* Graz 1974, 166-176.

SCHWARZ 1974 JAH = Schwarz, F. F.: *Pliny the Elder on Ceylon.* *Journal of Asian History* Vol. 8. No.1. (1974) 21-48.

SCHWARZ 1976 = Schwarz, F. F.: Onesikritos und Megasthenes über den Tambapannidipa. *Zeitschrift für die Klassische Altertumswissenschaft*. Band 5. 1976, 233-263.

SCHWARZ 1995 = Schwarz, F. F.: Magna India Pliniana: Zur Berichtsweise in der naturalis historia. *Wiener Studien* 108 (1995) 439-465.

SEIDL 1973 = Seidl, E.: Rechtsgeschichte Agyptens als römischer Provinz. St. Augustin 1973.

SERBAT 1986 = Serbat, G.: Pline l'Ancien. Etat présent des études sur sa vie, son oeuvre et son influence. In: *ANRW* II, 32, 4, Berlin, New York 1986, 2069-2200.

SIDEBOTHAM 1986 = Sidebotham, S. E.: Roman Economy Policy in the Erythra Thalassa 30 B.C. – A.D. 217. Leiden 1987.

SIDEBOTHAM 1991 = Sidebotham, S. E.: Ports of the Red Sea and the Arabia-India Trade. In: *Rome and India. The Ancient Sea Trade*. Ed.: Begley, V. – De Puma, R. D. Wisconsin 1991, 12-38.

SIMON 2002 = Simon, R.: Aelius Gallus' Campaign and the Arab Trade in the Augustan Age. *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungariae* 55: 4 (2002), 309-318.

SLANE 1991 = Slane, K. W.: Observations on Mediterranean Amphoras and Tablewares Found in India. In: *Rome and India. The Ancient Sea Trade*. Ed.: Begley, V. – De Puma, R. D. Wisconsin 1991, 204-215.

SPRENGER 1875 = Sprenger, A.: Die alte Geographie Arabiens. Berne 1875.

STARR 1949 = Starr, Ch. G.: Epictetus and the Tyrant. *Classical Philology* 44 (1949) 20-29.

STARR 1956 = Starr, Ch. G.: The Roman Emperor and the King of Ceylon. *Classical Philology* 51 (1956) 27-30.

STERN 1991 = Stern, M.: Early Roman Export Glass in India. In: *Rome and India. The Ancient Sea Trade*. Ed.: Begley, V. – De Puma, R. D. Wisconsin 1991, 113-124.

SZABÓ – KÁDÁR 1984 = Szabó Á. – Kádár Z.: Antik természettudomány. Budapest 1984.

SZLÁVIK = Szlávik G.: A „jó princeps” ideája a Kr. u. I/II. század fordulóján: az ideális uralkodó dióni és pliniusi képe. *Studia Miskolcensis* 3. www.mek.iif.hu

SZLÁVIK 2004 = Dión Chrysostomos: A királyságról szóló első beszéd. Fordította, jegyzetekkel, bevezető és kísérő tanulmányokkal ellátta: Szlávik G. Budapest 2004.

TADDEI 1994 = Taddei, M.: The Treasure of Begram. In: *Ancient Rome and India. Commercial and Cultural Contacts between the Roman World and India*. Ed.: Cimino, R. M. New Delhi 1994, 214-219.

TAR 2005 = Tar I.: India képe a római irodalomban Augustus koráig. In: *Abhivádana. Tanulmányok a hatvanéves Wojtilla Gyula tiszteletére*. Szerk.: Felföldi Sz. Szeged 2005.

TARN 1951 = Tarn, W. W.: The Greeks in Bactria and India. Cambridge 1951.

THAPAR 1994 = Thapar, R.: Interpreting Early India. Delhi ²1994.

THAPAR 1997 = Thapar, R.: Early Mediterranean Contacts with India: An Overview. In: *Crossings. Early Mediterranean Contacts with India*. Ed.: De Romanis, F. – Tchernia, A. Manohar 1997, 11-40.

THAPAR 2003 = Thapar, R.: Cultural Pasts. Essays in Early Indian History. Oxford 2003.

TRAUTMANN 1971 = Trautmann, T. R.: Kautilya and the Arthasastra. Leiden 1971.

TURNER 1989 = Turner, P.: Roman Coins from India. London 1989.

VÁCZY 1973 = Váczy K.: Plinius: A természet históriája. Válogatott részek az I-VI. könyvekből. Fordította Váczy K. Bukarest 1973.

WARDLE 1996 = Wardle, D.: Vespasian, Helvidius Priscus and the Restoration of the Capitol. *Historia* 45 (1996) 208-222.

WARMINGTON 1974 = Warmington, E. H.: The Commerce between the Roman Empire and India. Delhi ²1974.

WHEELER 1946 = Wheeler, R. E. M., Ghosh, A., Krishna Deva: Arikamedu: an Indo-Roman Trading-station on the East Coast of India. In: *Ancient India* 2 (1946) 17-124.

WHEELER 1954 = Wheeler, R. E. M.: Rome beyond the Imperial Frontiers. London 1954.

WICKERT 1954 = Wickert, L.: Princeps. In: *RE* 22, 2, Stuttgart 1954, cols. 1998-2296.

WICKERT 1974 = Wickert, L.: Neue Forschungen zum römischen Principat. In: *ANRW* II, 1, Berlin, New York 1974, 3-76.

WILL 1991 = Will, E. L.: The Mediterranean Shipping Amphoras from Arikamedu. In: *Rome and India. The Ancient Sea Trade*. Ed.: Begley, V. – De Puma, R. D. Wisconsin 1991, 151-156.

WISSMAN 1976 = Wissmann, H. von: Die Geschichte des Sabäerreich und der Feldzug des Aelius Gallus. In: *ANRW* II, 9, 1. Hrsg. von H. Temporini. Berlin, New York 1976, 1-198.

WOJTILLA 1973 = Wojtilla, Gy.: Indian Precious Stones in the Ancient East and West. *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae* XXVII (2), 211-224.

WOJTILLA – WOJTILLA 1977 = Wojtilla, J. – Wojtilla, A.: South Indian Cardamomum in Egyptian Kyphi? *Studia Aegyptiaca* III. Budapest 1977, 171-179.

WOJTILLA 1997 = Wojtilla, Gy.: A mesés India. Budapest 1997.

WOJTILLA 1998 = Manavadharmasastra hetedik könyv. Fordította, a bevezetést és bibliográfiát írta Wojtilla Gy. In: *Szöveggyűjtemény az Augustus-korhoz*. Szeged 1998.

YOUNG 2001 = Young, G. K.: Rome's Eastern Trade. International Commerce and Imperial Policy. 31 BC – AD 305. London, New York 2001.